

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА

№3 (05)

**Шымкент
2015**

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ
ХАБАРШЫСЫ

БАС РЕДАКТОРЫ

АЯШЕВ О.А. – п.ғ.д., профессор

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Айтбайұлы Ө. – ф.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі, **Балабеков О.С.** – т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі, **Надиров Н.К.** – х.ғ.к., профессор, ҰҒА академигі, **Нұрлыбекова А.Б.** – п.ғ.д., профессор (бас редактордың орынбасары), **Амирғазин Қ.Ж.** – п.ғ.д., профессор (Ресей), **Аширов Ә.Ә.** – х.ғ.д., профессор, **Байғұтова А. М.** ф.ғ.к., **Дмитрюк Н.В.** – ф.ғ.д., профессор, **Досбенбетова А.Ш.** – п.ғ.д., профессор, **Жапбаров А.** – п.ғ.д., профессор, **Исабек Б.Қ.** – тарих ғ.к., доцент, **Любчик С.** – PhD докторы, профессор (Португалия), **Подушкин А.Н.** – тарих ғ.д., профессор, **Рахымбек Д.** – п.ғ.д., профессор, **Тәңірбергенов М.Ж.** – п.ғ.д., профессор, **Фризен В.** – филос.ғ.к. (Германия), **Шыныбаев М.Д.** – ф.-м.ғ.д., профессор, – ф.ғ.к., **Үсенбаева С.С.** – ф.ғ.к., жауапты хатшы

ТЕХНИКАЛЫҚ РЕДАКЦИЯ

Байырбекова Л., Аблаев Н., Айнабек А., Утенов Н.

Журнал Қазақстан Республикасы Байланыс және ақпарат агенттігінде тіркеліп, **6.06.2014 ж. №14373-ж** куәлігі берілген.

Меншік несі: «Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты» шаруашылық жүргізу құқығындағы республикалық мемлекеттік кәсіпорны.

2014 жылдың қараша айынан шыға бастады. Жылына 4 рет жарық көреді.

Мақала авторларының пікірлері редакция көзқарасын білдірмейді. Мақалада баяндалған мәліметтердің шынайылығына авторлар жауап береді.

Редакцияның мекенжайы:

160012, Шымкент қаласы,
Байтұрсынов көшесі, 13
113А-каб., тел. 87776633905;
87022993934; 87083581795
e-mail: yukgpi_khabarshy@mail.ru

ISBN 978-9965-862-39-7

© Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік
педагогикалық институты
Қазақстан Республикасы, 2015

ҚҰРМЕТТІ ОҚЫРМАН!

«ОҚМПИ ХАБАРШЫСЫ – ВЕСТНИК ЮКГПИ» журналының кезекті санында болашақ мұғалімдердің кәсіби құзырлылығын қалыптастыру, олардың құзыреттілігін бағалау, тәрбие үдерісін басқарудағы мәселелер, мектеп оқушысының тұлғалық бейімделуіндегі психологиялық теориялар туралы жан-жақты талданып, баяндалған. Испания еліне барып педагогикалық шеберлігін арттырып келген оқытушылар сол елдегі қазіргі білім беру жүйесінің даму жай-күйі туралы ойларымен бөліседі. Қазіргі кездегі жаратылыстану және математика ғылымдарындағы көкейкесті мәселелерге айналып отырған тақырыптар осы салада көп жылдар бойы еңбек етіп келе жатқан оқытушы-ғалымдар көзімен тағы бір рет қайта қаралып, терең талданған. Жаһандану заманындағы экономикалық ахуал, қоғамдық өндіріс жүйесіндегі өндірістік инфрақұрылымының орны мен рөлі, «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясының интеграциялық мүмкіндігі бүгінгі күн талабы мен ғылыми-теориялық көзқарастар тұрғысынан зерделенген. Адам болмысындағы қорқыныштың мәнісі неде, қорқыныш қалай туындайды, оның себебі мен салдары қандай, қорқынышпен қалай күресуге болады деген сұрақтардың жауабын да осы журналдан таба аласыз. Жасындай жарқ еткен ғалым Шоқан Уәлихановтың әдеби мұрасы мен М.Алексеев, Ш.Айтматов, Р.Сейсенбаев сынды жазушылардың адамгершіліктің биік шыңы туралы көзқарастары салыстырыла, әдеби-ғылыми талаппен көркем кестеленген. Тіл білімінің мәселелері дәлел лексикасының колористік көрінісі, «қыз» концептісіне қатысты тілдік бірліктер, қазақ мақал-мәтелдеріндегі стильдік инварианттар тақырыбында жазылған мақалаларда көтеріліп, кең ауқымда талданып, мазмұндалған. Сонымен бірге, студенттердің өнері мен дене мәдениетін жетілдіруде ұлттық ойындарды пайдаланудың технологиясы, бейнелеу өнері сабақтарында оқушыларды көркемдікке тәрбиелеу, оқытудың әдістемесі туралы тың деректерді де журналымыздың осы санынан таба аласыздар. Жас ғалымдардың алғашқы ізденістеріне, беташар мақалаларына ақ жол тілей отырып, білім, ғылым сүйер оқырмандарды бізбен бірге болуға шақырамыз.

Оналбай АЯШЕВ,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік
педагогикалық институтының ректоры,
п.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА Құрметті мүшесі,
Қазақстан педагогикалық ғылымдар
академиясының толық мүшесі (академик)

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

ӘОЖ 37:001.895(574)

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

АРЫСТАНОВА Ш.С.

Мақалада білім беру жағдайында мектеп мұғалімдерінің құзырлығын қалыптастыру және ақпараттық білімді педагогтарға меңгерту мәселесі және педагогикалық үрдістегі маңызы мен проблемалары қарастырылған.

Кілт сөздер: *кәсіби біліктілік, инновациялық технология, құзырлық, қабілеттілік, білім, тәсіл.*

Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі – оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» деп атап көрсеткен.

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев Жолдауында айтқандай: «Болашақта өркениетті, дамыған елдердің қатарына ену үшін заман талабына сай білім қажет. Қазақстанды дамыған 50 елдің қатарына жеткізетін, терезесін тең ететін – білім» [1,3б.]. Сондықтан, қазіргі даму кезеңі білім беру жүйесінің алдында оқыту үрдісін технологияландыру мәселесін қойып отыр.

Осы тұрғыда алып қарасақ, ұлттық рухтағы әлемдік білім деңгейі талаптарына сай ұлтжанды азамат тәрбиелеу үшін әр мұғалім күнделікті сабағында жаңа технологияларды тиімді пайдалану, құзыреттілік-әрекеттілік тұрғыда оқыту, жаңаша авторлық технологиялар мен бағдарламалар құрастырып, жүзеге асыру қажеттігі туындайды. Бүгінгі заман әр ұстаздан үздіксіз ізденімпаздық пен шығармашылықты, кәсіби шеберлікті, құзырлыққа жету жолындағы инновациялық технологияларды тиімді қолдануды қажет етеді.

Қазіргі кезде педагогика мен психология саласында «құзырлық» ұғымының жалпы қабылданған түсіндірмесі әлі қалыптаспаған. Ғылыми еңбектерде «құзырлық» пен «құзыреттілік» ұғымдарына түрліше мағына беріліп жүр. Шетелдік түсіндірме сөздіктерде «құзырлық» ұғымы құзыреттілікті меңгеруші ретінде қарастырылады. «Құзыретті» сөзі французша «заңға сай», латынша «талап қою», ағылшынша «қабілетті» мағынасын білдіреді. Шетелдік ғалымдар «құзыреттілік» ұғымына білім, біліктілік, білімді тәжірибеде қолдана алу, тереңдетілген білім, кәсіби біліктілік деген сияқты түсінік береді.

Сонымен, «құзырлылық» ұғымына мынадай анықтама беруге болады: «құзырлылық – оқудың және өздігінен білім алудың нәтижесінде қалыптасатын және адамның әлеуметтік ұтқырлығын анықтайтын, білім мен тәжірибеге, құндылықтар мен бейімділіктерге негізделген жалпы қабілеттіліктер».

Құзырлылық оқушының алған білімі мен дағдыларын тәжірибеде, күнделікті өмірде қандай да бір тәжірибелік және теориялық мәселелерді шешу үшін қолдана алу қабілеттілігін сипаттайды. Бұл, ең әуелі, оқу үрдісі кезінде қалыптасады. Яғни, оқытудағы құзырлылық тәсіл нәтижесі болып, білім сапасының көрсеткіші бағаланады.

«Құзырлық» сөзі туралы қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігінде: «құзыр (компетенция) – жалпы алғанда, қайсыбір тапсырманы орындауға қабілеттілік немесе бір нәрсені жасау» деп берілген. Латын тілінен аударғанда «құзырлық – өз ісін жетік білу, танымы мол, тәжірибелі» деген мағынаны білдіреді [2,236]. Белгілі бір саладағы құзырлылықты меңгерген тұлға өз саласына сәйкес білім мен біліктілікпен қаруланған қандай да бір негізі бар ойтұжырым жасайтын және тиімді әрекет ете алатын адамды есептеуге болады. Енді осы ұғымдардың мәнін тереңірек талдайтын болсақ, онда «құзыр» – тұлғаның белгілі бір пәндер шеңберіне қатысты білімі, біліктілігі, дағдысы мен іс-әрекеті саласына сай құзырлықтарды меңгеруі. Құзырлылық белгілі сала бойынша «жан-жақты хабардар», білгір деген мағынаны қамти отырып, қандай да бір сұрақтар төңірегінде беделді шешім шығара алады дегенді білдіреді. Кәсіби құзыреттілік деп педагогтың жеке бас салалары мен оның психологиялық-педагогикалық және теориялық білімнің, кәсіби біліктілігі мен дағдысының, тәжірибесінің бір арнада тоғысуы деуге болады.

Кәсіби құзырлылықтың қатарына келесі қабілеттер жатады:

- Бағдарлы құзіреттілік (азаматтық белсенділік, саяси жүйені түсіну, баға бере білу, елжандылық);

- Мәдениеттанымдық құзыреттілік (ұлттық ерекшеліктерді тани білу, өз халқының мәдениеті мен өзге ұлттар, әлем мәдениетін салыстыру, саралай білу қабілеті);

Оқу - танымдық құзіреттілік (өзінің білімділік қабілетін ұйымдастыра білу, жоспарлай білу, ізденушілік-зерттеушілік әрекет дағдыларын игеру, талдау, қорытынды жасай білу);

- Коммуникативтік құзыреттілік (адамдармен өзара қарым-қатынас тәсілдерін білу, мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілінде, халықаралық қарым-қатынаста шетел тілінде қатынас дағдылары болуы);

- Ақпараттық-технологиялық құзыреттілік (ақпараттық технологиялармен, техникалық нысандар көмегімен бағдарлай білу, өз

бетінше іздей білу, тандай, талдай білу, өзгерте білуді жүзеге асыра білу қабілеті);

- Әлеуметтік-еңбек құзыреттілігі (әлеуметтік-қоғамдық жағдайларға талдау жасай білу, шешім қабылдай білу, түрлі өмірлік жағдайларда жеке басына және қоғам мүддесіне сәйкес ықпал ете білу қабілеті);

- Тұлғалық өзін-өзі дамыту құзыреттілігі (отбасылық еңбек, экономикалық және саяси қоғамдық қатынастар саласындағы белсенді білімі мен тәжірибесінің болу қабілеті).

Мемлекетіміздің дамыған елдердің стандарттарына деген ұмтылысы еліміздің жаңа сапалық деңгейге жылдам өту қажеттілігін туындатуда. Осыған орай қазіргі кезде жасалып жатқан реформалар даму институттарының қалыптасуына немесе өсуден тұрақты даму кезеңіне өтуге және саяси бағыттардағы осындай өзгерістер өмірдің барлық саласындағы шығармашыл тұлғаның мәртебесін көтеріп, мерейін үстем етуде.

Білім–адамзаттың терен және үйлесімді дамуын бекітетін құралдардың бірі, прогрестік, әлеуметтік тұрақтылық пен ұлттық қауіпсіздіктің маңызды факторы. Қазіргі білім беру үрдісі адамның ішкі табиғи мүмкіндіктерін ашып, әр адамның өзінің «Менін» сезінуге, толықтыруға көмектесетіндей, сыртқы әлеммен әлеуметтік қарым-қатынастарда өз орнын табуға, өзін шығармашылықпен өзгертуге белсенділік танытуға ықпал етуі тиіс. Бүгінгі таңдағы қоғам кәсіби білімі жетік, құзыретті, бәсекеге қабілетті мамандарды талап етеді. Білікті ұстаз, білімді маман болу үшін әрбір мұғалім өз білімін үздіксіз көтеріп отыруы тиіс. Білімін тұрақты көтеріп отыру мұғалімдердің құқықтары әрі міндеттері, білім беру жүйесінің тұрақты дамуының кепілі, мемлекеттің дамуының құралы болып табылады.

Шығыстың ұлы ойшылы Әбу Насыр Әл-Фараби: «Ұстаз тумысынан өзіне айтылғанның бәрін жетік түсінген, көрген, естіген және аңғарған нәрселерінің бәрін жадында сақтайтын, олардың ешбірін ұмытпайтын, алғыр да зерек ақыл иесі, өте шешен, өнер-білімге құштар, аса қанағатшыл, жаны таза және әділ, жұртқа жақсылық жасап, үлгі көрсететін, қорку мен жасқануды білмейтін батыл, ержүрек болуы керек», – деген еді [3,41б.]. Осы бір қасиетті мамандық иесінің ұрпақ тәрбиесіндегі алар орны ерекше. Демек, білім сапасын көтерудің негізгі тетігі – ұстаз, сондай-ақ оның теориялық білімі мен кәсіби шеберлігі, шығармашылық қызметі.

Жаңа қоғам кеңістігінде жас ұрпаққа жаңаша білім беру жолында түбегейлі өзгерістер жүріп жатыр. ХХІ ғасыр ғылым мен білімнің қарыштап дамыған ғасыры деп аталатыны мәлім. Сондықтан, қазіргі ұстаз шәкіртіне ғылым негіздерінен мәліметтер беріп қана қоймай, оны дүниежүзілік білім, ақпарат, қатаң бәсеке жағдайында өмір сүріп, жаңа дәуір жаңалықтарымен сусындатып отыруға тиісті. Бұл істе нәтижеге қол жеткізу үшін, мұғалім қоғамда болып жатқан, тез өзгеріп тұратын әлеуметтік-экономикалық,

педагогикалық өзгерістерге тез икемделгіш, жаңаша ойлау жүйесін меңгерген, жан-жақты білімдар, тұтас дүниетанымға ие болуы қажет. Өз пәнінің шеңберінде қалып қойған мұғалім балаға білім, тәрбие берудегі биік мақсаттарға жете алмайтыны анық. Қазақстанның бүгінгі мен ертеңі жас ұрпақтың еншісінде. Ал жас ұрпақты жан-жақты, терең білімді, интеллектуалдық деңгейі жоғары етіп қалыптастырудың бірден-бір жолы – оқушыға білімді терең игертудің тиімді әдіс-тәсілдерін іздестіру, шығармашылыққа жетелеу. Бұл жағдайда мұғалімнің терең біліктілігі керек. Қазіргі заман талабына сай ойшыл, ғылыми-әдістемелік біліммен терең қаруланған, педагогика мен психологияны жетік меңгерген шебер мұғалім қажет.

Білім – адамның сапаларының өзгеруін басқаратын үрдіс болғандықтан, біздің жағдайымызда, ол – педагогикалық мамандықтың кәсіби біліктілік қабілеттерін дамытуға бағытталады. Сол себепті, біз «адамды» оның өмір сүру барысында өзгере алатын, оған өзінің әлеуеті жететін ашық жүйе ретінде қарастырамыз. Ал ол белгілі бір саладағы маман болғандықтан, «адамды» маман тұрғысынан қарау «біліктілік» ұғымына шығарады. Біліктілік – бұл білімді меңгерудегі, тәжірибедегі білімділікті, құндылықты бейнелейтін жалпы қабілеттілік.

Көне грек философы Платон өз кезінде танымды, білім алуды еске түсіру деп түсінген екен: білім әр адамның бойында, ол – туа біткен қасиет, таным мақсаты тек сол білімді еске түсіруде. Бұл ұстаным ұстаздан шәкіртке білімді тасымалдаудың мүмкін еместігін аңғартады: әрбір адам өздігімен білімді игермесе, яғни есіне түсірмесе, ол ешнәрсеге де үйрене алмайды. Шындығында да, өзінде бар білімді ұстаз шәкірттеріне дайын күйде беретін болса, оның бұл ісінен мардымды нәрсе шығар ма екен? Халқымыздың «Тісі шыққан балаға шайнап берген ас болмас» деген аталы ұғымы осындай жайтты меңземей ме? [4,76].

Білім сапасы – мұғалімдер қызметінің сапасы. Оқушыларға нені үйрету керек екенін мемлекеттік стандарттар, бағдарламалар белгілейді. Ал «қалай оқыту керек?» деген сұраққа жауапты тек мұғалімнің кәсіби даярлығынан, өз ісін жоспарлай, өзінің нақты мақсаттарын болжап, көре алуынан, баланың әрекетін ұйымдастыра алатын шеберлігінен іздеу керек. Қазіргі заманда әлемдік оқу үдерісінің өзегі инновациялық технологиялар екені мәлім. Әлемнің бірнеше елінен сынақтан өткізілген жаңаша оқытудың модульдік, дамыта оқыту, сын тұрғысынан ойлау, деңгейлі саралап оқыту және т.б. технологиялардың стратегияларын мұғалім өз шығармашылығы, ізденісі арқылы оқушы қабілетіне, қабылдау деңгейіне орай іріктеп қолдануды талап етеді. Ақпараттық оқытудың инновациялық технологиялары арқылы барлық балалар мен жастарға бірдей білім беріледі. Ол әрбір жеке тұлғаның

ерекшеліктерін, өзін-өзі дамытуға қабілеттілігін ескеруге мүмкіндіктер береді.

Білім беру сапасының критерийлері:

1. мұғалімнің кәсіби шеберлігі
2. мұғалімнің білімділігі
3. мұғалімнің тәжірибесі
4. мұғалімнің бәсекеге қабілеттілігі
5. білім беру сапалылығы
6. еңбектің тиімділігі
7. әдістемелік жұмыстағы шеберлігі

Мұғалімнің кәсіби шеберлігі оның кәсіби және жекелік сапаларының жоғары деңгейін көрсететін жалпылама сипаттама.

Оның құрамына:

- мұғалімнің мәдениет адамының өкілі ретіндегі жоғарғы жеке сапалары;

- кәсіби-педагогикалық құзырлылығы;

- педагогикалық ықпал студия және қазіргі оқытудың технологияларын білуі;

- өзін-өзі шығармашылықпен дамыта, іске қоса алуы.

Педагогикалық әрекеттің шыңына апаратын баспалдақ – кәсібилік. Қоғамның жаңаруы мен дамуы барлық саладағы оның азаматтарының кәсібилігіне байланысты.

Біліктілікті арттыру өз қызметін нәтижелі атқару үшін және кәсібилік пен құзырлылық деңгейін көтеру мақсатында арнайы білімдік бағдарламалар арқылы оқыту, кәсіби дамыту, іс-шараларына қатыстыру және оның өз білімін көтеруі болып табылады.

Мұғалімдік мамандықты биікке көтеретін күш – оның кәсіби құзырлылығы. «Құзырлылық» ұғымы соңғы жылдары педагогика саласында тұлға субъектілік тәжірибесіне ерекше көңіл аудару нәтижесінде ендіріліп отырған ұғым. «Құзырлылық» белгілі сала бойынша жан-жақты хабардар, білгір деген мағынаны қарастыра отырып, қандай да бір сұрақтар төңірегінде беделді түрде үкім шығара алу дегенді білдіреді.

Мұғалімнің педагогикалық құзырлығы деп педагогикалық қызметті жүзеге асырудағы теориялық және практикалық дайындықтың бірлігін айтады.

Педагогика ғылымында кәсіби құзырлылық еңбегінің жемістілігін анықтайтын білімі мен біліктілігінің жиынтығы, тапсырма орындаудағы дағды көлемі, білім кешені мен кәсіби тұлғалық сапасы, теориялық, білімдік және кәсіби дайындығының бірлігі, жоғары мәдениеттілікті талап ететін қызметтің күрделі түрлерін орындаудағы қабілеті деген мағынада ашылған. Соңғы жылдары ғылыми-педагогикалық еңбектерде кәсіби құзырлылық

дайындық сапасына қойылатын талап немесе кәсіби теориялық білімдері мен практикалық біліктілігі, тәжірибеден өткізілген кәсіби маңызды сапасы ретінде қарастырылады. Біздің ойымызша, құзырлықты білімін, біліктілігін, дағдысын, тұлға мінез-құлқын, ең бастысы, тұлға мүмкіндігін бағалаудың критерийі мақсатында қарастыру құзырлықты маңызын толық аша бастады. Олай болса, құзырлықтың нәтижеге бағдарланған жаңа білім беру жүйесінің сапалық критерийі ретінде әлеуметтік және өмірлік көзқарастарды қамтитын құндылықтарды есепке алуы қажет.

Құзырлықтың тәсілдері:

- нақты болып жатқан құбылыстарды түсіндірудегі;
- танып білудегі, жаңа техника мен технологияларды меңгерудегі;
- адамдар арасындағы байланыста өз қылықтарын бағалау;
- өмірдегі отбасы мүшесі, қоғам мүшесі;
- құқықтық нормадағы және әкімшілік құрылымдағы жағдаяттарды шешудегі біліктілік.

Құзырлықтың негізгі қасиеттері: әлеуметтік көзқарасы, тәжірибесі, интеллектісі, тектілігі.

Құзырлықтың сапа белгілері:

дүниетанымы, адамгершілігі, еңбекқорлығы, көлемі, жаңалығы, қабылдауы, есте сақтауы, дарыны.

Белгілі ғалымдар С.Е.Шишов пен В.А. Кальней өскелең ұрпақтың бойына білім мекемелері мынадай құзырлықты қалыптастыруы тиіс деп есептейді:

1.Саяси және әлеуметтік құзырлықтар. Олар адамның өзіне жауапкершілікті ала алуын білдіреді.

2.Көп мәдениетті қоғамда өмір сүре алуға байланысты құзырлықтар. Ұлтаралық келісім, басқа мәдениет, дін өкілдерін құрметтеу.

3.Жазбаша және ауызша қарым-қатынас жасай алу құзырлығы. Бұл – әрбір адам үшін аса маңызды мәселе, бұған сонымен қатар бірнеше тілді білу де жатқызылады.

4.Ақпараттық қоғамда өмір сүре алуға байланысты құзырлықтар. Бұл жаңа технологияларды білу, ақпараттар ағынынан қажеттісін таба білу, оған сыни баға бере білу деген мағынаны береді.

5.Тұлғаның жеке және қоғамдық өмірінің негізі болып табылатын өмір бойы білім алуға қабілеттілік.

Болашақ мұғалім:

- өзінің пәнін біліп қана қоймай, сонымен қатар педагогикалық үдерістегі әр қатысушының орнын көре біліп, оқушылар іс-әрекетін ұйымдастырып, оның нәтижелерін алдын ала байқап, мүмкін болатын жағдайда артта қалушылықты реттеу.

- оқушылардың негізгі құзырлығын қалыптастыруға дайындығы: құндылық-бағдар, жалпы мәдениет, оқу-танымдық, ақпараттық, әлеуметтік-тұлғалық.

XXI ғасыр – бәсеке ғасыры, олай болса, ұлттық тарихымызды, мәдениетімізді қастерлейтін, ертеңгі Қазақстанның тізгінін ұстайтын, өмірдің әртүрлі мәселелерінен хабардар, кез келген тапсырманы орындауға қабілетті, қолынан іс келетін құзырлы азаматтарды осы бастан тәрбиелеуіміз керек. Қазіргі өмір талабына сай педагогикалық жоғары оқу орындары білімді ғана емес, әрі тәрбиеші, әрі қоғамшыл, әрі зерттеуші, әрі ұйымдастырушы мұғалім даярлау керек екені бәрімізге белгілі. Әр қырлы оқытушы-тәрбиеші мұғалім даярлау күрделі үдеріс. Ал оған бағыт беруші, жол сілтеуші – білікті, шебер, парасатты ұстаздар.

Мұғалім – бала бойына білім нәрін себетін басты тұлға. Яғни, балаларды тәрбиелеуде тиімді жағдайлар жасау көбіне мұғалімге тікелей байланысты. Сондықтан, жаңашыл мұғалім даярлауға қойылатын талаптар студенттерді, ертеңгі мұғалімдерді, оқытудың жаңа түрлерімен қаруландыра отырып, қазіргі уақыттағы кәсіптік дағдыларды игеруге бағытталған оқытудың жаңа жолдарын енгізуді көздейді. Қорыта келгенде, болашақ мұғалімдерді кәсіби әрекетке даярлау аса көкейкесті, кезек күттірмейтін өткір мәселе екендігін айғақтайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам. //Егемен Қазақстан. –10.07.2012.–3-б.
2. Маркова А.К. Кәсіби құзыреттіліктің даму деңгейі//2009–23-б.
3. Құдайбергенова К.С. Құзырлылық амалының негізгі ұғымдары –Алматы, 2007.–41-б.
4. Бейсенова Г. Жаңа ақпараттық технологиялардың тиімділігі//Қазақстан мектебі.–2006.–№6, – 7-б.

АРЫСТАНОВА Ш.С. ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧЕТЕЛЕЙ

В статье рассмотрены проблемы, направленные на формирование информационной компетентности учителей и освоение педагогами информационных навыков.

Ключевые слова: профессиональное повышение, инновационные технологии, компетентность, образование, навыки.

ARSTANOVAN.S. PROFESSIONAL COMPETENCE FOUNDTION OF FUTURE TEACHERS

This report is observed problems focused on the teachers information competence formation and information skills development by teachers.

Keywords: professional increase, innovative technology, competence, knowledge, skills.

УДК 37.013:333.363

О НЕКОТОРЫХ ТЕНДЕНЦИЯХ РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ИСПАНИИ

*КАДИРБАЕВА Р.И., ДЖАМАНКАРАЕВА М.А., СМАИЛОВА М.С.,
АБДУКАДИРОВ Б.З.*

В данной статье изучаются некоторые тенденции развития современного образования в Испании.

Ключевые слова: *инновационные технологии, информационно-коммуникативные технологии, оценивание, анализ.*

Сегодня в мире происходят широкомасштабные перемены, сочетающие в себе высочайший динамизм и глобальный характер. Мощными факторами, обуславливающими ускоренное развитие социально-политических, экономических и образовательных систем, являются научно-промышленная и информационная революции 21-го века, современные постоянно эволюционирующие информационные и коммуникативные технологии, явление глобализации. Анализ состояния и динамичного развития западно-европейских образовательных систем позволяет утверждать, что современный этап представляет собой эпоху реформирования образования на мировом уровне. Быстро развивающиеся процессы глобализации закономерно вызывают все больший интерес к изучению международного опыта в разных сферах общественной жизни, взаимосвязи стран и народов современного мира, в том числе в сфере образования. Этому явлению способствует Болонский процесс, в рамках которого происходит унификация национальных образовательных стандартов, диверсификация образовательных моделей, совершенствование технологий обучения [1, с.128].

Испания представляет собой одно из наиболее развитых государств Европейского союза в области реформирования системы образования. На протяжении последних двадцати пяти лет Испания так же переживала сложности переходного периода, оказавшие глубокое влияние на механизмы финансирования и управления образовательной системой. Яркой иллюстрацией этому служат законы Испании по вопросам образования, обеспечивающие более детальное регулирование образовательных отношений государства и граждан.

В настоящее время в Испании существует четыре ступени образования: дошкольная; базовая – La Educacion General Basika (EGB); бачилерато - El Bachillarato Unifikato y Polivilente (BUP); высшее образование LaEnsenanza Universitaria. Профессиональное образование – LaFormacionProfesional(FP) –

по типу ПТУ или техникум в Испании состоит из двух степеней и может быть получено вместо бачилерато. По окончании (BUP) или (FP) ученик получает аттестат о среднем образовании. [2, с.225].

Система образования взрослых в Испании пользуется постоянным вниманием государства и получает надлежащее финансирование. Она представляет реальную возможность всем гражданам на протяжении всей жизни, приобретать обновлять или расширять знания и навыки для личных или профессиональных целей. Национальная система квалификации и профессиональной подготовки включает средства и меры необходимые для стимулирования развития этой области образования, а основным ее механизмом является Национальный каталог профессиональных квалификаций и процедура аккредитации профессиональной компетентности.

Национальная система квалификации и профессиональной подготовки руководствуется такими принципами как:

- ориентация профподготовки на развитие личности, реализацию прав граждан на труд, свободный выбор профессии, а так же на обеспечение занятости человека в течение всей его жизни;
- обеспечение всех граждан равным доступом к различным видам профподготовки;
- активное участие общественности в развитии квалификационного и профессионального обучения и ее сотрудничество в этом вопросе с властями и государственными учреждениями;
- адаптации системы квалификации и профессионального обучения к критериям Европейского союза для формирования единого рынка и свободного перемещения рабочей силы;
- активное взаимодействие государственных органов в области профессиональной подготовки кадров в рамках их компетенций [3, с.86].

Испания – страна с древними богатыми традициями в области культуры и просвещения. В течение многих лет в Испании организуются инновационные исследования в области образования, что обеспечивает ей широкую теоретическую и практическую базу для развития новых подходов в этой сфере. Таким образом, актуальность проблемы организации и развития методов преподавания в высшем учебном заведении, ее теоретическая и практическая значимость обусловили выбор специальности курса прохождения повышения квалификации. Свои личные наблюдения за деятельностью образовательного учреждения в Испании мы провели в Валенсийском политехническом университете в период с 25 мая по 3 июня 2015 года, когда проходили обучение на курсе «Principios básicos en la pedagogía universitaria -Основные принципы университетской педагогики» в городе Валенсия (Испания).

Общими целями курса являлись знакомство с академической практикой и подходами к высшему образованию в Испании; создание плана личного развития для каждого участника; введение практических навыков, позволяющих участникам критически оценивать собственную академическую практику; введение электронного обучения; совершенствование навыков проектирования и моделирования профессиональной деятельности в преподавании, научном исследовании и умении оперировать потоками информации; совершенствование способностей мыслить проблемно, формулировать проблемные задачи, ситуации, проводить профессионально самоанализ и самооценивание; улучшение презентационных навыков с последовательным представлением материалов, комментариями и пояснениями, способность структурировать информацию.

В период прохождения курса были выполнены следующие задачи:

- изучение методики проведения лекционных и семинарских занятий посредством посещения занятий;
- изучение опыта применения инновационных образовательных технологий, в том числе информационных образовательных технологий;
- освоение навыков работы по написанию научной статьи (согласно требованиям международных реферируемых научных изданий);
- расширение сферы академических контактов с зарубежными учеными (Pilar Caseres Gonzalez, Eugenia Babiloni, Eloina Garsia, Miguel Ferrando Battaler, Jose Luis Poza at Polytechnic University of Valencia);
- поиск актуальных статистических данных по теме научного исследования (посредством использования библиотечных ресурсов).

Успешному выполнению этих задач способствовало и полное совпадение профиля деятельности университета с направлением преподаваемых нами дисциплин. Благодаря высокоорганизованной составленной программе курса была получена уникальная возможность наряду с овладением образовательными инновационными технологиями изучить различные стили преподавания. Курс был очень полезным с позиции освоения инновационных методов обучения. Особо большой интерес вызвало использование современных информационных технологий в образовательных целях. Одним из программных продуктов, широко применяемых ведущими университетами мира, который мы имели возможность освоить, является SAS Enterprise Guide. Работа в SAS Enterprise Guide позволила освоить навыки формирования баз данных с последующим их статистическим анализом. Преимуществами применения программы в образовательном процессе являются:

- возможность наглядной демонстрации взаимосвязей между различными процессами, протекающими в компании;

- стимулирование исследовательской деятельности студентов;
- возможность провести анализ большого объема информации при выполнении научных проектов.

На наш взгляд, в университетах эта программа успешно может применяться при преподавании дисциплин «Управление базами данных», а также при выполнении выпускных работ. Еще другими программными продуктами, широко востребованным ведущими мировыми университетами является iSpringQuizMaker, iSpringSuite7, MoveNote, EDpuzzle, TedEd, Screencast-o-matic, Google HangoutsonAir [4, с.19]. Данные программы всецело посвящены преподаванию, основанному на принципах информационно-коммуникативных технологий. Благодаря включению в программу курса тем, касающихся подготовки и написания лекций на современном уровне, исследовательской этики удалось систематизировать свою деятельность по подготовке лекции для последующего применения в учебной деятельности.

Несмотря на широкое применение в преподавательской деятельности презентационного материала был получен бесценный опыт, как другие преподаватели эффективно используют учебное время, применяя презентации. Особенно нас заинтересовало использование интернет ресурсов, в частности коротких видео-сюжетов из youtube.com в качестве реальных примеров из жизни.

Все занятия были очень содержательными и интересными, анализ занятий и стиля преподавания позволил перенять многие полезные моменты, такие как эффективное управление временем, эффективное использование компьютерной техники и наглядного материала, умение организовать работу с большой аудиторией.

Наряду с освоением инновационных образовательных технологий курс дал возможность изучить опыт работы служб, поддерживающих образовательный процесс. В частности, это библиотечная служба, наряду с предоставлением доступа к библиотечным ресурсам включающая службу академических консультаций. В библиотеке функционирует служба Академические навыки и технологии обучения, включающая услуги академических навыков и услуги по овладению технологиями обучения. Служба академических навыков помогает студентам успешно овладеть навыками академического письма, качественного осуществления статистического анализа, математических расчетов. Каждый студент после предварительной онлайн записи может получить индивидуальную консультацию и тем самым успешнее овладеть необходимыми для учебы и выполнения диссертационного исследования навыками.

Исходя из личного опыта индивидуальных консультаций в библиотеке, подобные консультации эффективны и позволяют наряду с

повышением учебных навыков студентов более эффективно использовать рабочее время преподавателей.

Процессы глобализации, становление мирового информационного пространства, внедрение новых образовательных технологий изменяют подходы к решению традиционных вопросов образования в Испании. Информатизация образования является важнейшим средством реализации новой образовательной парадигмы, в которой ведущая роль отводится информации, развитию непрерывного образования. Внедрение информационных технологий, как мы уже подчеркнули выше, ведет к кардинальным изменениям информационно-образовательной среды, делая ее более открытой, демократичной, трансформируя отдельные образовательные центры в единое образовательное пространство. На протяжении последних тридцати лет в системе образования Испании ведется работа по внедрению в практику принципов и технологий дистанционного обучения, режимов удаленного и гибкого обучения на расстоянии, территориальному распределению и экспансии образовательных услуг. В связи с этим, необходимо отметить еще один аспект, заслуживающий, на наш взгляд, особого внимания, связан с тем, что всё дистанционное обучение в Испании сосредоточено в одном вузе – в Национальном университете дистанционного образования (англ. *National University of Distance Education*, исп. *Universidad Nacional de Educación a Distancia*, сокр. *UNED*). В университете по приглашению читают лекции и проводят семинары ведущие профессора и известные ученые из других высших учебных заведений страны. Штаб-квартира университета расположена в Мадриде, а кампусы — во всех автономных сообществах страны. Кроме того, он включает 14 учебных центров и три экзаменационных пункта в 13 странах Европы, Америки и Африки. UNED сочетает традиционное образование в аудиториях с программами дистанционного образования. Насчитывая свыше 260 тыс. студентов, он является крупнейшим университетом в Испании и вторым по величине в Европе.

Университет, основанный в 1972 году под влиянием концепции возникшего ранее в Великобритании Открытого университета, присуждает те же степени, что и другие университеты Испании, и имеет тот же уровень вступительных требований: таким образом, фактически он не является «открытым», так как жёсткость отбора — ничуть не ниже, чем в обычных университетах Испании. Но ряд характеристик отличают его от других испанских университетов — он общенациональный по своему охвату, оказывает широкое общественное влияние через радио и телевизионные программы.

Университет поддерживает высокий стандарт высшего образования: за последние тридцать лет он присудил почти 2000 степени доктора философии.

Международный престиж университета красноречиво подтверждает тот факт, что с 1997 г. в нём размещена кафедра дистанционного образования ЮНЕСКО, продвигающая исследования, разработки и документацию в сфере дистанционного образования.

Таким образом, ведущие тенденции позитивных изменений далее будут определять развитие образования в этой стране. Надо полагать, что в новых исторических условиях международный и европейский авторитет Испании, благосостояние испанского общества будут зависеть от уровня образованности всего населения. Это обеспечит дальнейшую демократизацию образования: укрепление инфраструктуры массового образования, закрепление вариативных форм обучения, усиление образовательных функций национальных языков народов Испании. Решение задач дальнейшей модернизации экономики, формирования рационального общественного сознания усилит процессы обновления содержания образования на основе новейших научных достижений, повышения качества преподавания учебных дисциплин негуманитарных циклов, сближения общеобразовательной и профессиональной подготовки учащихся. Стремление Испании в условиях научно-технического прогресса сохранить свое социально-культурное своеобразие потребует интеграции в содержание образования самобытных и нравственных ценностей. Есть основание считать, что наряду с внедрением в образовательную практику современных педагогических технологий /личностно-ориентационный подход, компьютеризация обучения/ получат дальнейшее развитие элементы традиционного подхода к образованию и воспитанию: тесный и многосторонний контакт учителя и учащихся, учет интересов и индивидуальных особенностей обучаемого, ориентация на формирование его внутреннего мира, включение каждого гражданина в систему природных и общественных связей. Сегодня успех развития общества и социализация личности во всех странах, в том числе и в Испании, будут во многом зависеть от оптимального соотношения современного и традиционного, универсального и национального компонентов в системе общего образования, от того, насколько органично эти компоненты будут дополнять и обогащать друг друга. Объективный анализ и критическое осмысление сущности образовательных реформ в Испании могут быть полезными для определения стратегии развития системы образования и у нас в стране в свете актуальных задач современной мировой и отечественной педагогики. К числу таких идей и положений следует отнести принцип культурного плюрализма, модель изучения национальных и иностранных языков, профориентацию школьников, проводимую специалистами, возрастание влияния педагогических инноваций, увеличение масштабов и темпов интеграции системы образования в мировой педагогический процесс. В

отечественных школах могут быть использованы такие механизмы испанских образовательных реформ, как создание в школах предметных кабинетов помощи учащимся, разработка программ коррекционных курсов, создание гибких групп учащихся, позволяющих им работать по каждому предмету в индивидуальном темпе, введение в курс обязательного обучения первого иностранного языка на начальном этапе и изучение второго иностранного языка в полной средней школе.

Таким образом, изучение научно-педагогического опыта Испании позволило нам получить адекватное представление об общих тенденциях повышения качества подготовки специалистов, а также организовать на основе проведенного исследования научно-исследовательскую работу по совершенствованию процесса управления качеством образования, способствующей успешной интеграции Казахстана в международное образовательное пространство.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Бенавидес Л.Г., Арредондо В.К. новой парадигме в образовании. //Перспективы. Вопросы образования. М.: Прогресс, 2012. – №1/2.– С.123-136.
- 2 Герщунский В.С. Прогнозирование развития образования: проблемы и перспективы. //Образование в современном мире. Состояние и тенденции развития. М.: Педагогика, 2013. – С.221 – 227.
- 3 Миронов В., Еулай Л. Образование в Испании. //Образование в современном мире. 2013. №12.–С.85-87.
- 4 Материалы курса «Principios básicos en la pedagogía universitaria» 2015 г. Валенсия. Spain.

КАДИРБАЕВА Р.И., ДЖАМАНКАРАЕВА М.А., СМАИЛОВА М.С., АБДУКАДИРОВ Б.З. ИСПАНИЯДА ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУДІ ДАМУЫНДА КЕЙБІР БАҒЫТТАРЫ

Бұл мақалада Испанияда қазіргі білім беру дамуында кейбір үдерістері қарастырылған.

Кілт сөздер: инновациялық технологиялар, ақпараттық-коммуникативтік технологиялар, бағалау, анализ.

KADIRBAYEVA R.I., JAMANKARAYEVA M.A., SMAILOVA M.S., ABDUKADIROV B.Z. ON SOME TRENDS OF THE DEVELOPMENT OF MODERN EDUCATION IN SPAIN.

In given article are considered some of the trends in the development of modern education in Spain.

Keywords: innovative technologies, information and communication technologies, assessment, analysis.

УДК 37.032

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ТЕОРИИ АДАПТИВНОСТИ ЛИЧНОСТИ ШКОЛЬНИКА

КОЙШИЕВ К.Е., АЛДИЯРОВ А.Д., АЙДАРБЕКОВ К.Ж.

В этой статье рассматриваются некоторые пути формирования этнокультурной адаптивности личности учащихся.

Ключевые слова: *личность, социальная среда, этносреда, модель, адаптация, теории, группа, коллектив.*

Народная педагогика возникла в глубокой древности, она исторически предшествовала научной педагогике и влияла на её ранние формы. Анализ истории древней педагогической мысли народов Средней Азии и Казахстана показывает, что первые социальные памятники педагогики появились под прямым воздействием народной жизни, народной педагогической культуры. Если в официальной педагогике всегда ощущалось влияние церкви и идеологии господствующих классов, то народная педагогика, хоть и в известной мере подвергалась этим влияниям, в целом выражала думы и чаяния народа, его представления о воспитании и обучении молодого поколения. Преимущество такого подхода мы наблюдаем и в истории педагогической мысли народов Средней Азии и Казахстана.

Анализ наследия Ибн Сины (Авиценны), Бируни, Джами, Хорезми, Дехлеви, Хайяма, Навои, Фараби, Саади и других просветителей показывает, что их идеи о воспитании тесно перекликаются с идеями и мыслями, выраженными в памятниках народной педагогики: в поговорках, пословицах, сказках, преданиях. Более того, некоторые предания народ непосредственно связывает с поступками, жизнью и деятельностью великих людей. Эти учёные выражали идеи гуманизма, подчёркивали необходимость привития молодому поколению высоких нравственных качеств, воспитания их в духе любви к труду, уважения к старшим, дружбы и товарищества, правдивости и честности. Прогрессивные демократические идеи великих ученых и поэтов перекликаются по форме и содержанию с идеями народной мудрости, поэтому они оказывали большое влияние на формирование педагогической культуры народов Средней Азии и Казахстана, сохраняя свою актуальность и до наших дней.

Этнопедагогика является выражением многовековой педагогической культуры и опыта семейного воспитания народа. В сложных взаимоотношениях с официальной педагогической доктриной народное воззрение пробивало себе дорогу, выражая мысли и чаяния народа об обучении и воспитании детей – самого дорогого своего достояния. На путях

исторического развития народ преодолел косность ложных представлений и понятий о воспитании. Основы народных воззрений на воспитание и обучение связаны своим происхождением с трудовой производственной деятельностью и житейской практикой этноса. Если сделать сопоставительный анализ творчества великих мыслителей и народного взгляда на воспитание, то можно увидеть полное их единство, преимущественно в виде легко запоминающихся афоризмов. Образное слово, выполняя, с одной стороны, изобразительно-выразительную, с другой – информационно-коммуникативную функцию, служило в известной мере связующим звеном между назиданиями мыслителей и богатейшим наследием устного творчества казахского народа.

Обратимся к характеристике методов воспитания, используемых в народной педагогике. Вековой опыт позволил народу выработать определенные дидактические приёмы и правила воспитания детей. В житейской практике бытуют такие методы воспитательного воздействия на детей, как разъяснение, приучение, поощрение, одобрение, убеждение, личный пример, показ упражнения, намёк, укор, осуждение, наказание и. т. д. Разъяснения и убеждения применялись с целью формирования у детей положительного отношения к труду, достойного поведения в семье и обществе. Для народной педагогики особое значение имел показ способов выполнения различных видов сельскохозяйственного, ремесленного, бытового труда (обращение с инструментами и орудиями труда, обработка земли – полив, уборка урожая, уход за скотом, приготовление национальных блюд, ткачество, резьба, вышивание и. т.д.). После разъяснения и показа обычно вступали в силу упражнения, которые сопровождалось советами. Назидание – наиболее распространенный приём в семейной педагогике. В памятниках старой педагогики встречается кодекс назиданий старшего – младшему, учителя – ученику, народного мудреца – молодёжи, отца – сыну.

Одним из признанных методов воспитания в народной педагогике является намёк. К примеру, желая безобидно воздействовать на нового человека в семье, говорят недостатки, пробуждает желание и стремление устранить эти недостатки. Педагогический анализ показывает, что в целях усиления эмоционального воспитательного воздействия афоризмов на человека народ стремился поэтическую речь сделать мелодичной, музыкальной, используя для этого ритмические звуковые формы, повторы, тавтологии, олицетворения и.т.д. Все это вместе взятое, позволяет говорить о пословицах и поговорках как народных педагогических миниатюрах, в которых в известной степени нашло свое выражение народное представление о дидактических принципах воспитания и обучения человека. Лаконичность и краткость афоризмов создают условие для осуществления принципа доступности, обилие элементов ритмики и поэтической речи придает

афоризмам образность, тем самым составляет основу наглядности; композиционное строение афоризмов, применение повторов, риторических вопросов и восклицаний способствуют реализации принципа прочности, систематичности и последовательности.

Исходя из вышесказанного, предлагаем систему общих методов воспитания:

- методы формирования сознания личности (рассказ, беседа, лекция, диспут, метод примера);

- методы организации деятельности и формирования опыта общественного поведения личности (приучение, метод создания воспитывающих ситуаций, педагогическое требование, инструктаж, иллюстрации и демонстрации);

- методы стимулирования и мотивации деятельности и поведения личности (соревнование, познавательная игра, дискуссия, эмоциональное воздействие, поощрение, наказание и др.);

- методы контроля, самоконтроля и самооценки в воспитании.

Нетрудно убедиться, что все описанные и разработанные методы народной педагогики органично вписываются в современную систему методов воспитания.

В структурировании модели этнокультурной личности, как и в моделировании механизмов ее адаптации к определенным условиям используются реальные и перспективные компоненты. Эти компоненты не являются абсолютно новыми, они всегда присутствовали в формировании социума: они способствуют процессу наследования, передаче наследуемой информации и влияют на освоение этнокультуры. Но не только семья оказывает влияние на освоение этнокультуры: вопросами формирования грамотной в этническом отношении личности занимается школа – «культурная форма воспроизводства и порождения культурно-исторических образцов жизнедеятельности, встроенного в сердцевину общества и являющегося его порождающей моделью».

Понятие «школа» сегодня обозначает тип образовательной системы или здание, в котором размещается учебное заведение, где получают среднее образование. На протяжении длительной истории развития общества это слово имело и поныне имеет много значений. На латинском языке «школа» означает лестницу, ступеньки которой ведут вверх. Имея религиозно-духовное происхождение, это понятие первоначально означало объединение людей, включенных в процесс восхождения духовности. В переводе с греческого «школа» трактуется как дом радости, где идет процесс познания мира. А связи с этим о школе говорят как о том или ином направлении или течении в науке, искусстве, литературе, общественно-политической мысли. Такое направление обладает характерными свойствами, методами, приемами

и представлено группой единомышленников и последователей кого-либо. Термином «школа» характеризуют также живопись, скульптуру города или целой страны, если их своеобразие выражено в определенных стилистических и хронологических границах.

В современном понимании *школы* гармонично сочетаются элементы представленных выше значений, отражая самое главное: школа была и остается очагом духовной жизни, где и во время уроков, и при организации внеклассной работы проявляется институциональная организация культуры. Школа – это такое ведомство, где с позиций педагогики отработаны механизмы по освоению субъектами необходимой суммы знаний, по формированию нравственно-эстетических качеств личности, самодостаточной и готовой к деятельности в различных сферах. Как видим, школа – вполне определенный тип воспроизводства и развития социума и культуры, в связи с чем она характеризуется как «образовательная модель, задающая парадигмы всему социокультурному поведению людей.» В полном соответствии с представлениями философии образования школа определяется как образующий элемент общества, и она же задает траекторию жизнедеятельности той или иной культуре. Образовательные модели организации обучения и воспитания могут быть рассмотрены как историко-культурные образцы, порожденные конкретным обществом и отражающие его основные постулаты в определении моральных законов и нравственных правил.

Авторы современных разработок моделей учитывают специфику современной действительности как редуцированного пространства, сохранившего в себе многие позиции прошлых школ и породившего новые. И сегодня среднее обязательное образование ученики получают в общеобразовательных традиционных школах, в специализированных школах, а также в таких типах инновационных школ, какими являются лицеи и гимназии. Интересную классификацию школ предлагает В.В. Рубцов, выстраивая многоступенчатую систему, в которой моделируются исторические типы различных школ, существующих и рожденных ранее в культуре. Автор предлагает такие ступени:

1. Школа мифотворчества для пяти-шестилетних детей: обучение строится как ритуал, в котором используется миф как историко-культурная форма.
2. Школа-мастерская для детей семи-девяти лет: здесь на вооружение взята такая историко-культурная форма, как цех.
3. Школа-лаборатория для детей десяти-четырнадцати лет; в этой школе историко-культурная форма характеризуется как наука.
4. Школа проектов и программ для подростков пятнадцати-семнадцати лет с историко-культурной формой, которая характеризуется как

продуктивное производство [1].

В этой модели прослеживаются как существенные положительные свойства, так и определенные недочеты. По утверждению автора, каждая модель позволяет ученику осваивать в снятом виде исторический тип сознания и деятельности. Однако мы видим неоднородность понятий «миф» и «цех», «цех» и «наука», и родственность понятий «цех» и «продуктивное производство».

Каждый тип организуется по аналогии с уже существовавшими, поэтому в их образовательных моделях широко используется опыт прошлого: школа образцов соотносится с «пирамидой» или «китайской стеной»; школа агона – с «кораблем» или «стадионом», школа сакрального текста – с «храмом»; школа знания – с «лабораторией». Для каждого из предлагаемых типов автор определяет смысл аналогии. Теория об архетипе как о прадействии, прецеденте, уже имевшем место в прошлом, носит, без сомнения, культово-символический характер, а участие в массовых действиях опирается на основные базовые коммуникации – слово, жест, образ-символ.

Выделение этих способов коммуникации уже содержит в себе элементы этнологии, а с точки зрения современной практической психологии они характеризуются как аудиальные, визуальные, кинестетические. Обратимся к работе Е.С.Новик [2], чтобы отметить такую существенную деталь, как выделение трех способов воздействия – через слово, через действие, через вещь. Все способы используются для решения поставленных задач. Через ритуал само общество осуществляет управление коммуникацией и людьми. Различие каналов – в тактике, в которой прослеживается интерес к действию и взаимоотношениям в процессе этого действия. Миф выступает не просто как сказка и закодированный текст, а как сценарий поведения, где определены способы управления им.

М.К.Петров в книге «Язык. Знак. Культура.» [3] приводит свой вариант образовательных моделей (социокодов), трех вариантов трансляции знания и культуры:

- лично-именной, характерный для первобытных культур;
- профессионально-именной, характерный для первых великих континентальных цивилизаций Индии и Китая;
- универсально-понятийный, используемый современной европейской цивилизацией, зародившийся в крито-микенской культуре.

По мнению ученого, смена социокода связана с войнами и завоеваниями, в период которых гибла технологическая цивилизация, но социокод сохранялся. Так, в эпоху царя Миноса, создавшего великий морской флот традиционный социокод в трансляции культуры был разрушен, но остался и сформировался новый тип мышления – динамического,

управленческого, менеджменского. Начинается культивирование качеств мобильности, адаптационности, изобретательности. В такой характеристике прослеживается зарождение новых социальных отношений, когда каждый человек осваивает не один, а несколько образцов поведения, создает культуротворческие программы личностной самореализации. В качестве примера М.К.Петров анализирует личность Одиссея – дипломата, воина, строителя, навигатора, правителя, земледельца.

Для каждой модели учеными [4, 5] выявлены и описаны характерные единицы: в школе образцов такой единицей является *мифологема*, в школе агона – *управленческое модельное решение*, в школе сакрального текста – *иероглиф*, в школе знания – *гносеологема*.

Формирование в прошлом столетии проектного мышления обусловлено необходимостью в осуществлении междисциплинарного подхода к решению комплексных задач. В результате проектирования создаются новые искусственные миры, формируются техносфера и ноосфера. Так тип культуры влияет на переориентацию гносеологии, которая раскрывается через выявление инвариантных ядерных целей образования, наиболее существенными из которых являются:

- а) воспитание характера;
- б) подготовка к жизни;
- в) интеллектуальный и личностный рост (способность к решению задач и преодолению трудностей);
- г) реализация потенциала личности;
- д) нравственное и эстетическое развитие.

В этой трактовке проявляется свойственная для западной научной традиции направленность в сторону ценности индивида.

Методологическими принципами этнопсихологии являются:

- принцип детерменизма – учет причинной обусловленности явлений социальными, историческими и культурными фактами;
- принцип единства сознания и деятельности – особенности психологии социума зависят от тех видов деятельности, в которую вовлечен представитель национальной общности;
- принцип личностного подхода – учет характеристики конкретной личности при организации на нее учебно-воспитательного влияния.

Данные этнопсихологии должны неукоснительно использоваться в новых, реформированных школах Республики Казахстан, работающих по разным образовательным траекториям. Общеобразовательная школа, в соответствии с тремя основными этапами развития ребенка состоит из трех ступеней: начальная (1–4 кл.), основная (5–9 кл.), высшая (10 – 11 кл.). основная функция начальной школы – воспитание детей на лучших традициях *народной* педагогики и с учетом особенностей *национальной* психологии, привитие им духовных ценностей своего *народа*, а также

максимальная выработка у учащихся навыков речевой деятельности на основе *родного языка*.

Основная ступень школы обеспечивает всеобщий базовый уровень среднего образования. При этом используется традиционная предметная структура, в которой содержание каждой учебной дисциплины находит свое логическое завершение на уровне базового образования. Высшая ступень школы с учетом интересов учащихся организует обучение на основе глубокой и широкой дифференциации дисциплин. Предметы классифицируются по следующим направлениям: естественно-математические и гуманитарные. Эта ступень осуществляет преемственность между школой, средними специальными и высшими учебными заведениями. Исходя из общественных потребностей и учитывая возможности учащихся, в стране организуются специализированные школы, медресе, гимназии, лицеи.

Их главная цель – формирование индивидуальной творческой личности в условиях развивающейся новой образовательной среды. Так, в гимназиях активно идет разработка учебно-методических комплексов, создаются условия для развития творческого потенциала учеников, формируется культура мышления. Примечательно, что должное внимание уделяется исследованию удовлетворенности школьника образовательным процессом. Сама атмосфера гимназии предполагает учет этнической направленности в организации воспитательной работы, знакомство учащихся с произведениями мировой и отечественной культуры, тщательное изучение истории своего народа, формирование патриотических и интернациональных качеств личности.

Последующие школы вбирают в себя этнологические модели и совершенствуют их через погружение в окружающее социокультурное пространство современности. Но неизменным остается повышенный интерес к проблеме формирования осознанного интереса к своим корням, к культуре своего этноса, и в этом контексте модели становления личности с ориентиром на этнологический подход и использование этнохудожественных ценностей представляются эффективными и перспективными. Наибольшего внимания заслуживает создание моделей, основные характеристики которых сводятся к следующему:

1. Модель *частичной этнокультурной направленности* воспитания.
2. *Полная этнокультурная модель* становления личности.
3. *Модель компромиссного этнологического и всеобщего соединения* механизмов формирования личности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Рубцов В.В. Организация и развитие совместных действий у детей в процессе обучения. – М., 1987. – 150с.
2. Новик Е.С. Обряд и фольклор в сибирском шаманизме. – М., 1984. – 265с.
3. Петров М.К. Язык. Знак. Культура. – М., 1991. – 354с.

4. Ларченко С.Г. Межкультурные взаимодействия в историческом процессе. – Новосибирск, 1991. – 318 с.

5. Кукушин В.С., Столяренко Л.Д. Этнопедагогика и этнопсихология. – Ростов-на-Дону, 2000. – 448с.

ҚОЙШИЕВ К.Е., АЛДИЯРОВ А.Д., АЙДАРБЕКОВ К.Ж. ОҚУШЫНЫҢ ТҰЛҒАЛЫҚ БЕЙІМДЕЛУІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТЕОРИЯЛАРЫ

Бұл мақалада жеке тұлғаның әлеуметтік ортаға бейімделу модельдері қарастырылған. Ұсынылған тақырып бойынша бір қатар негізгі психологиялық-педагогикалық теорияларға талдау жасалынған. Этноортаға бейімделу бойынша зерттеулерден мәліметтер берілген.

Кілт сөздер: жеке тұлға, әлеуметтік орта, этноорта, модель, бейімделу, теориялар, топ, ұжым.

KOYSHIEV K.E., ALDYAROV A. D., AYDARBEBKOV K. ZH. PSYCHOLOGICAL THEORIES OF ADAPTABILITY OF THE IDENTITY OF THE SCHOOL STUDENT

This article discusses the issues of adaptation of the individual students themselves in a social environment. Dan anliz psycho-pedagogical theories, which are engaged in research of this problem.

Keywords: personality, the social environment, an environment model adaptation, the band, the band theory.

ӘОЖ 372.857

СТУДЕНТТЕРДІҢ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН БАҒАЛАУ ТҮРЛЕРІ

ҚАМЫТБЕКОВА Ұ.Ж., ХАЛИКОВА Г.С., АДИБЕКОВА А.Н.

Бұл мақалада студенттерді жаңаша бағалау түрлері туралы айтылады. Білім беру нәтижелерін бағалау жүйесінің артықшылықтары мен кемшіліктері берілген. Сабақта бағалау критерийін қолдану бүгінгі күнгі білім берудегі басты мәселе.

Кілт сөздер: бағалау критерийі, тест, студент, кейс, портфолио.

2015 жылдың сәуір айында Елбасы Н.Ә.Назарбаев Қазақстан Республикасының Президенті лауазымына кірісу рәсімінде сөйлеген сөзінде алдағы уақытта «Мемлекеттік құрылыстың одан арғы 100 нақты қадамы» атты Ұлт Жоспарын ұсынған болатын.

«100 нақты қадам» елімізде «2050 Стратегиясын» жүзеге асыру мен Қазақстан мемлекеттілігін нығайту жолынан адаспауға, күрделі кезеңнен сенімді өтуге жағдай туғызатын беріктік қорын жасап беретін болады. Аталған міндеттердің жүзеге асырылуы ел келешегінің кемел болашағының жарқын болуына негіз болары сөзсіз. Мемлекет басшысы ұсынып отырған 100 нақты қадамы Ұлт Жоспарында «Экономиканың алты негізгі саласы үшін

он алдыңғы қатарлы колледж бен он жоғары оқу орнында білікті кадрларды әзірлеу, кейіннен бұл тәжірибені еліміздің басқа оқу орындарына тарату», Назарбаев университеті тәжірибесін ескере отырып, жоғары оқу орындарының академиялық және басқарушылық дербестігін кезең-кезеңімен кеңейту; Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамы идеясын алға жылжыту жөніндегі ұлттық жобаны әзірлеу және жүзеге асыру; «Нұрлы болашақ» ұлттық жобасын әзірлеу және жүзеге асыру және т.б. міндеттер кеңінен атап көрсетілген[1]. Қазіргі таңда жоғары оқу орындарында болашақ мамандарды даярлау ісін қайта қарау, оның мазмұны мен құрылымын өзгертуді ғана талап етпей, сонымен қоса оның бүкіл бағдар-бағытын түбегейлі жетілдіруді керек етіп отыр. Себебі, қай саладан болса да, өз мамандығының шебері, өздігінен ізденуге мүмкіндігі бар, кәсіби бағыттылығы жоғары маман даярлау мәселесі қазіргі заманның басты талабына айналды. Соның ішіндегі ең өзекті, күрделі мәселелердің бірі – бағалау жүйесі.

Бақылауды жоспарлы түрде жүргізу оқытушының студенттің белгілі бір уақыт көлеміндегі игерген білімдерін жүйеге келтіруге, оқудағы жетістіктерді, жекелеген студенттің және топтың олқылықтары мен кемшіліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Білімді бақылау оқытушының өзін-өзі тексеру құралы болып табылады. Студенттің жетістіктері жөніндегі ақпарат ата-аналар үшін де маңызды, сол арқылы олар өз балаларын бақылауға қатысып, оларға оқудағы қиындықтарды жеңуге көмектеседі[2,15 б.]. Студенттердің жетістіктерін Platonus кредиттік және қашықтықтан оқу жүйесін автоматтандыруға арналған ақпараттық жүйесіне тіркеп отырады. Әр студент пен қызметкер үшін жеке парақ (жеке web-парақшасы) жасалған, ол жоғары оқу орны қызметкерлерінің негізгі міндеттерін автоматтандыруға ықпал етіп, студенттердің керекті ақпаратты тауып, қашықтық жолмен оқитын студенттерге тез арада оқу және бақылау бағдарламаларына еніп, оқытушылармен интернет желісі арқылы немесе жоғары оқу орнының ішкі желісі арқылы қатынас жасауына көмек көрсетеді.

Бағалау – одан арғы оқу туралы шешімді қабылдау мақсатымен оқытудың нәтижелерін жүйелі түрде жиынтықтауға бағытталған қызметті белгілеу үшін қолданылатын термин. «Бағалау» термині «жақын отыру» латын тіліндегі мағынада бағалаудың негізгі сипаты бір адам басқа адамның не айтып, не істегенін немесе өзін-өзі бақылау жағдайында өзінің дербес ойлауын, түсінігін немесе тәртібін мұқият бақылауы болып табылады. Бағалау – оқыту нәтижесін анықтау үшін қолданылатын тәсіл, студенттің берілген тақырыпты меңгерудегі кемшіліктерін жоюға, оның үлгерімінің нәтижелі болуына ықпал ететін фактор. Мектептерде бағалау, көбінесе, баға қоюдың синтездік түрі (1-ден 5-ке дейінгі ранг) арқылы жүзеге асады. Сондай-ақ, мектеп тәжірибесіндегі бағалау баға қоюмен ғана шектелетін тәсіл емес, ол материалды меңгеру, меңгермеу фактісімен қатар оның

себептерін анықтауға мүмкіндік беретін оқытудың маңызды құрамды бөлігі болып табылады. Жоғары оқу орындарында бағалау рейтингтік әдіс арқылы жүргізіледі. Жалпы бағалау екіге бөлінеді: оқыту үшін бағалау (формативтік), оқуды бағалау (суммативті) [5,53 б.]

Бағалауға білім алушылардың пәндік білім, білік, дағдыларын және адамгершілік нормалары бағдарлы, жалпы адами және ұлттық құндылықтар тұрғысындағы іс-әрекет тәсілдерін меңгеру бойынша олардың жетістіктерін көрсететін нақты нәтижелер бағалана алады. Білім алушылардың оқу жетістіктерін бағалау құралы балдық және рейтингтік тұрғыда бағалауға негізделген бағалаудың балдық-жинақтау жүйесі болып табылады.

Педагогикалық үдеріс, бұл, ең алдымен, қарым-қатынас. Бұл оқытушы мен студент арасындағы белсенді мақсатты бағытталған әрекет.

Білім беру нәтижелерін бағалау жүйесінің артықшылықтары мен кемшіліктері:

Артықшылықтары:

1. Балды-рейтингті жүйе бойынша студенттердің білімін бағалау өлшемі бар, А, В, С, Д, F бағалау градациясы дәстүрлі 5,4,3,2,1-ге тең, бірақ А, В, С, Д, F бірнеше түрі бар, объективтілікке: тұрақтылық, беріктілік, шынайылық, әділдік, дәлелділікке бағалаудың нақты талаптарын, критерийлерін, таңдау арқылы жетуге болды.

2. Жаңа технологияларда студенттің өзіндік көзқарасы, пікірі, идеялары, дүниетанымы, білімді игерудегі әрекеттер, білімді игеруде қалыптасқан білік, дағды, машықтар, қатынастар, құндылықтар, құзырлылықтар бағаланады.

3. Бағалау білім игерудегі жетістіктерді анықтау, белгілі бір уақыт аралығында студенттің өсу және даму қарқынын білу, алдағы білім игеру әрекеттеріндегі жетістіктерге жету үшін бағаланады.

4. Бағалауда тестілеу, бақылау, интервью, сауалнама, портфолио, есеп беру, өзін-өзі бағалау қолданылады.

5. Бағалаудың талаптары мен тәсілдері студенттерге алдын ала хабарланады, бағалау критерийіне, тәсілдеріне студенттердің өзі қатыстырылады.

6. Бағалау үдерісі мен оның формалары қолданыста қарапайым және ыңғайлы болуы керек.

7. Бағалау үшін пәннің ең маңызды, бағалауға тұрарлық күтілетін нәтижелерін таңдап алу.

Кемшіліктері:

1. Бағалау кезінде ауызша сұрау, тестілеу, курстық жұмыс, бақылау жұмыстары сияқты түрлері пайдаланылады.

2. Бағалауды тек қана ынталандыру, жазалау үшін қолданады.

3. 2,3,4,5 дәстүрлі бағалау нақты білімді көрсете алмайды.

4. Сыртқы бақылау қызметі бар (педагог), студентке толықтай өз еркімен бағалауға мүмкіндік берілмейді.

5. Студенттің жетістігінің сапасы емес, орындалатын жұмыстың көлемі мен формасы бағаланады.

6. Студенттерді бір-бірімен салыстыруға көп көңіл бөлінеді, яғни бұл олардың белсенділігі мен ынтасын төмендетеді.

7. Оқытушы тарапынан берілген білім, біліктілік, дағды арқылы бағаланады.

8. Алған теориялық білімді жаттығулар орындауда және мәселелерді шешуде қолдана білу барысында білім бағаланады.

Дәстүрлі оқуда бағалаудың түрлері: Білімді бақылаудың ең көп таралған формасы – *ауызша тексеру*. Ауызша жауап нақты нысандарды көрсетумен, нобайларды, кестелерді көрсетуі, сызбанұсқаларды сызу, тәжірибелер қоюмен бірге жүруі мүмкін. Сұрақ-жауап тәсілі–тәсілдердің ішіндегі ең төменгі сатыда тұратындардың бірі. Сұрақтардың өзі 2-ге бөлінеді. Оңай сұрақтар дегеніміз – жауабы мәтінде бар сұрақтар, қиын сұрақтардың жауабын іздейді, жауабы табылмайтын сұрақтар. Сұрақ қою өте қиын, жауап беру оңай болуы керек.

Тесттік әдіспен білім бағалау тексерілушінің және тексерушінің де көп уақытын алмайды, аз уақыттың ішінде үлкен көлемді материалды тексеруге мүмкіндік береді.

Тест – ағылшын сөзі, аударғанда «үлгі», «сынақ», «зерттеу» деген ұғымдарды білдіреді. Тесті интербелсенді түрде алуға болады, ол оқытушының шеберлігіне байланысты. Тестердің жауаптарын әріптермен белгілеп, әр студенттің алдына А,Б,В,Д әрпінен тұратын кестелер береді. Барлық студенттен тесттің дұрыс жауабын көтеруді сұранады да, неліктен сол жауапты көтергенін талқылайды.

Дәстүрлі бағалаудың басқа да түрлері: *реферат жазу; қойылған сұраққа жауаптың сызбанұсқалық нобайын құру; баяндама, т.б.*

Бағалаудың жаңа жүйесінің мақсаты:

- білім беру нәтижелерін бағалау ретін білім алушының пәндік білім, біліктілік және дағдыларды игерудегі кемшіліктерін бағалаудан олардың оқу жетістіктерін бағалауға қайта бағдарлау;

- бағалаудың объективтілігі мен оқу-танымдық іс-әрекеттердің сапасын арттыру;

- білім алушы тұлғасының әлеуметтік қорғалуын күшейту;

- мейлінше үлкен нәтижелерге қол жеткізу үшін білім алушының оқу-танымдық белсенділікке, өзіндік ізденімпаздылыққа ұмтылдыру;

- білім алушының өзінің оқу іс-әрекеттерін өзі бағалауын және өзі реттеуін жүзеге асыруға жағдай жасау мақсатында енгізіледі. Білім алушылардың оқу жетістіктерін бағалаудың балдық-жинақтау жүйесі:

-білім алушылардың нақты нәтижелерін сүзгіден өткізу үшін білім, біліктілік, дағдыларды және олардың оқу іс-әрекеттері тәсілдерін меңгеру деңгейлерін саралауды;

-бағалаудың критерийлік-бағдарланған шкаласын жасауды;

- бағалаудың объективтілігін қамтамсыз етуді;

- өз жетістіктерін өздері бағалаулары үшін білім алушыларға мүмкіндік жасауды;

- оқуда табысқа жетуге ынталандыра түсудің негізі ретінде 1 балл жинақтаудағы ашықтылықты қамтамсыз етуді;

- бағалау рәсімінің жариялылығын сақтауды көздейді[5,48 б.].

Нақты оқу үдерісінде оқыту нәтижелерін саралау оқу іс-әрекетінің:

1) репродуктивтік деңгей – жалпығабірдей стандартты білім негізінде тапсырма беріледі.

2) алгоритмдік деңгей – мұндастудент оқытушының түсіндіруімен қабылдаған ақпаратты пайдалана отырып орындайды.

3) Эвристикалық деңгей студенттің өзі ізденіп, қосымша әдебиеттерді қолдана отырып жауап береді.

4) Шығармашылық деңгей – студенттің таза өзіндік шығармашылығын байқатады. Деңгейлеп оқыту әр оқушының белсенділігін оятады деп аталатын үш деңгей аясындағы оқу материалын меңгерудің 4 деңгейіне (білу, түсіну, қолдану, біліктілік) сәйкес жүзеге асырылады.

Жаңаша бағалау түрлері:

Блум таксономиясы бойынша бағалау

Бенджамин Блум таксономиясы – педагогикалық мақсаттардың классификациялық амалы. «Блум таксономиясы» атты кітабында өз теориясын дамытқан: адами мінездеменің өзгеруі мен бірқалыптылығы және білім беру мақсаттарын жүйелеу. «Таксономия» ұғымы биологиядан алынған. Ол күрделілігінің өсуі бойынша бірінен соң бірі орналастырылған және тығыз байланыстағы нысандарды жіктеу және жүйелеуді білдіреді.

Дағдылар	Анықтама	Студент іс-әрекеті
Білім	Берілген жаңа түсінікті ұғу, еске ұстау, бұрынғы білімді еске түсіреді.	Тыңдайды, қабылдайды, есте сақтайды, ойлайды.
Түсіну	Жаңа материалда берілетін білімді түсіну, өзінше түсіндіру немесе болжам жасау.	Түсіндіреді, айтады, көрсетеді, жазады.
Қолдану	Жаңа білімді тәжірибеде, яғни нақты жаңа жағдайда пайдалану.	Бұрынғы білім негізін пайдалана отырып, жаңа проблеманы шешеді.

Талдау (Анализ)	Алған білімді жіктеу, саралау, ең негізгі түйінді дәнін бөліп ала білу. Яғни, бүгінгі бөліктерге жіктеу арасындағы байланысты айқындау.	Ойланады, салыстырады, табады, талқылайды, ізденеді.
Синтез (Жинақтайды)	Жеке бөлшектерден, дара ұғымдардан тұтас дүние жасау.	Ойлап табады, құрастырады, шығарады, байланыстырады.
Баға (сын, пайымдау)	Жаңа ұғым, жаңа материалдың құндылығын, керектігін анықтау, пайымдау.	Бағалайды, талқылайды, өз талабын айтады.

Бұл жүйені ары қарай жете түсіну үшін мұғалім қандай тірек ұғымдарды пайдалануы мүмкін, соған көз жүгіртейік.

Білім	Айтыңдар, жазыңдар, атап беріңдер, орнына қойыңдар.
Түсіну, ұғу	Өз ойларыңды айтыңдар, түсіндіріңдер, ұқсастық, айырмашылығын көрсетіңдер, мәнін түсініңдер.
Қолдану	Қолданыңдар, табыңдар, мәнін түсіндіріңдер.
Анализ, талдау	Салыстырыңдар, басқаша ерекшелігін табыңдар, негізгі қасиетін дәлелдеңдер.
Синтез, баға	Құрайық, ойлайық, бәрінен жақсы, бәрінен жаман, неге солай, сын айтыңдар, неге олай ойлайсыңдар.

«Білім» сатысында ақпаратты, оқу материалын (қажетті деректерді, нақты фактілерді) есте сақтау мен қайталау жүргізіледі.

«Түсіну» сатысында оқу материалын бір формадан екінші формаға, бір белгі жүйесінен басқа жүйеге түрлендіру, ауыстыру, оқу материалын өздігінше игеру, салдары мен нәтижелерінің қандай болатындығы туралы алдынала болжау, жорамалдау. Бұл жүйе бойынша «Менен – сұрақ, сізден – жауап» тапсырмасы бойынша студенттер бір-біріне тақырыпқа байланысты сұрақтар қояды.

«Қолдану» сатысында оқу материалын жаңа жағдайлар мен ситуацияларда қолдану жүзеге асырылады. Бұл жүйесі бойынша берілген дидактикалық суреттер арқылы жаттығуларды орындайды, қандай да бір мәселені шешеді.

«Талдау» сатысында оқу материалын құрамдас бөліктерге жіктеп, олардың арасындағы байланыстарды анықтайды. Бұл жүйеде зертханалық жұмыс орындайды. Зертханалық жұмыста студенттер әртүрлі сабақ түрлерін

ажырата біледі. Зертханалық жұмыста берілген нұсқаулықтағы тапсырмаларды жеке-жеке орындай отырып көз жеткізу арқылы табиғи материалмен жұмыс жасайды. Зертханалық жұмысты орындау барысында жекеленген оқушылар зерттеп, талдап көз жеткізеді. I,II,III кезеңде жауап бергендерге төмен баға қойылады.

«Жинақтау», *синтездеу сатысында* оқу материалын пайдалана отырып, шығармашылық тұрғыдан жаңа мазмұн құрастырады. Мәселен, эссе жазады, жоба жасайды, кестелер құрастырады. Бұлжүйеде тестілеуге арналған сұрақтар арқылы немесе өткен материалды еске түсіріп, ынталандыру үшін, жауапты ойлауға бағытталған, жинақталған білім мен ұғымды қалыптастыра отырып толықтырады.

«Бағалау» сатысында оқу материалының маңызын бағалау, салыстыру, айырмашылықтарын анықтау, таңдау, дәлелдеу арқылы шешім қабылдау. Мұнда тұжырымдар нақты талаптар тұрғысынан болуы керек. Бұл критерийлер студенттердің өмірлік тәжірибесі мен ұстанған көзқарастырына негізделген немесе мұғалімнің ұсынысынан туындайтын болуы керек. Бағалау алдыңғы деңгейлерінің нәтижелеріне жету мүмкіндігін береді.

РАФТ әдісі– идея – процесс – нәтиже. Жазудың бір түрі, ойын ретінде ұйымдастырылады, оқушылардың шығармашылық қабілетін арттыруға көмектеседі.

Мысалы: тақырыбы: Бунақденелілер класы

СӨЖ тапсырмасы: Бунақденелілер класы туралы толық мәлімет алу

роль: Шетел журналисі

Аудитория: космонавтардың жиналысында

форма (жанр): репортаж

жазба: 1. мини сабақ – тәсілінанықтау – 3 минут

2. жазу – 15 минут

3. жауап – 15 минут (оқығанды талқылау-10 минут)

4. Бағалау – 2 минут

Авторға хат – бұл студенттердің оқытушыға сабақтың соңында беретін хаты. Ол хатта студенттер сабақта өзінің не үйренгенін, неге қанағаттанбағанын және т.с.с. өздері қызығатын сұрақтарды қоя алады.

Эссе – студенттің сабақта қарастырылған тақырып жөнінде өз ойлары мен түсініктерін, идеяларын келтіретін бағалау тәсілі.

Дөңгелек үстел– қарастырылып отырған тақырып бойынша белгілеген уақыт аумағында өз ойларын ауызша ортаға салу.

Кластер – («жүзімнің шоқтары» деген мағынада) идеялармен ақпараттар арасындағы байланыстарды айқындауға арналған жазба кестелер. Негізгі тақырып (тірек сөз, басты идея) тақтаның ортасындағы шеңберге жазылады да, одан туындағын тақырыпшалар оның жан-жағына жазылып шеңберленеді, студенттер оларды бірі-біріне сызықтармен қосады да, өзара

байланыстары туралы әңгімелейді. Тақырыпшалардың байланыстары туралы сұрақтар құрастырып, оларға жауап іздеген де тиімді. Әдетте, кластерлер студенттердің жеке орындалуынан басталып, одан кейін жұмыс жұпта немесе шағын топта жалғасады. Кластер – байланыстыру, ұйымдастыру, жүйелеу [2,60 б].

«*Портфолио*»ЖОО-да студенттердің өзіндік жұмыстарын ұйымдастырудың формасы ретінде қолдануға болады. Портфолио – студенттің жеке дара жасаған жұмыстары мен жетістіктерінің жинағы, студенттің оқу үдерісіне қалайша қатысатындығын көрсететін жұмыстарының жиынтығы ретінде оқудың тиімділігі деңгейін айғақтайды, оқу үдерісінің студент үшін қандай нәтиже беретіндігін көрсетіп, олармен кері байланыс құру тәсілі болып табылады. Портфолионың құрылымы алдын ала анықталып, оның қандай жұмыстар мен құжаттардан тұратындығын белгілеп алған орынды. Портфолионың қандай бөлімдер мен айдарлардан тұратындығын студенттің өзі таңдауы керек, бұл жерде оқытушы оған бөлімдер мен айдарлардың тізімдерін ұсынып, олардың ішінде қандай материалдар болуы керектігі айтылады[3,31 б.].

Кейс әдісін қолдану барысында оқытушының іс-әрекеті екі кезеңнен тұрады. Бірінші кезең – кейс (жағдай) таңдап алу және сұрақтар құрауға арналған шығармашылық жұмыс; - жағдайларды тақырыпқа сәйкес таңдап алу; - мақсат пен міндетті анықтау; - жағдайды құрастыру және суреттеу. Екінші кезең – оқытушының аудиториядағы іс - әрекеті. CASE-тегі алғашқы материалдарды дайындау, сараптама жасау, оны қолдану бойынша әдістемелік материалдар дайындау. Оқу үдерісіндегі кейстермен жұмыс жасау технологиясы келесі сатылардан тұрады:

1) кейс материалдарын зерттеушілердің жеке өзіндік жұмысы (мәселені сәйкестендіру, негізгі баламаларды тұжырымдау, ұсынылған әрекетті немесе шешімді ұсыну);

2) негізгі мәселені енгізуге және оны шешуге байланысты шағын топтармен жұмыс.

3) жалпы дискуссиядағы (оқу тобы шегінде) шағын топтардың тұсаукесерлері және тәжірибе нәтижелері[4 б.].

«*Ыстық орындық*» стратегиясының шарты: топтар бір-біріне сұрақтар қояды, қойылған сұрақтарға жылдам жауап беру керек. Студенттер үйде әзірлеп әкелген сұрақтарын топтар арқылы қояды. Сұрақ «Ыстық орындық» болғандықтан, онда көп отыруға болмайды. Ойыншы жауап бере алмаса, топ ішінен бір студент жауап береді немесе топ болып жауап беруі қажет.

Сабақта бағалау критерийін қолдану:

	Бағаланатын критерийлер				
	Идеяларының ерекшелігі (10 балл)				
	Шығармашылық жұмыс деңгейі (20)				
	Тақырыптың ашылуы (20)				
	Проблемалық сұрақтардың болуы және оның шешілу жолдары (20)				
	Баяндау шеберлігі (10 балл)				
	Сұрақтарға нақты, дәл жауаптар беруі(10 балл)				
	Басқа топтың презентациясын тыңдауы, сұрақтар қоя білуі, идеялар мен пікірлер келтіре алуы (10 балл)				
	Жалпы балл				

Қорыта айтқанда, қазіргі кездегі бағалауікемді, көп деңгейлі, түсінікті, психологиялық жайлы болуы керек. Бағалау студенттің білім жетістіктерін ұжыммен келісілген, оқу үдерісіне қатысушыларға алдын ала белгілі, студенттің негізгі құзыреттіліктерінің қалыптасуына жағдай жасайтын, білім берудің мақсаты мен мазмұнына сәйкес нақты анықталған критерийлер бойынша салыстыруға негізделген үрдіс болып табылуы керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н.Ә. «Мемлекеттік құрылыстың одан арғы 100 нақты қадамы» атты Ұлт Жоспары – Астана, 2015
2. Әлімов А. Интербелсенді әдістерді жоғарғы оқу орындарында қолдану: оқу құралы. – Алматы; 2009.
3. Лебедева М., Шилова О. Электронный портфолио в работе со студентами педагогического университета:– Перемена/Международный журнал о развитии о мышления через чтение и письмо–Том 6, №4. – 2005
4. Саффкова Сузанна Портфолио как способ научить писменной аргументации./Перемена /международный журнал о развитии о мышления через чтение и письмо– 2001
5. Шакиров К.Р., Буркитова А.А., Дудкина И.О. Оценивания учебных достижений учащихся. – Бишкек: Билим, 2012., – 80с.

ҚАМЫТБЕКОВА Ұ.Ж., ХАЛИКОВА Г.С., АДІЛБЕКОВА А.Н. ВИДЫ ОЦЕНИВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ

В этой статье имеются сведения о видах оценки студентов. Представлены сведения о недостатках и достоинствах системы оценки результатов обучения. Правильное использование критериев оценки на занятиях является основной проблемой настоящего дня.

Ключевые слова: критерии оценки, тест, студент, кейс, портфолио

KAMYTBЕКОВА U.ZH., HALIKOVA G. S., ADILBEKOVA A.N. TYPES OF EVALUATION COMPETENCE OF STUDENTS

There are data types of student assessment in the article. Provides information about the advantages and disadvantages of a system of assessment of learning outcomes. Evaluation criterion proper using in the classroom is the main problem for nowadays.

Keywords: *evaluation criteria, test, student, briefcase portfolio*

УДК 271.03.04

ПРОБЛЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ПРОЦЕССОМ ВОСПИТАНИЯ

КАРАКУЛОВ К. Ж., ШЫНЫБЕКОВА М. А.

В статье поднимается проблема управления воспитательным процессом в школе. В воспитательном процессе наряду формами и методами воспитания ведущую роль играет управление ученическими, учительскими коллективами, побуждающих их совершенствованию правильному действию.

Ключевые слова: *воспитание, управление, опыт, метод, научное управления.*

Воспитание – это процесс двусторонний, предполагающий как руководство воспитателю, так и активность личности – объекта воспитания. При этом ведущую роль в этом процессе, как в процессе педагогическом, принадлежит воспитателю, выбирающему конкретные цели воспитания, разрабатывающему программу их реализации, выбирающему соответствующие формы и методы воспитательного воздействия, а также использующему методику стимулирования создания у воспитанников соответствующих мотивов, побуждающих их к совершению правильных действий, занятию верной позиции. Воспитателю же принадлежит ведущая роль и в использовании различных методов, помогающих диагностировать степень сформированности того или иного качества или уровень воспитанности личности в целом.

По существу подобная деятельность воспитателя по организации и контролю за воспитательным процессом очень близка к структуре управленческого цикла в общей теории управления, что и дает основание целому ряду педагогов, психологов и социологов. Ставить вопрос о необходимости применения общей теории управления к организации воспитательного процесса.

Прежде всего, следует подчеркнуть, что сама постановка проблемы изучения возможности применения общей теории управления для совершенствования воспитательного процесса весьма актуальна и правомерна.

Теория управления предполагает опору на общие требования и закономерности управленческой деятельности при решении специфических проблем управления в каждой конкретной сфере деятельности, в каждом конкретном звене управления.

Воспитание – явление социальное, и на него распространяются закономерности управления общественными процессами. Только познав эти закономерности, можно и должно управлять процессом воспитания.

Управление, как общее понятие, охватывает все виды деятельности и все типы происходящих процессов. Его компонентами являются: наличие системы, состоящей из взаимосвязанных элементов, наличие в ней управляющего центра и управляемых объектов; осуществление из этого центра управляющих воздействий ее основе информации о поведении управляемых объектов в целях обеспечения лучшего функционирования системы в целом[1].

Под управлением социальными процессами понимается управление экономикой, политикой, духовной жизнью общества. К последней области относится и воспитание как общественное явление.

Особенность управления социальными процессами- включение в них людей, а значит и их эмоционально- волевой сферы и прежде всего их собственного отношения к управляющим воздействиям. В силу этого управляющего воздействия не являются односторонними, они обязательно предполагает взаимодействие, взаимное субъекта и объекта управления [2].

В воспитании рассматриваемом с позиций теории управления, имеется своя особая специфика и свои сложности применения общих принципов управления.

Как уже подчеркивалось, в воспитательном процессе огромную роль играют и эмоциональный настрой, и самостоятельность и активность самих воспитуемых, их собственное ориентирование во всей сумме подающих на них воспитательных воздействий в соответствии с их самосознанием, личными взглядами и устремлениями.

Опыт воспитательной работы со школьниками показывает, что их духовный мир становится в последнее время все богаче, индивидуальность их проявляется в более ранние годы, их активная позиция, определяющая их отношение и реакцию на воспитательные воздействия, ощущается воспитателем все заметнее. И этот процесс, отражающий явление акселерации и усложнение системы влияний, идущих от окружающей среды, имеет тенденцию усиливаться.

Определенные трудности в приложении теории управления и воспитанию представляет и тот факт, что в реальном воспитательном процессе объект воспитания и субъект воспитания могут выступать поочередно или одновременно и в той и в другой роли. Так, например,

коллектив в воспитании - это и объект воспитательного воздействия и субъект воспитания, воздействующий на личность каждого отдельного воспитанника. Тот, в свою очередь будучи уполномоченным коллектива, может предъявлять требования к другим членам коллектива, побуждая их к совершению необходимых для коллектива действий, в процессе выполнения которых проявляется формирование определенных черт и качеств и у того, кто требует (в сфере организаторской деятельности), и того, кто выполняет эти требования (сфера исполнительской деятельности).

Немалую роль играет здесь и сложность понятия субъект воспитания, ибо в качестве субъекта воспитания выступает целая система организаций и лиц, связанных с воспитанием молодежи, подготовкой ее к жизни, для которых это деятельность – их основная функция. Кроме того, в сферу воспитательной работы вовлекается широкий круг лиц, для которых эта деятельность является дополняющей их основную функцию, но тем не менее сила их воспитательного воздействия не ребят оказывается очень значительной.

Сложность приложения общих принципов управления к воспитанию заключается и в том, что для его осуществления недостаточно лишь внешних воздействий, побуждающих к внешним формам в воспитании нужен такой отбор внешних воздействий, которые бы соответствовали особенностям объекта воспитания, пробуждали бы у него внутренние мотивы действия. Очень важно, чтобы внешне воздействия могли бы вступать в удачное сочетание с внутренней готовностью к их принятию со стороны воспитанника, которого воспитатель должен изучать и хорошо знать. Все это в свою очередь говорит о том, что в работе воспитателя удельный вес элементов педагогического творчества чрезвычайно велик, как и вообще велика роль личного творчества и интуиции в руководстве людьми, включаемыми в сферу управления.

Значит ли это, что специфика и особенности воспитательного процесса столь значительна, что найти пути применения к нему общих принципов управления представляется делом слишком уж сложным? Несомненно, задача эта не из легких и прямолнейного и однозначного решения она не имеет.

В свое время российские ученые А. Т. Куракин, А. В. Мудрик и Л. И. Новикова ценность применения идеи управления к воспитательному процессу видят в том, что оно требует применения системного подхода к исследуемым объектам [3].

Они также придерживаются того мнения, что процесс воспитания следует рассматривать лишь как частично управляемый педагогами, поскольку формирование и развитие личности человека далеко выходит за рамки чисто педагогических процессов.

Несомненно, это очень важное органичение можно рассматривать в качестве первого условия применимости общей теории управления к процессу воспитания.

Управление процессом воспитания не может быть жестким или абсолютным и в силу того, что на управляемый объект одновременно действует как организуемые воспитателем, так и неорганизуемые им факторы (т.е. имеет место стихийное воздействие окружающей его среды) , что должно воспитателем в той или иной форме учитываться. Он сможет при этом опираться на эти воздействия, если они усиливают его линию или , наоборот, стремятся приглушить или нейтрализовать их , если они оказывают негативное влияние на учащихся. Важно осознать одно- эти влияния затемняют организуемые воспитателем действия, не позволяют видеть результаты в « чистом » виде.

Далее возникает вопрос о том. К какому по длительности или объему процессу организуемых воспитателем влияний можно прилагать принципы теории управления . Здесь, несомненно, интерес представляет также мысль Ю. А. Конаржевского макро – и микроциклах воспитательных воздействий, например, направленных на всестороннее развитие личности, и тогда микроциклом по отношению к тому будет система воспитательных воздействий, направленных на формирование нравственных качеств личности.

Управление макроциклом осуществить легче, чем управление микроциклом: в первом случае большое число разноплановых влияний может нейтролизовать или уравновесить друг друга, в то время как главная доминирующая воспитательная линия в условиях нашей действительности непременно пробьет себе дорогу . В то же время в частной ситуации действие случайных неконтролируемых факторов может оказаться более заметным и даже превалирующим по сравнению с силой воздействия, организуемого воспитателем [4].

Хорошо известно, что воспитание во многом зависит от конкретных действий воспитателя, воздействия его личности на воспитуемого. Но всегда ли растущий человек сталкивается с таким воспитателем, который оказывает на него значительное влияние? Конечно, нет. Все советы и рекомендации педагогики берутся на вооружение, естественно, всеми учителями школы и воспитателями молодежи, но каждый из них реализует их по-своему, с той или иной степенью глубины и полноты, в разном их сочетании. Несомненно, в большинстве случаев на формирование личности ученика школы воздействие оказывает личность не одного- либо конкретного воспитателя, а взаимодействие всего коллектива учителей, всей организации жизни школы, в котором немалую роль играют и общественные организации. Поэтому в этом конечном результате более всего и проявляется управление воспитанием и формированием личности нового человека как

социальном процессом, входящим в сферу управления духовной жизнью общества.

Вместе с тем имеющиеся на сегодняшний день предложения о применении принципов разработки управленческого цикла могут быть отнесены к конкретному виду воспитательной работы.

Справедливо отмечая, что при планировании воспитательной работы очень часто учитывается лишь ее содержательная сторона, но не обеспечивается управленческо- организационная, то есть не предусматриваются организационные меры, регулирование, корректирование контроль, т. е. учитывать полностью весь цикл управления, включающий четыре основных этапа.

Вкратце воспитательный управленческий цикл включает в себя следующую систему действий воспитателя, делится на следующие этапы:

Первый этап - планирование воспитательных воздействий:

- выбор цели и конкретных задач;
- изучение особенностей объекта воздействия;
- определение конечных результатов;
- разработку плана реализации воспитательного воздействия.

Второй этап - осуществление воспитательного воздействия:

-создание условий для развития личной инициативы и самостоятельных действий;

- создание условий для действий;
- тактичное консультирование, направление действий учащихся.

Третий этап - регулирование и корректирование:

- сбор текущей информации и соответствий плану;

- применение системы стимулирования;

- внесение изменений в систему воспитательных воздействий (или в плпн их осуществления);

Четвертый этап - контроль и учет результатов:

- получение итоговой информации ;
- сопоставление ее с планом и выявление нерешенных задач ;
- определение исходных данных для нового воспитательного цикла.

В этом подходе управленческая сторона призвана предусмотреть оптимальные механизмы планирования, организации регулирования и контроля взаимодействий, направленных на достижение целей.

Правомерность применения теории управления к управлению процессом нравственного воспитания указывают некоторые ученые.

Ряд теоретических и терминологических подходов к проблеме управления воспитанием дается в работах по школоведению, прежде всего при характеристике управленческой деятельности директора школы [5].

Ставя перед собой задачу разделения понятий « управление» и «руководство» , к управлению относит деятельность, функционирование органов управления, а под руководством понимает объединение,

координирование осуществления частных функций управления, т.е. считает, что руководство- это деятельность как бы более высокого порядка.

Соответственно к методам управления относит способы воздействия того или иного звена управления на другие звенья или объекты управления, а под методами руководства понимает способы воздействия руководителей на людей, которые должны обеспечить реализацию намеченных целей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Поташника М. М. Управление современной школой. – М., 1992
2. Слостенин В.А. Педагогика. – М., 2002
3. Каракулов К. Ж.. Основы управления школой. – Алматы, 2002
4. Шамова Т. И. Внутришкольное управление. М., 1992
5. Каракулов К.Ж. Школоведение. – Алматы, 2005

К. Ж. КАРАКУЛОВ., ШЫНЫБЕКОВА М.Ә. ТӘРБИЕ ПРОЦЕСІН БАСҚАРУДЫҢ МӘСЕЛЕСЕРІ

Мақаладағы қарастырылған тәрбие проблемасы және оның шешу мәселесі ғылыми педагогикалық тұрғыдан қарағанда жетекші немесе тәрбиешінің атқаратын қызметі басқару үдерісіне өте жақын және оны мектепті басқару проблемасынан бөліп-жарып қарастыруға болмайтындығы арқау болған.

Кілт сөздер: тәрбие, басқару, тәжірибе, әдіс, ғылыми басқару.

KARAKULOV K. J., SHYNYBEKOVA M.A. PROBLEMS OF MANAGEMENT OF EDUCATION PROCESS

The article consists of the thesis about the problem of form – master`s education and form – masters leading role in applying on different forms and methods of Control of the pupils with purpose to effectively influence on the process of Formation of their peronanalities. Thus, it discusses a possibility of adaptation of Management to the arrangement of educational process.

Keywords: education, management, experience, method, scientific managements.

ӘОЖ37.01:311. 361

ОҚЫТУШЫЛАРДЫҢ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫҚ ӘЛЕУЕТІН ЖЕТІЛДІРУ МӘСЕЛЕСЕРІ

ПОШАЕВ Д.Қ., МҰСАҚҰЛОВ Қ.Т.

Мақалада оқытушылардың интеллектуалдық әлеуетін жетілдіру мақсатында инновациялық технология орталығы қажеттігі мәселесі айтылады

Кілт сөздер: Интеллектуалды, әдіснама, инновациялық оқыту, жаһандану, ақпараттану үдерісі, оқыту мақсаты, ғылыми зерттеу жұмыстары, білім-іскерлік.

Қазіргі уақыттағы оқытушылардың әдіснамалық және әдістемелік іс-әрекеттері - оның интеллектуалдық мәдениетінің бір бөлігі болуы тиіс.

Интеллектуалдық мәдениетті қалыптастырудың қайнар көздерінің бірі

– іс-әрекет тәсілдерін, үлгілерін меңгеру және іс-әрекет құралдарын қалыптастыратын, ғылымның жалпы әдіснамасын білу болып табылады.

Ал, әдіснамалық іс-әрекет құралдарына ғылым туралы жалпы түсінік, оны қалыптастыру және дамыту заңдылықтарын білуі, жаңа білімнің пайда болу механизмі туралы, жаңа ғылыми идеяларды ұсыну жайындағы түсініктер жатады.

Әдіснамамен тек жекелеген көрнекті ғылым қайраткерлері ғана айналысады деген кең тараған ұғым ескірді. Қазір жаңа міндеттерді шешіп жатқан әрбір жоғары оқу орнының оқытушысына әдіснамалық қажыр-қайрат, әдіснамалық және әдістемелік іс-әрекет керек.

Бұл іс-әрекет тәжірибесі іс жүзінде тіркелмеуде, оқытушылардың өздері оны өзекті міндет ретінде ескермеуде.

Шамасы, оқытушыларды интеллектуалдық мәдениетке үйретуге болмайтын сияқты. Ал, әдіснамалық және әдістемелік іс-әрекеттің алғышарты ретінде, оның интеллектуалдық мәдениетінің қалыптасуына көмектесуге болады [1].

Бұл үшін, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институтының стратегиялық даму жоспарына сәйкес, институттың ОПҚ интеллектуалдық әрекеттерін кеңейтуге, сонымен қатар, оқытудағы инновациялық оқыту технологиясын жасау және оларды іске асыру мақсатында «Инновациялық технологиялар орталығын» құру қажет. Орталықтың басты мақсаты – институттың жалпы оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастырушы құрылымдарының алдыңғы қатарлы инновациялық әрекеттерімен қоса, ОПҚ интеллектуалдықәлеуеті тиімділігін арттыру. Инновациялық орталықОҚМПИ инновациялық ізденістермен, оларды басқару арқылы жаңа идеяларды генерациялау және қалыптастырудың бірден-бір негізгі құрылымы болып табылады. Инновациялық орталықтың басты басымдығы, басқа білімдермен, оқыту технологияларымен алмасу арқылы институт студенттері мен оқытушыларының белсенді әрекеттеріне:

- білім беруді индивидуализацияи дифференциацияға негіздеу, тиімді оқыту технологиясын таңдау және іске асыру, әлеуметтік ортаның өзгерістеріне бейімделген икемді және динамикалық оқу бағдарламаларын жасауға;

- жаһандану және ақпараттану үдерісін сезіну және оған икемді жауап қайтаратын инновациялық оқыту технологияларын жасауға;

- жаһандану және ақпараттану үдерісі кезеңінде өзбетінше ақпараттарды талдай, өңдей және оларды қажетінше орынды пайдалана алатын мамандардың жаңа типтерінің қалыптасуларына;

- кредиттік оқыту жүйесі жағдайында студенттердің жалпы және базалық білім көлемін үйлестіру, оқытуды

индивидуализациялауға мүмкіндіктерін қарастыру, өзбетінше жұмыстардың рөлі мен тиімділігін күшейтуге;

- білім беру, ғылыми және практикалық әрекеттердің интеграциялануына;

- өзбетінше білім алу және өзбетінше оқуды ұйымдастыруға;

- білім беру әрекеттерін белсендіру әдістерін ұйымдастыруға ықпал ету.

Инновациялық технологиялар орталығының әрекеті ОПҚ идеялары мен ұсыныстарын оқыту үдерісін жетілдіруге пайдаланумен қатар, оқулықтар, оқу құралдары, монографиялық жұмыстар және ОПҚ, студенттерді ғылыми жобаларға бейімдеу мәселелерін де қарастырады. Орталық жұмысының тиімділігі оқыту жұмыстарын ұйымдастыру деңгейі мен олардың негізгі көрсеткіштеріне байланысты. Олар:

1. Білім беру бағдарламалары мазмұны («Жұмысшы – оқу бағдарламалары» мазмұнында пәнаралық байланыс дәрежесін сипаттайтын көрсеткіші: тұлғаға-бағдарлылығы; кәсіби-бағдарлылығы; берілетін білімнің тәрбиелік бағыттылығы және т.с.с);

2. Оқытушы профессорлар құрамы (ОПҚ интеллектуалдық әлеуетін сипаттайтын көрсеткіші);

3. Студенттердің пәндік олимпиадалардағы, шығармашылық конкурстардағы және т.б. жетістіктері (студенттер мен ОПҚ ғылыми жұмыстарды ұйымдастыру әлеуетін сипаттайтын көрсеткіші);

4. Студенттердің ғылыми зерттеу жұмыстары (ғылыми мектеп деңгейінде, институт деңгейінде, ҚР БҒМ деңгейіндегі жетістіктерін сипаттайтын көрсеткіші);

5. Ғылыми жұмыстар, олардың бағыты, орындалуы мен нәтижелері (Ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізушілік әлеуетін сипаттайтын көрсеткіші);

6. ОПҚ ғылыми жетістіктер (басқа институттармен ғылыми байланысы және т.с.с., сипаттайтын көрсеткіші);

7. Ғылыми-зерттеу бағытында алған марапаттары (зерттеу жұмыстарын басқалардың мойындауын сипаттайтын көрсеткіші);

8. ОПҚ кәсіби құзыреттілігі (мамандығы, ғылыми дәрежесі әдіснамалық, әдістемелік т.с.с., әлеуеттерін сипаттайтын көрсеткіші);

9. Грант, ғылыми жобалар, шығармашылық бағытындағы жұмыстар.

10. Жарияланған мақалалар, оқулықтар, оқу құралдары, монография және т.с.с. (ОПҚ интеллектуалдық деңгейлерін сипаттайтын көрсеткіші);

11. ОПҚ ғылыми дәрежелері, ғылыми атақтары (мамандардың ғылыми, басқа мекемелердің мойындаулары деңгейін сипаттайтын көрсеткіші);

12. Жариялымдардың орташа индексі (бір оқытушыға шаққанда) (ОПҚ халықаралық деңгейде мойындауын сипаттайтын көрсеткіші);

13. Бітірушілердің қоғамдық танымалдылығы (Бітірушілердің қоғамдық бағалауын сипаттайтын көрсеткіші).

14. Шетелдік студенттер (басқа ел азаматтарының осы мамандықты қажетсінуін сипаттайтын көрсеткіші).

15. Студенттер мен ОПҚ ұтқырлығы (тілдерді меңгеру деңгейлеріне байланысты ұтқырлықты қажетсіруді сипаттайтын көрсеткіші) болып табылады.

Жоғарыдағы оқу-тәрбие үдерісінің жобасын жасауға және оның сапасын бағалауға арналған критерийлер мен пайдалану кафедраларда ұйымдастырылып отырған оқу-тәрбие үдерісін жетілдіру, солардың негізінде оқу-әдістемелік құжаттарды оқытудың нәтижеге бағытталған мақсатына байланысты кәсіби бағдарлығы, тұлғаға бағдарланған оқыту үдерісін жобалауға, сонымен қатар, оқыту сапасына талдаулар жасауға мүмкіндік туғызады [2]. Сонымен қатар, ұйымдастырылған оқу-тәрбие үдерісін жоспарлау кезеңдеріне арналғандөмендегі сұрақтарға (критерийлер) назар аударған жөн .

1. Оқыту мақсаты бойынша:

1.1 Оқыту мақсаты (студенттер тарапынан, бітіргенде қажет деп табылатын, білім, іскерлік және дағдылар) танымдық және болашақ кәсіби әрекеттер түрлері арқылы көрініс тапқан ба?

1.2 Мақсаттарға бағытталған әрекеттерді орындау сапасына нақтылы талаптар қойылған ба, яғни мақсатқа сапалы сипаттама берілген бе?

1.3 Пәннің, курстың келесі тақырыптарына қатысты оқыту мақсаты ашылған ба, яғни мақсаттың ынталандыру сипаты берілген бе?

1.4 Оқыту мақсаты келесі тақыптарға, курстарға, басқа пәндерге «қажеттіліктерімен» байланысқан ба, сонымен қатар, маманның болашақ кәсіби әрекеттері (кәсіби-бағдарлылық) «қажеттіліктерімен» байланысқан ба, яғни оқыту үдерісінде педагогикалық интеграция заңының талаптары ескерілген бе?

2. Оқыту мазмұны бойынша:

2.1 Оқыту материалдары мазмұнына қатысты:

2.1.1 Оқыту мақсатына сәйкес мазмұнға талдаулар және материалдарды таңдап алу қарастырылған ба?

2.1.2 Оқу материалдарының тәрбиелік мақсаттары студенттердің ұлттық дүниетанымына, танымдық және кәсіби қызығушылықтарына бағытталынған ба?

2.1.3 Оқу материалдарының мазмұны жүйеленген бе?

- негізгі ұғымдар (принциптер, заңдылықтар) олардың салдарлары анықталынған ба?;

- оқыту мазмұнына пәннің ғылыми негіздерін ашатын әдіснамалық білімдері ендірілген бе?

2.1.4 Оқыту материалдарының құрылымы, логикалық схемасы орын алған ба?

2.1.5 Оқу материалдарын меңгерудің оптимальді сабақтастығы анықталған ба?

2.2 Оқу материалдары мазмұнын меңгерту үдерісін басқару және оны ұйымдастырудың негізгі құралдары:

2.2.1 Студенттер әрекеттерінің бағдарлық сызбасы (ӘБС- ООД).

ӘБС негізгі компоненттері:

- әрекет мақсаты мен аралық әрекеттер және оларға сипаттама;

- барлық әрекеттердің мәніне сипаттама;

- әрекет құрамы және орындалу тәртібі (алгоритмі);

- әрекет құралдары (теориялық және практикалық);

- өзін-өзі бақылау және өзін-өзі түзету тәсілдері мен құралдары;

- ӘБС үлгісі жасалынған ба?

2.2.2 Оқу тапсырмалары.

Оқыту мазмұнын меңгеруді ұйымдастыру мен басқаруға арналған, қалай орындалатыны туралы үлгі (эталондық) тапсырмалар:

- пәнге қызуғушылық тудыратын теориялық мәселелік-тапсырмалар;

- кәсіби қызығушылықтарын тудыратын практикалық мәселелік-тапсырмалар;

- өзбетінше білім алуларына бағытталған зерттеушілік тапсырмалар;

- нақтылы кәсіби мәселелерді шешуге арналған (тапсырма-модель, ситуациялық-тапсырма, тренажер-тапсырма және т.с.с.) тапсырмалар;

- ұжымдық шешімдерге және талқылауға арналған тапсырмалар жасалынған ба?

Тәрбиелік, дидактикалық және кәсіби мақсаттағы әрекеттер сапасына арналған тапсырмалар:

- әртүрлі типтегі тапсырмалар: толық мәліметті, толық емес мәліметті, қарама-қайшылықты мәліметтерге ие тапсырмалар, сонымен қатар, олардың аралас түрлеріндегі – *кәсіби ойлауға бағыттайтын*;

- ұғымдарға түсінік беретін тапсырмалар – *теориялық ойлауын дамытатын*;

- жазбаша және ауызша жауаптарға арналған тапсырмалар – *саналы әрекеттер жасауға арналған*;

- «ырықтан шығаратын» тапсырмалар – *орнықты әрекеттер жасауға бағытталған*;

- «ікерлік ойындар» – кәсіби қарым-қатынастық тапсырмалар – *болашақ мамандарға қажетті тәрбиелік, ұйымдастырушылық, ұлттық*

құндылықтарымызды дәріптеушілік сапаларды қалыптастыруға бағытталған жүйесі жасалынған ба?

Ескеретін жайт: бір тапсырмада аталған әрекеттердің бірнешеуін қамтитын тапсырмалар орын алулары да мүмкін.

3. Студенттердің бастапқы білім-іскерлік деңгейлерін дайындау бойынша:

3.1 Өтілетін сабақтың жазылып қойылған мақсаты мен жоспары ;

3.2 Өзбетінше даярлық мақсаты - мәселелерді шешуге арналған ӘБС;

3.3 ӘБС немесе өзбеттерінше әрекеттерді ұйымдастыруға арналған сұрақтар мен әдебиеттер тізімі;

3.4 Пән және оның әдістері туралы әдебиеттермен жұмыс жасауға арналған әдіснамалық білімдер;

3.5 Өзін-өзі тексеру және түзетуге арналған тапсырмалар;

3.6 ӘБС меңгеруге арналған «тапсырма – модель»;

3.7 Өзін-өзі тексеруге арналған эталондық шешімі көрсетілген тапсырма;

3.8 Жоғарыдағы элементтерді қамтитын, студенттердің өзбетінше даярлықтарына арналған арнайы оқу құралы – өзбетінше даярлықты басқарудың дидактикалық құралы - қарастырылған ба?

4. Студенттердің бастапқы білім-іскерлік деңгейлерін тексеру және түзетулер бойынша:

4.1 Бастапқы білім-іскерлік деңгейлерін тексеру және түзету мақсаттары;

4.2 Бастапқы білім-іскерлік деңгейлерін тексеру және түзетуге арналған бақылау-диагностикалық тапсырмалар және олардың шешімі бар эталондары;

4.3 Әрекеттерде көптеп кездесетін қателіктерді түсінуге арналған тапсырмалар;

4.4 Бастапқы білім-іскерлік деңгейлерін тексеру және түзетуге үйрететін тапсырмалар түзілген бе?

5. Студенттердің сабақтағы өзбетінше орындайтын жұмыстарын ұйымдастыру бойынша:

5.1 Сабақ барысында оқытушы мен студент, сонымен қатар, олардың өзара әрекеттерінің схемасы;

5.2 Оқу материалдарын меңгеру және өзін-өзі басқару схемасы;

5.3 Ұжымдық мәселелерді шешуге арналған әрекеттер схемасы;

5.4 Студенттердің өзбетінше орындайтын жұмыстарына арналған оқу құралы жасалынған ба? деген сұрақтар мазмұнында оқытудың стандартын түзуге негіз болуы керек.

ӘДБИЕТТЕР

1. Пошаев Д.Қ. Ғылыми-педагогикалық зерттеу негіздері. Оқу құралы, - Шымкент, Нұрлыбейне, –2011.– 184 б.
2. Пошаев Д.Қ. Болашақ мұғалімдердің ақпараттық мәдениеті: қалыптастыру теориясы, әдіснамасы және практикасы. Монография, –Шымкент, Обл. Баспа үйі, 2014. – 186 б.

ПОШАЕВ Д.К., МУСАКУЛОВ К.Т. ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦИАЛА ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ

В статье рассматриваются вопросы расширения инновационной деятельности ППС, повышение эффективности прикладного использования интеллектуального потенциала института.

Ключевые слова: интеллектуальная, методология, инновации, образование, глобализация и информатизация процесса, цель обучения, научные исследования, образования и бизнес.

POSHAYEV D.K., MUSAKULOV K.T. QUESTIONS OF DEVELOPMENT OF INTELLECTUAL POTENTIAL OF TEACHERS

In the article the questions of teaching staff development increase of effective practical use of intellectual institute potential are considered

Keywords: Intelligent, methodology, innovation, education, globalization and informatization process, the purpose of training, research, education and business.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ ЖӘНЕ МАТЕМАТИКА

ӘОЖ 631.147 (075.8)

**РЕПТИЛИЯ ИЗОЛЯТЫНЫҢ МИКРОБИОЛОГИЯЛЫҚ
ҚҰРАМЫН ЗЕРТТЕУ**

ЖАППАРБЕРГЕНОВА Э.Б., АЛПАМЫСОВА А.Б., ӨТЕГЕНОВА П.

Мақалада Оңтүстік Қазақстанда мекендейтін герпетофаунаның жергілікті түрлерін қарастырып, олар бөлетін биологиялық заттарды антибиотиктермен қатар қолданатын баламалы бактерицидті заттар ретінде қолдану мәселелері қарастырылған.

***Кілт сөздер:** антибиотик, белсенді биологиялық зат, бактерицидті заттар, герпетофауна, патогенді микрофлора, қалыпты микрофлора.*

Қазақстан Республикасының маңызды мақсаттарының бірі – ғылымды қажет ететін экономиканы құру. Осы мәселені Қазақстан президенті Нұрсұлтан Назарбаев 5 институционалдық реформаны жүзеге асыруға байланысты ұсынған «100 нақты қадам» бағдарламасының 63 қадамында атап өтті. Шешу бағыты ретінде ғылыми орталықтармен зертханалар ашуды жөн көріп, олар бірлескен ғылыми-зерттеу жобаларын және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарды жүргізуге, сондай-ақ, оларды коммерцияландыруға қызмет етеді. Нақты өндірістік жобаларды жүзеге асыру үшін инновациялық технологиялар паркі жергілікті және шетелдік жоғары технологиялы компанияларды тартатын болады.

Осы бағдарламаға негізделе отырып, біз зерттеу жұмысымызды қазіргі өзекті мәселелердің бірі – жергілікті экожүйені зерттеу, заманауи мәселелерді қарастырып жатқан халықаралық лабораториялардың бағыттары мен технологияларын жергілікті биологиялық объектілерге бейімдеуге арнадық.

Осындай өзекті мәселелердің бірі – жергілікті экожүйе жағдайын сараптау, биологиялық объектілердің морфофизиологиялық ерекшеліктерін анықтау, әлемдік зертханалардың ғылыми тәжірибелерін қазақстандық жағдайларға бейімдеп, салыстырып, зерттеу.

Мәселен, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институтының «Биология» кафедрасының зертханасында жергілікті герпетофаунаның микробиологиялық симбиоздық қауымдастығын зерттеу жұмыстары жоспарланған. Сонымен бірге, халықаралық лабораториялардағы осы мәселеге арналған ғылыми мақалалармен жариялымдарға шолу жұмыстары жүргізіліп, деректерге сараптама жасалды.

Оңтүстік Қазақстанда мекендейтін герпетофаунаның кеңінен таралған әрі зертханада зерттеуге тиімді объектісіне бақа (Ranidae) жатады.

Бақалардың терісі түрлі қосылыстардан тұратын заттар бөледі. Олардың біршама түрлерін адамзат кеңінен қолдануда, мысалы, удың көптеген түрлері. Оңтүстік Америкада мекендейтін бақалардың терісі бөлетін удың күші ірі жануарлармен адамның тіршілігін тоқтатындай күші бар [1].

Ал удың өлшенген мөлшері ем ретінде кеңінен қолданылады. Айталық, ежелгі шығыс ғалымдарының еңбектерінде бақалардың терілерінен жиналған у түрлері жөнінде деректер кездеседі.

Ғалымдардың заманауи зерттеулері бақа уынан адамның қан қысымын төмендететін, қан тамырларын кеңейтетін, тыныс алу және қан айналым жүйесінің жұмысын жылдамдататын, гельминттерді жойып, жараларды тез жазатын препараттар алуға бағытталған.

Бұл ізденістердің зерттеу нәтижелері толық сарапталған соң, ғалымдар удың бойындағы күрделі заттардың синтез жолдарын анықтап, дәрілік препарат ретінде көп көлемді өндірісте шығаруды көздейді.

Бақалардың улы заттар бөлуі табиғатта ертеректе қорғаныс мақсатымен байланыстырылып келген. Бірақ, жаңа зерттеу деректеріне сүйенсек, улы заттар тек қоршаған ортадағы жауды қорқытып қоймайды екен.

Біріншіден, осы заттардың биологиялық белсенділігі микро-организмдерден қорғап, бактериялар мен саңырауқұлақтардың бақаның ылғал терісінің бетінде көбейіп, өсуіне жол бермейді. Тері бөлген заттар паразиттердің бақаға зардап келтіруіне тыйым салады. Сондықтан да, бірқатар зертханалар осы заттарды бөліп алу мәселесімен айналысып, келешекте олар күші күннен күнге әлсіреп кележатқан антибиотиктер орнына қолданылуы мүмкін. Мәселен, бақа уының құрамына кіретін қосылыстардан тері бетінде кездесетін саңырауқұлақтарды жоятын жоғары әсерлі дәрі синтезделген.

Қазіргі кезде амфибиялар көмегімен клетканың генетикалық аппараты, мүшелердің регенерация сұрақтары, ұлпалардың сәйкестігі, тағы басқада зерттеулер жүргізілуде.

Бауырымен жорғалаушылардың (Рептилий) микрофлорасын зерттеген бірқатар ғалымдар (Klarsfield, Mitchell, Futch, 2002; Cooper, 2001), олардың ауыз қуысымен клоакасындағы микрофлораны зерттеген. Ғалымдардың деректеріне сәйкес, ағзаның қорғаныс реакциялары аса маңызды. Себебі, жақсы бейімделген рептилиялардың бойында патогенді микроағзалар кездескенімен, клиникалық реакциялар жүргізбейді. Мысалы, жасыл игуананың изолятынан бөлініп алынған микрофлора келесі болып келді: *Escherichia coli*, *Proteus vulgaris*, *Pseudomonas aeruginosa*, *Klebsiella oxytoca*.

Жасыл игуана бойындағы микрофлораны зерттеген ғалымдар келесі заңдылықтарды байқаған: біріншіден, клиникалық сау игуананың изоляттарында шартты патогенді бактериялар кездеспей, негізінен

Enterobacter, Serratia, E.coli, Klebsiella доминанттық танытты. Бұл бактериялардың барлығы қалыпты микрофлора қатарына жатады.

Ричард Алан Росстың (Ross, 1984) Жаңа Гвинеяда жүргізген далалық бактериологиялық зерттеу нәтижелері бойынша, жабайы рептилиялардың микрофлорасында сальмонелла мен псевдомонадалар кездеспейді. Ал зообақ жағдайында мекендейтін рептилиялардың 12-85%-да сальмонелла кездесе, жыландардың 100 %-да патогенді таяқшалар (синегнойная палочка) кездесетіні анықталды. Бұл нәтиже – жабайы аңдардың ішек микрофлорасы зообақ жағдайында патогенді бактериялармен колонияланатынының дәлелі.

Анықталған мағлұматтарды ішектің колонизациялық резистенттілігінің бұзылуымен, қоршаған орта мен жемнің контаминациясымен, террариум және басқада жабық ғимараттарға жабайы аңдардың ротациясымен байланыстыруға болады.

Филадельфия мен Лондонның ірі зообақтарында (Kaneene, etal, 1985) кесіртке терісінің микрофлорасын бөліп алып зерттеген, себебі, бактериальды этиологиядағы аурулар зообақ жағдайындағы рептилияларда кеңінен кездесіп, кейде олардың 35% дейін тіршілігін тоқтатуына себепші болады.

Кесірткенің тері микрофлорасында авторлар Pseudomonas aeruginosa, Proteus vulgaris, Escherichia coli бактерияларын анықтаған.

Жалпы рептилиялардың колониялық көрсеткішін сараптау барысында келесі қорытындыға келдік: кесірткілердің изолятын дақылдандыру нәтижесінде 77,3% грамтеріс микроағзалар анықталса, 20,8% грамоң және 1,9% саңырауқұлақтар кездесті. Осы көрсеткіш клиникалық сау кесірткелердің қалыпты микрофлорасына сәйкес келді.

Сонымен, рептилиялар популяциясының микрофлорасы олардың жабайы табиғатта өмір сүруімен зообақ жағдайындағы тіршілігімен салыстырғанда айырмашылық танытты. Оның себебі, қоршаған орта мен жемнің контаминациясы және террариум мен жабық ғимараттардағы жабайы аңдардың ротациясы болып келеді. Ал микрофлоралық көрсеткіш мекен ететін ортаға қарай түр алуандылық танытты: табиғат жағдайында өмір сүрген популяция негізінен қалыпты микрофлорадан тұрса, террариумдағы өкілдерде патогенді микроағзалар кездесті.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Лукин Е.И. Зоология: Учебник для студентов.– М. Высш. школа, 2001. – 400 с.

ЖАППАРБЕРГЕНОВА Э.Б., АЛПАМЫСОВА А.Б., УТЕГЕНОВА П. ИЗУЧЕНИЕ МИКРОБИОЛОГИЧЕСКОГО СОСТАВА ИЗОЛЯТА РЕПТИЛИЙ

В статье рассматриваются особенности микробиологического состава изолята с поверхности рептилий. Также приводится сравнительный анализ микрофлоры животных, обитающих в дикой природе и в зоопарках.

Ключевые слова: антибиотик, биологически активные вещества, бактерицидные вещества, герпетофауна, патогенная микрофлора, нормальная микрофлора.

ZHAPPARBERGENOVA E.B., ALPAMYSOVA A.B., OTEGENOVA P.R. STUDY OF MICROBIOLOGICAL COMPOSITION OF ISOLATE OF REPTILES

This article discusses the features of microbiological composition of isolate are examined from the surface of napaceous.. Also provides a comparative analysis over of microflora of animals dwellings in the wild wild and at zoos is also brought.

Keywords: antibiotic, bioactive substances, bactericidal substances, герпетофауна, pathogenic microflora, normal microflora.

УДК 509.3

О ТЕРМОУПРУГОЙ ЗАДАЧЕ

ЖУМАБАЕВ М.Ж.

Получено решение задачи напряженности цилиндра, находящийся в поле температурных воздействий и центробежных сил.

Ключевые слова: цилиндр, температурное напряжение, осесимметричная задача, дифференциальное уравнение.

В технике широко применяются конструкции, имеющие формы слоистого цилиндра[1-9]. Они изготавливаются из материалов с разными физико-механическими характеристиками. Применение композиционных материалов в изготовлении слоистых конструкций открывает важный резерв прочности, жесткости и оптимизации конструкций. В связи с этим возникает задачи изучения напряженно-деформированного состояния (НДС) слоистых цилиндров.

Рассматривается цилиндр с внутренним $r_0 = a$ и внешним $r_N = b$ радиусами, состоящий из N слоев. Цилиндр находится в поле температуры и центробежных сил. На торцах цилиндра действуют осевые силы так, что цилиндр находится в условиях плоской деформации. Считается, что слои жестко скреплены между собой. Материалы слоев считаются трансверсально-изотропными.

Если температура задана в виде $T = T(r, \varphi)$, то уравнения равновесия любого слоя запишутся в следующей форме

$$\begin{aligned} & \frac{\partial^2 u}{\partial r^2} + \frac{1}{r} \frac{\partial u}{\partial r} - \frac{A_{22}}{A_{11}} \frac{u}{z^2} + \frac{A_{66}}{A_{11}} \frac{1}{r^2} \frac{\partial^2 u}{\partial \varphi^2} + \frac{A_{12} + A_{66}}{A_{11}} \frac{1}{r} \frac{\partial^2 \mathcal{G}}{\partial r \partial \varphi} - \frac{A_{22} + A_{66}}{A_{11}} \frac{1}{r^2} \frac{\partial \mathcal{G}}{\partial \varphi} = \\ & = \frac{\beta_r - \beta_\varphi}{A_{11}} \frac{1}{r} T - \frac{\gamma \omega^2 r}{A_{11} g} \\ & \frac{\partial^2 \mathcal{G}}{\partial r^2} + \frac{1}{r} \frac{\partial \mathcal{G}}{\partial r} - \frac{\mathcal{G}}{r^2} + \frac{A_{22}}{A_{66}} \frac{1}{r} \frac{\partial^2 u}{\partial \varphi^2} + \frac{A_{11} + A_{66}}{A_{66}} \frac{1}{r} \frac{\partial^2 u}{\partial r \partial \varphi} + \frac{A_{22} + A_{66}}{A_{66}} \frac{1}{r^2} \frac{\partial u}{\partial \varphi} = \\ & = \frac{\beta_\varphi}{A_{66}} \frac{1}{r} \frac{\partial T}{\partial \varphi} \end{aligned} \quad (1)$$

γ - плотность, ω - окружная скорость.
Компоненты перемещений ищутся в виде

$$u = \sum_{n=0}^{\infty} u_n(r) \cos n\varphi, \quad \mathcal{G} = \sum_{n=1}^{\infty} \mathcal{G}_n(r) \sin n\varphi \quad (2)$$

Получается система обыкновенных дифференциальных уравнений

$$\begin{aligned} & \frac{d^2 u_n}{dr^2} + \frac{1}{r} \frac{\partial u_n}{\partial r} - \frac{A_{22}}{A_{11}} \frac{u_n}{z^2} + \frac{A_{66}}{A_{11}} \frac{n^2 u_n}{r^2} + \frac{A_{12} + A_{66}}{A_{11}} \frac{n}{r} \frac{\partial \mathcal{G}_n}{\partial r} - \frac{A_{11} + A_{66}}{A_{11}} \frac{n \mathcal{G}_n}{r^2} = \\ & = \frac{\beta_r}{r} \frac{dT}{dr} + \frac{\beta - \beta_\varphi}{A_{11} r} T - \frac{\gamma \omega^2 r}{A_{11} g} \\ & \frac{d^2 \mathcal{G}_n}{dr^2} + \frac{1}{r} \frac{\partial \mathcal{G}_n}{\partial r} - \frac{\mathcal{G}_n}{z^2} + \frac{A_{22}}{A_{66}} \frac{n^2 \mathcal{G}_n}{r^2} - \frac{A_{22} + A_{66}}{A_{66}} \frac{n}{r} \frac{\partial u_n}{\partial r} - \frac{A_{22} + A_{66}}{A_{66}} \frac{n u_n}{r^2} = \frac{\beta_\varphi}{A_{66} r} T \end{aligned} \quad (3)$$

Общее решение

$$u_n = u_n^* + \tilde{u}_n, \quad \mathcal{G}_n = \mathcal{G}_n^* + \tilde{\mathcal{G}}_n \quad (4)$$

где u_n^*, g_n^* -общее решение однородной системы, \tilde{u}_n, \tilde{g}_n -некоторое частное решение неоднородной системы.

Тогда общее решение

$$u^* = C_1 r^\gamma + C_2 r^{-\gamma} + (C_1 + C_2 \ln r + C_3 r^\gamma + C_4 r^{-\gamma}) \cos \varphi + \sum_{n=2}^{\infty} \sum_{k=1}^4 C_{kn} r^{\lambda_{kn}} \cos n\varphi,$$

$$g^* = \left[C_1 - C_2 \left(\ln r + \frac{A_{12} + A_{66}}{A_{22} + A_{66}} \right) + C_3 \frac{A_{11} \gamma^2 - A_{11} - A_{66}}{A_{22} + A_{66} - \gamma(A_{12} + A_{66})} r^\gamma + \right. \quad (5)$$

$$\left. + C_4 \frac{A_{11} \gamma^2 - A_{22} - A_{66}}{A_{22} + A_{66} + \gamma(A_{12} + A_{66})} r^{-\gamma} \right] \sin \varphi +$$

$$+ \sum_{n=2}^{\infty} \sum_{k=1}^4 C_{kn} \frac{A_{11} \lambda_{kn}^2 - A_{22} - A_{66} n^2}{n[A_{22} + A_{66} - \lambda_{kn}(A_{12} + A_{66})]} r^{\lambda_{kn}} \sin n\varphi.$$

Находя какое-нибудь частное решение неоднородной системы(3) и прибавляя его к решению (5) однородной системы, можно определить решение системы (3). Используя физические соотношения можно найти все компоненты тензора напряжений.

Решение системы (1), для симметричных членов ряда, которыми учитывается только распределение температурного поля, имеет вид

$$u = (C_1 + C_2 \ln r + C_3 r^\gamma + C_4 r^{-\gamma} + A_1 r^2) \cos \varphi +$$

$$\sum_{m=2}^{\infty} \left(\sum_{k=1}^4 C_{kn} r^{\lambda_{kn}} + A_{n+1} r^{n+1} + A_{1-n} r^{-n+1} \right) \cos n\varphi,$$

$$g = \left[C_1 - C_2 \left(\ln r + \frac{A_{12} + A_{66}}{A_{22} + A_{66}} \right) + C_3 \frac{A_{11} \gamma^2 - A_{22} - A_{66}}{A_{22} + A_{66} - \gamma(A_{12} + A_{66})} r^\gamma + \right. \quad (6)$$

$$\left. C_4 \frac{A_{11} \gamma^2 - A_{22} - A_{66}}{A_{22} + A_{66} + \gamma(A_{12} + A_{66})} r^{-\gamma} + D_1 r^2 + \frac{\beta_\varphi b_1}{A_{22} + A_{66}} \right]$$

$$\sin \varphi + \sum_{m=2}^{\infty} \left(\sum_{k=1}^4 \frac{A_{11} \lambda_{kn} - A_{22} - A_{66} n^2}{n[A_{22} + A_{66} - \lambda_{kn}(A_{12} + A_{66})]} C_{kn} r^{\lambda_{kn}} + B_{n+1} r^{n+1} + B_{1-n} r^{-n+1} \right) \sin n\varphi.$$

Используя соотношения между компонентами напряжений и перемещении можно получить

$$\begin{aligned}
 \sigma_r = & \left\{ \left(A_{11} - A_{12} \frac{A_{12} + A_{66}}{A_{22} + A_{66}} \right) \frac{C_2}{r} + \left[A_{11}\gamma + A_{12} + A_{12} \frac{A_{11}\gamma^2 - A_{22} - A_{66}}{A_{22} + A_{66} - \gamma(A_{12} + A_{66})} \right] C_3 r^{\gamma-1} + \right. \\
 & + \left[A_{12} \frac{A_{11}\gamma^2 - A_{22} - A_{66}}{A_{22} + A_{66} + \gamma(A_{12} + A_{66})} - A_{11}\gamma - A_{12} \right] C_4 r^{-\gamma-1} + \\
 & + (2A_1 A_{11} + A_1 A_{12} + D_1 A_{12} - \beta_r \alpha_1) r + \\
 & + \left. \left(\frac{\beta B_1 A_{12}}{A_{22} + A_{66}} - \beta_r B_1 \right) \frac{1}{r} \right\} \cos \varphi + \\
 & + \sum_{n=2}^{\infty} \left\{ \sum_{k=1}^4 \left[A_{11} \lambda_{kn} + A_{12} + A_{12} \frac{A_{11} \lambda_{kn}^2 - A_{22} - A_{66} n^2}{A_{22} + A_{66} - \lambda_{kn} (A_{12} + A_{66})} \right] C_{kn} r^{\lambda_{kn}-1} + \right. \\
 & + [A_{11} A_{n+1} (n+1) + A_{12} (A_{n+1} + n B_{n+1}) - \beta r \alpha n] r^n + \\
 & + \left. [A_{11} A_{1-n} (1-n) + A_{12} (A_{1-n} + n B_{1-n}) - \beta r B n] r^{-n} \right\} \cos n \varphi, \\
 \sigma_\varphi = & \left\{ \left(A_{12} - A_{22} \frac{A_{12} + A_{66}}{A_{22} + A_{66}} \right) \frac{C_2}{r} + \left[A_{12}\gamma + A_{22} + A_{22} \frac{A_{11}\gamma^2 - A_{22} - A_{66}}{A_{22} + A_{66} - \gamma(A_{12} + A_{66})} \right] C_3 r^{\gamma-1} + \right. \\
 & + \left[A_{22} \frac{A_{11}\gamma^2 - A_{22} - A_{66}}{A_{22} + A_{66} + \gamma(A_{12} + A_{66})} - A_{12}\gamma + A_{22} \right] C_4 r^{-\gamma-1} + \\
 & + (2A_1 A_{12} + A_1 A_{22} + D_1 A_{22} - \beta_\varphi \alpha_1) r + \\
 & + \left. \left(\frac{\beta b_1 A_{22}}{A_{22} + A_{66}} - \beta_\varphi b_1 \right) \frac{1}{r} \right\} \cos \varphi + n = \\
 = & \sum_{n=2}^{\infty} \left\{ \sum_{k=1}^4 \left[A_{12} \lambda_{kn} + A_{22} + A_{22} \frac{A_{11} \lambda_{kn}^2 - A_{22} - A_{66} n^2}{A_{22} + A_{66} - \lambda_{nk} (A_{12} + A_{66})} \right] C_{kn} r^{\lambda_{kn}-1} + \right.
 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} & \left[A_{12}A_{n+1}(n+1) + A_{22}(A_{n+1} + nB_{n+1}) - \beta\varphi\alpha_n \right] r^n + \\ & + \left[A_{12}A_{1-n}(1-n) + A_{22}(A_{1-n} + nB_{1-n}) - \beta\varphi b_n \right] r^{-n} \} \cos n\varphi. \end{aligned} \quad (7)$$

В (6), (7) коэффициенты $A_{n+1}, B_{n+1}, A_{1-n}, B_{1-n}$, определяются из системы уравнений

$$\begin{aligned} & \left[(\lambda_{k,n+1})^2 - \frac{A_{22} + A_{66}n^2}{A_{11}} \right] A_{n+1} + n \left[\frac{A_{12}A_{66}}{A_{11}}(n+1) - \frac{A_{22} + A_{66}}{A_{11}} \right] B_{n+1} = \\ & = \frac{\beta r(n+1) - \beta\varphi}{A_{11}} a_n \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} & n \left[\lambda_{k,n+1} \frac{A_{12} + A_{66}}{A_{66}} + \frac{A_{22} + A_{66}}{A_{66}} \right] A_{n+1} - \left[(\lambda_{k,n+1})^2 - \frac{A_{66} + A_{22}n^2}{A_{66}} \right] B_{n+1} = \\ & = \frac{\beta\varphi^n}{A_{66}} a_n \quad (8) \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} & \left[(\lambda_{k,1-n})^2 - \frac{A_{22} + A_{66}n^2}{A_{11}} \right] A_{1-n} + n \left[\frac{A_{12}A_{66}}{A_{11}}(1-n) - \frac{A_{22} + A_{66}}{A_{11}} \right] B_{1-n} = \\ & = \frac{\beta r(1-n) - \beta\varphi}{A_{11}} b_n \end{aligned}$$

$$n \left[\lambda_{k,1-n} \frac{A_{12} + A_{66}}{A_{66}} + \frac{A_{22} + A_{66}}{A_{66}} \right] A_{1-n} - \left[(\lambda_{k,1-n})^2 - \frac{A_{66} + A_{22}n^2}{A_{66}} \right] B_{1-n} = \frac{\beta\varphi^n}{A_{66}} b$$

Здесь a_n, b_n определяются из граничных условий температурной задачи.

Коэффициенты $C_1^i, C_2^i, C_3^i, C_4^i$, i -текущий слой, определяются из граничных

$$\sigma_r^1 = \sigma_{r\varphi}^1 = 0 \quad \text{при } r = a$$

$$\sigma_r^N = \sigma_{r\varphi}^N = 0 \quad \text{при } r = b \quad \text{и контактных}$$

$$\text{условий } \sigma_r^i = \sigma_r^{i+1}, \quad \sigma_{\varphi}^i = \sigma_{\varphi}^{i+1}, \quad u^i = u^{i+1}, \quad \mathcal{G}^i = \mathcal{G}^{i+1} \text{ при } r = R_{i+1}. \quad (9)$$

Если температурное поле изменяется только вдоль радиуса, то для многослойного цилиндра, находящегося в поле центробежных сил и температурных воздействий, для каждого слоя ($i = 1, 2, \dots, N$) из (1) получается неоднородное дифференциальное уравнение равновесия

$$u'' + u^i / r - \lambda_2^i u^i / r_2 = f^i(r), \quad i = (1, 2, \dots, N) \quad (10)$$

Решение уравнения (2.71) для произвольной правой части можно представить в виде

$$u_i = C_1^i r_i (r/r_i)^{\lambda_i} + C_2^i r_{i-1} (r_{i-1}/r)^{\lambda_i} + U^i(r); \quad \lambda_i = E_2^i/E_1^i; \quad r_0 = a; \quad r_n = b; \\ U^i(r) = r_i (r/r_i)^{\lambda_i} \mathcal{F}_1^i(r) + r_{i-1} (r_{i-1}/r)^{\lambda_i} \mathcal{F}_2^i(r); \quad (r_{i-1} \leq r \leq r_i) \quad (i = 1, 2, \dots, n); \quad (11)$$

$$\mathcal{F}_1^i(r) = (1/2\lambda_i) \int_{r_{i-1}}^r f(\zeta) (r/\zeta)^{-1+\lambda_i} d\zeta; \quad \mathcal{F}_2^i(r) = - (1/2\lambda_i) \int_{r_{i-1}}^r f(\zeta) (\zeta/r_0)^{1+\lambda_i} d\zeta$$

Нетрудно видеть, что при $r = r_{i-1}$ частное решение $U^i(r)$ принимает нулевое значение. Если решение уравнения (10) имеет вид (11), то, можно получить

$$\sigma_r^i = C_1^i g_1^i (r/r_i)^{\lambda_i-1} + C_2^i g_2^i (r_{i-1}/r)^{1+\lambda_i} + S_r^i(r) \quad (12)$$

$$\sigma_{\varphi}^i = C_1^i g_3^i (r/r_i)^{\lambda_i-1} + C_2^i g_4^i (r_{i-1}/r)^{1+\lambda_i} + S_{\varphi}^i(r)$$

Здесь наряду с известными обозначениями параметров $g_1^i, g_2^i, g_3^i, g_4^i$ введены дополнительные обозначения

$$S_r^i(r) = g_1^i (r/r_i)^{\lambda_i-1} \mathcal{F}_1^i(r) + g_2^i (r_{i-1}/r)^{1+\lambda_i} \mathcal{F}_2^i(r), \quad (13) \\ S_{\varphi}^i(r) = g_3^i (r/r_i)^{\lambda_i-1} \mathcal{F}_1^i(r) + g_4^i (r_{i-1}/r)^{1+\lambda_i} \mathcal{F}_2^i(r)$$

Нетрудно видеть, что функции $S_r^i(r)$ и $S_{\varphi}^i(r)$ при $r = r_{i-1}$ обращаются в нуль. В найденные решения (11) входят $2 \times N$ постоянных интегрирования C_1^i, C_2^i . Постоянные интегрирования C_1^i, C_2^i находятся из условия, что на внутреннем ($r = a$) и наружном ($r = b$) радиусах радиальные напряжения σ_r^1 и σ_r^N равны $-p_a$ и $-p_b$ соответственно

$$\sigma_r^1(a) = -p_a \text{ и при } r = a \text{ и } \sigma_r^N(b) = -p_b \text{ при } r = b \quad (14)$$

На поверхности контакта $i-1$ – ого и i – того слоев ($r = r_i, i = 2, \dots, N$) выполняются условия непрерывности радиальных напряжений $\sigma_r^1(r_i)$ и перемещений $u_i(r_i)$

$$\sigma_r^{i-1}(r_i) = \sigma_r^i(r_i), u^{i-1}(r_i) = u^i(r_i), \text{ при } r = r_i; i = 2, \dots, N \quad (15)$$

Для определения произвольных постоянных C_1^i, C_2^i при этом необходимо решить систему алгебраических уравнений

$$\begin{aligned} C_1^i g_1^1 \delta_i^{-1+\lambda_1} + C_2^i g_2^1 &= -p_a \delta_i = a/r_1 \\ C_1^i g_1^i \delta_i^{-1+\lambda_i} + C_2^i g_2^i &= C_1^{i-1} g_1^{i-1} + C_2^{i-1} g_2^{i-1} \delta_i^{1+\lambda_{i-1}} + S^{i-1}(r_i) \\ C_1^i r_i \delta_i^{\lambda_i} + C_2^i r_{i-1} &= C_1^{i-1} r_{i-1} + C_2^{i-1} r_{i-2} \delta_i^{\lambda_{i-1}} + U^{i-1}(r_i) \end{aligned} \quad (16)$$

$$C_1^i g_1^n + C_2^i g_2^n \delta_n^{1+\lambda_n} + S_r^n(b) = -p_b; \quad \delta_n = r_{n-1}/b$$

$$i = 2, \dots, N; \quad \delta_i = r_{i-1}/r_i$$

Решение системы алгебраических уравнений (16) удобно реализовать методом исключения. Предполагается, что произвольные постоянные интегрирования C_1^i, C_2^i для каждого i – ого слоя можно представить в виде

$$C_1^i = A_1^i C_1^1 + B_1^i, \quad C_2^i = A_2^i C_1^1 + B_2^i, \quad i = 2, \dots, N \quad (17)$$

Если представления (17) подставить в уравнения для определения C_1^i, C_2^i , то после ряда преобразований можно получить рекуррентные соотношения

$$\begin{aligned} A_1^i &= [(g_1^{i-1} - g_2^i) A_1^{i-1} + \delta_{i-1}^{1+\lambda_{i-1}} (g_2^{i-1} - g_2^i) A_2^{i-1}] / \delta_{i-1}^{-1+\lambda_i} (g_1^i - g_2^i), \\ A_2^i &= [(g_1^i - g_2^{i-1}) A_1^{i-1} + \delta_{i-1}^{1+\lambda_{i-1}} (g_1^i - g_2^{i-1}) A_2^{i-1}] / (g_1^i - g_2^i), \\ B_1^i &= [(g_1^{i-1} - g_2^i) B_1^{i-1} + \delta_{i-1}^{1+\lambda_{i-1}} (g_2^{i-1} - g_2^i) B_2^{i-1}] + S^{i-1}(r_i) - \\ &- g_2^i U^{i-1}(r_i)/r_i / [\delta_{i-1}^{-1+\lambda_i} (g_1^i - g_2^i)], \\ B_2^i &= [(g_1^i - g_2^{i-1}) B_1^{i-1} + \delta_{i-1}^{1+\lambda_{i-1}} (g_1^i - g_2^{i-1}) B_2^{i-1} + g_1^i U^{i-1}(r_i)/r_{i-1} - S^{i-1}(r_i)] / \\ &(g_1^i - g_2^i) \end{aligned} \quad (18)$$

Из первого уравнения системы (12) следует соотношение

$$C_2^1 = -(g_1^1 \delta_1^{-1+\lambda_1} / g_2^1) C_1^1 - p_a / g_2^1, \quad \delta_1 = a / r_1 \quad (19)$$

Если выражение (19) для постоянного C_2^1 подставить в условия на границе раздела первого и второго слоев, входящие в систему равенств (16), и решить найденную при этом систему уравнений относительно постоянных C_1^2 и C_2^2 , то можно получить

$$C_1^2 = A_1^2 C_1^1 + B_1^2, \quad C_2^2 = A_2^2 C_1^1 + B_2^2 \quad (20)$$

параметры A_1^2, B_1^2, A_2^2 и B_2^2 определяются из равенств

$$\begin{aligned} A_1^2 &= \{g_1^1 (1 - \delta_1^{2\lambda_1}) - g_2^2 [1 - (g_1^1/g_2^1) \delta_1^{2\lambda_1}]\} / [(g_2^1 - g_2^2) \delta_1^{1+\lambda_2}], \\ B_1^2 &= [-(1 - g_2^2/g_2^1) p_a \delta_1^{1+\lambda_1} + S^1(r_1) - g_2^2 U^1(r_1)/r_1] / \delta_1^{-1+\lambda_2} (g_2^1 - g_2^2), \\ A_2^2 &= \{g_2^1 [1 - (g_1^1/g_2^1) \delta_1^{2\lambda_1}] - g_1^1 (1 - \delta_1^{2\lambda_1})\} / (g_2^1 - g_2^2), \\ B_2^2 &= [p_a (1 - g_2^2/g_2^1) \delta_1^{1+\lambda_1} + g_2^1 U^1(r_1)/r_1 - S^1(r_1)] / (g_2^1 - g_2^2) \end{aligned} \quad (21)$$

Так как соотношениями (21) установлены коэффициенты A_1^2, B_1^2, A_2^2 и B_2^2 , то с помощью рекуррентных соотношений (18) могут быть последовательно вычислены параметры A_1^i, B_1^i, A_2^i и B_2^i для всех слоев i , вплоть до последнего слоя N . Подставляя соотношения (17) для N – ого слоя в последнее уравнение системы (16) и решив его относительно C_1^1 , можно получить

$$C_1^1 = -(p_b + g_1^n B_1^n + g_2^n \delta_n^{1+\lambda_n} B_2^n + S^n(b)) / (g_1^n A_1^n + g_2^n \delta_n^{1+\lambda_n} A_2^n) \quad (22)$$

Далее, используя соотношения (22) и (18) можно вычислить все постоянные интегрирования $C_1^i, C_2^i (i = 1, 2, \dots, N)$, что и решает поставленную задачу в случае температурных воздействий и центробежных нагрузок.

ЛИТЕРАТУРА

1. Василенко А.Т., Судовцева Г.К. Напряженное состояние термочувствительных толстостенных цилиндров из анизотропных композиционных материалов, 1999. №3. – С. 367-374
2. Болотин В.В., Новичков Ю.Н. Механика многослойных конструкций–М. Наука, 1993 – 510 с.
3. Немировский Ю.В., Резников В.С. Прочность элементов конструкций композиционных материалов. – Новосибирск: Наука, 1986.– 165с.
4. Горев Ю.Н. Анализ напряженного состояния двухслойных оболочек композиционной структуры, – композиционные материалы в конструкциях глубоководных технических средств. – Николаев, 1991.– С. 69-70.
5. Андреев А.Н., Немировский Ю.В. Многослойные анизотропные оболочки и пластины. – Новосибирск: Наука, 2001, –287с.
6. Оставнов А.А. О повышении несущей способности полиэтиленовых труб при подземной прокладке/Сантехника, отопление, 2009. – №9. –С.22-27.
7. Языев В.М., Литвинов С.В. Задача термовязкоупругости для многослойного неоднородного полимерного цилиндра/ Пластические массы, 2007. – №9. –С 36-38.
8. Шарафутдинов Г.З. Некоторые осесимметричные задачи для упругой неоднородной толстостенной трубы/ Вестник МГУ, Серия математика и механика, 2008. –№2. – С. 34-39.
9. Абиров Р.А. К исследованию напряженно-деформированного состояния труб/ Проблемы механики (Узбекистан), 2008. – №2-3, – С. 6-7.
10. Лейбензон Л.С. Курс теории упругости. –Л: ОГИЗ, 1947. – 464с.

ЖҰМАБАЕВ М. ТЕМПЕРАТУРАЛЫҚ ЕСЕП.

Температуралық өрісте және орталыққа тартқыш күш әсерінде орналасқан цилиндр кернеулігі есебін шешу мәселесі қарастырылады.

Кілт сөздер: Цилиндр, температуралық кернеу, осесимметриялық есеп, дифференциалдық теңдеу.

ZHUMABAЕV M.ABOUT THERMOELASTIC PROBLEM

Obtaining solution of the problem of tension cylinders located in the field of temperature effects and centrifugal forces.

Keywords: cylinder, thermal stress, axisymmetric problem, differential equations.

УДК 541.183

КОЛЛОИДНО-ХИМИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРИМЕНЕНИЯ ПОЛИМЕРНЫХ КОМПОЗИЦИОННЫХ МАТЕРИАЛОВ

МАДЫБЕКОВА Г.М., МУТАЛИЕВА Б.Ж., САТЫБАЛДЫ У.

Были исследованы коллоидно-химические свойства композиций полиэлектролитных производных полиакрилонитрила с натрия олеатом и установлены их деэмульгирующее действие на водонефтяные эмульсии, а также возможности их применения в инкапсуляции лекарственных веществ.

***Ключевые слова:** коллоидно-химические свойства, водорастворимые полимеры, поверхностно-активные вещества, композиции, деэмульгирование, адсорбция, вискозиметрические исследования.*

Полиакриламидные полимеры нашли наибольшее применение в связи со способностью хорошо адсорбироваться на поверхности частиц различной природы и стабильности в водных растворах, что делает их использование эффективным в самых различных областях. В работе [1] проведены исследования адсорбции на твердых поверхностях и влияние полимеров и ПАВ на формирование адсорбционного слоя. Показано, что смеси полимеров с ПАВ при определенных концентрациях повышают краевой угол смачивания и при 90⁰С ПАВ повышают смачиваемость поверхностей. Природа твердых поверхностей, а также размеры частиц также влияют на адсорбцию и смачиваемость поверхностей [2, 3]. В зависимости от заряда поверхности адсорбция смеси полимеров и ПАВ меняется. В работе [4] также обращается внимание на то, что существенная роль в уменьшении поверхностного натяжения принадлежит ПАВ.

Применение водорастворимых полимеров основано на их поверхностно-активных свойствах, и их получение также основано на использовании местного сырья, которые имеют большое значение с экономической точки зрения.

В данной работе в связи с этим были взяты в качестве объектов исследования такие вещества как гидролизированный полиакрилонитрил, который может быть получен из отходов волоконного производства “Нитрон”, и такие ПАВ как олеат натрия, являющийся вторичным сырьем масложиркомбината. Исследование их коллоидно-химических свойств имеет важное значение для того, чтобы научно-обоснованно подходить к их выбору, составу, определению условий применения, соотношению компонентов и таким образом, развить прикладные аспекты их применения.

Было исследовано, что конформационное состояние и связанные с ним свойства полиэлектролитов зависят главным образом от гидрофобности и степени ионизации макромолекул. Информация об изменении конформационного состояния полиэлектролитов в растворе может быть получена из анализа кривых титрования.

Из рис. 1 видно, что исследуемые полиэлектролиты имеют несколько большие значения pK° , т. е. кислотность их ниже, чем для низкомолекулярных соединений подобной структуры, что отражает влияние полимерной природы веществ на ионизацию кислотных групп и является результатом структурных особенностей производных полиакрилонитрила и связанных с ними конформационных изменений в процессе ионизации макромолекул в водных растворах [5, 6].

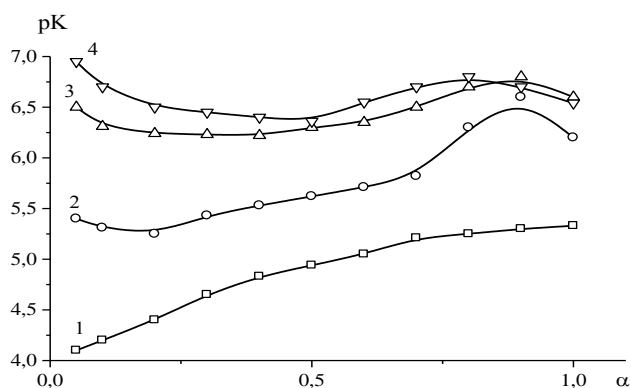

Рис. 1. Зависимость pK от α при 298 К для бесструктурной 0,01 н раствора полиакриловой кислоты (1) и 0,005 н растворов ГПАН-2(2), Госсфлок (3) и ПАА (4)

В отсутствие ионизации и при низких степенях ионизации ($\alpha \leq 0,4$) макромолекулы ГПАН в водных растворах принимают конформацию компактного клубка. Полученные данные (рис. 1, кривые 2-4) при титровании производных ПАН однозначно свидетельствуют о доминирующей роли гидрофобных взаимодействий в образовании и стабилизации компактных конформаций молекул полиэлектролитов в водных растворах. Правильность положения о гидрофобной природе сил, способствующих макромолекулам полиэлектролитов находиться в конформационном состоянии компактного клубка, подтверждается и увеличением свободной энергии конформационного перехода при увеличении степени гидролиза (табл. 1).

Таблица 1

Константа ионизации и энергия Гиббса конформационного перехода молекул производных полиакрилонитрила из состояния компактного клубка в развернутое состояние

Поли-элект-роли-ты	Сте-пень гидро-лиза, %	Раствори-тель	T°K	pK ₁	ΔG , кДж/мо-ль	ΔH , кДж/моль	ΔS , у.е.
ГПАН-1	10	вода	298	5,11	0,924	- 15,08	- 14,6
ГПАН-2	30	вода	298	4,88	1,06	- 9,81	- 11,2
ГПАН-2	30	вода	303	-	1,52	- 2,43	- 4,1
ГПАН-2	30	вода	323	-	1,87	4,64	+ 3,4
ГПАН-2	30	вода	343	-	1,81	5,03	+ 5,8
ГПАН-2	30	0,01 н NaCl	298	4,91	0,931	-	-
Госс-флок	-	вода	298	4,96	0,95	-	-
Госс-флок	-	0,01 н NaCl	298	4,93	0,97	-	-
ПАА	-	вода	298	4,91	1,15	-	-
		0,01 н NaCl	298	4,90	1,17	-	-

Данные вискозиметрических исследований водных растворов производных ПАН показывают, что для всех производных ПАН с увеличением степени ионизации приведенная вязкость $(\eta)_{уд}/C$ возрастает, что связано с конформационным переходом макромолекул из компактного клубка в более развернутое деформированное его состояние. Однако в отличие от неструктурных полиэлектролитов характеристическая вязкость производных ПАН $([\eta])$ аномально изменяется с увеличением степени гидролиза (табл. 2, столбик 1).

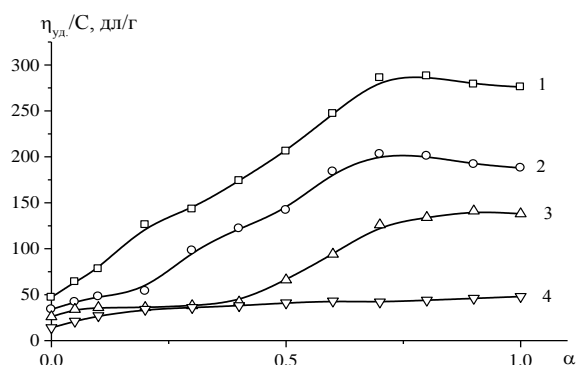

Рис. 2. Зависимость приведенной вязкости от степени ионизации (α) растворов ГПАН-1 (1), ГПАН-2 (2) в воде и в 0,1 н растворах хлорида натрия (3) и (4) соответственно

Вместо ожидаемого увеличения $[\eta]$ наблюдается его снижение с увеличением степени гидролиза, что, подтверждает не только предположение о доминирующей роли гидрофобных взаимодействий в процессе образования и стабилизации компактных конформаций ГПАН при низких степенях ионизации, но и о существовании этих взаимодействий даже в условиях полной ионизации карбоксильных групп. Следовательно, в отличие от типичных полиэлектролитов, конформационное состояние которых определяется электростатическими взаимодействиями, конформационное состояние ГПАН в водных растворах определяется соотношением электростатических и гидрофобных взаимодействий.

Отмеченные особенности поведения ГПАН в объеме раствора существенным образом влияют на его адсорбцию на границе раздела фаз и конформационное состояние макромолекул в адсорбционном слое.

Исследование процесса снижения поверхностного натяжения полимеров имеет важное значение для понимания механизма их адсорбции [7]. Изучение кинетики адсорбции важно потому, что скорость формирования адсорбционных слоев ПАВ на границе раздела раствора с воздухом часто определяет скорость протекания различных практически важных процессов [8]. В частности, для процессов деэмульгирования большое значение имеет кинетика формирования адсорбционных слоев и их состояние на границе раздела фаз.

Конформация макромолекул в растворе в значительной мере определяется электростатическими и гидрофобными взаимодействиями их фрагментов. Кроме того, числа агрегации ионов ПАВ в мицеллах также зависят от баланса энергий гидрофобных и электростатических

взаимодействий, и в этой связи определенный интерес вызывает состояние мицелл ионов ПАВ при их взаимодействии с ПЭ. На рис. 7 представлена кривая зависимости приведенной вязкости раствора мицелл OINa от относительной концентрации ГПАН. Из рисунка видно, что в области малых значений β приведенная вязкость раствора мицеллярного OINa уменьшается, а в области $\beta = 3\div 8$ остается практически постоянной. Поскольку в результате электростатического взаимодействия макромолекул ГПАН с мицеллами ПАВ происходит уменьшение ξ - потенциала последних, то естественно ожидать, что в этом случае баланс между энергиями гидрофобных взаимодействий, сжимающих мицеллы ПАВ, и электростатического отталкивания одноименных ионов, способствующего разбуханию мицелл, разрешается в пользу первой.

Для получения дополнительной информации об особенностях изменения поверхностной активности и адсорбции макромолекул в ходе образования композиции, рассчитаны значения стандартной свободной энергии адсорбции ПАА, ГПАН и их композиций с олеатом натрия, которые также представлены в таблице 2.

Таблица 2

Адсорбционные параметры ПАА, ГПАН и их композиций с олеатом натрия.

$T = (298 \pm 1) \text{ K}$

<i>Компонент</i>	$G_{\text{Re}} \times 10^{-1}$, Дж м/ кмоль	$\Delta_{\text{ads}} G^{\circ}_{298}$, кДж / моль
ПАА	7.8±0.1	-19.1±0.1
ГПАН	1,27±0.1	-17.0±0.1
ПАА-олеат натрия	14.01±0.1	-23.0±0.1
ГПАН- олеат натрия	4,9±0.1	-21.2±0.1

Изменение адсорбционных параметров макромолекул в композициях можно объяснить взаимодействием олеата натрия с ПАА, ГПАН за счет образования водородных связей, о чем свидетельствуют повышение рН с ростом концентрации полимеров в смеси. В результате происходит электростатическое экранирование сил отталкивания полярных групп ПАВ и полимеров, что в свою очередь, повлечет возрастание гидрофобности макромолекул и усиление внутри- и межмакромолекулярных гидрофобных взаимодействий в композициях. Гидрофобизация макромолекул в процессе образования композиций приводит к увеличению их поверхностной

активности и адсорбируемости на границе раздела фаз, о чем свидетельствует уменьшение стандартной свободной энергии адсорбции макромолекул при комплексообразовании.

Результаты исследования коллоидно-химических свойств композиций полиэлектролитов с ПАВ позволяют заключить, что одной из возможностей прогнозировать их эффективного использования для регулирования физико-химических свойств дисперсных систем может быть варьирование природы, соотношения компонентов и условий среды.

Результаты исследования эмульгирующих свойств композиционных составов ГПАН с ПАВ позволили предположить возможную дестабилизацию данными составами композиций обратных водонефтяных эмульсий, в связи с чем представлял интерес изучение их деэмульгирующей способности.

Деэмульгирующие действия композиции на качество нефтепромысловых образцов были изучены на модельных и природных водонефтяных эмульсиях месторождений “Кумколь” и “Коньс”, характеризующиеся высоким содержанием солей до 66000 мг/л и более и высокой обводненностью до 41%.

Установлены, что деэмульгирующее действие композиций полиэлектролитных производных полиакрилонитрила с натрия олеатом в значительной степени зависит от конформационного состояния макромолекул, определяемого степенью ионизации функциональных групп полимера, а также соотношения концентраций ПЭ/ПАВ.

Результаты обессоливания и обезвоживания водонефтяных эмульсий композициями ПЭ с ПАВ показывают, что полиэлектролит в композициях обладает большей эффективностью деэмульгирования по сравнению с индивидуальным, в отсутствие ПАВ.

Определена зависимость стабильности водонефтяной эмульсии от содержания асфальтенов, рассчитаны общие величины адсорбции стабилизатора и расхода деэмульгирующей композиции для образцов нефти различных месторождений..

Проведены исследования процесса инкапсуляции, улучшения свойства бетона с применением композиции на основе производных полиакрилонитрила с поверхностно-активным веществом натрия олеатом [9, 10].

Таким образом, совокупность результатов исследования коллоидно-химических свойств композиций на основе производных полиакрилонитрила с натрия олеатом позволила установить их большую поверхностную активность по сравнению с отдельными компонентами; поверхностная активность для композиции ПАА/ОІNa

повышается в 1,8 раз, для ГПАН/OiNA – в 3,9 раз. Определены оптимальные условия для создания наиболее эффективных композиций ПЭ-ПАВ.

ЛИТЕРАТУРА

1. Anti-corrosive coating of surfaces by polyelectrolyte surfactant mixtures. S.Aidarova, A.Sharipova, A.Babayev, G.Alimbekova. Abstracts International conference “Colloids and nanotechnologies in industry”. – Almaty, 2010. – P. 61.
2. Синтез наноматериалов в процессах горения. З.А. Мансуров. Вестник КазНУ, серия химическая. – 2012. – №3(67). – С. 9 -15.
3. B. Lindman, B. Medronho, M. Miguel. Rationalizing cellulose (in)solubility: Basic physicochemical aspects and role of hydrophobic interactions. Abstracts International conference “Colloids and nanotechnologies in industry”. Almaty, 2012 – P. 7.
4. Surface tension of aqueous solutions of nanosized hydrodispersion and tetraethylene tetra amine. G.K.Alimbekova, S.B.Aidarova, A.A.Sharipova, A.K.Sarlybaeva and A.A. Babayev. Abstracts International conference “Colloids and nanotechnologies in industry”. Almaty, 2010. – P.55.
5. Цветков В.Н., Эскин В.Е., Френкель С.Я. Структура макромолекул в растворе. – Москва: Мир, 1964. – 720 с.
6. Тенфорд Ч. Физическая химия полимеров. – Москва: Мир, 1965. – 772 с.
7. Мусабеков К.Б., Жубанов Б.А., Измайлова В.Н., Сумм Б.Д. Межфазные слои синтетических полиэлектролитов. – Алма-Ата: Наука, 1987. – 112 с.
8. Surface and interfacial tensions study of polyallylamine hydrochloride/sodium dodecyl sulphate at water/air and water/hexane interfaces. A. Sharipova, S. Aidarova and R. Miller. Abstracts International conference “Colloids and nanotechnologies in industry”. Almaty, 2010. – P. 91.
9. Polymer-surfactant complexes for microencapsulation of vitamin E and its release. A.A. Sharipova, S.B. Aidarova, D. Grigoriev, B. Mutaliev, G. Madybekova, R. Miller. Colloids and Surfaces B: Biointerfaces. (2015), <http://dx.doi.org/10.1016/j.colsurfb.2015.03.063>
10. Исследование влияния полимерных композиций на свойства бетона. Мадыебекова Г.М., Исаева А.Б., Муталиева Б.Ж. Сборник тезисов докладов Международной конференции “ Colloids and nanotechnologies in industry”. – Almaty, 2014

МӘДІБЕКОВА Ғ.М., МУТАЛИЕВА Б.Ж., САТЫБАЛДЫ У. ПОЛИМЕРЛІК КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ МАТЕРИАЛДАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ КОЛЛОИДТЫ-ХИМИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.

Полиэлектролитті полиакрилонитрил туындыларының натрий олеатымен композицияларының коллоидты-химиялық қасиеттері зерттелді және олардың мұнай эмульсияларына демульгирлік әсері мен дәрілік заттарды инкапсуляциялау үрдісінде қолдану мүмкіндігі анықталды.

Кілт сөздер: коллоидты-химиялық қасиеттері, суда ерігіш полимерлер, беттік-активті заттар, композициялар, демульгирлеу, адсорбция, вискозиметриялық зерттеулер.

MADYBEKOVA G.M., MUTALIEVA B.ZH., SATYBALDY U. COLLOID - CHEMICAL BASIS FOR USE OF POLYMERIC COMPOSITION MATERIALS.

The colloid-chemical properties of compositions of Polyacrylonitrile derivatives with Sodium Oleate were studied, their deemulsifier action on oil-water emulsions, possibility of usage in encapsulation medicinal substances.

Keywords: colloid-chemical properties, water-soluble polymers, surfactants, compositions, deemulgation, adsorption, viscosimetry research

ӘОЖ. 636. 082: 57.083(574.5)

ҚАН САРЫСУЫНДАҒЫ БӨГЕЛЕК АНТИГЕНДЕРІН ИММУНОЛОГИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРМЕН АНЫҚТАУ

ХАЛИЛА Ә.Н., БЕРДІБЕКОВА А.Т., АДІЛБЕКОВА А.Н.

Бұл мақалада жануарлардың қан сарысуында кездесетін қой бөгелегінің антигендерін иммунологиялық әдістермен анықтау нәтижелері келтірілген.

Кілт сөздер: бөгелек, эстроз, антиген, диагностика, геммагглютинация, иммунология.

Қой бөгелегінің (*Oestrus ovis*) балаң құрттары қойдың танау, кеңсірік, маңдай қуыстарында дамып, эстроз (қой пысқырығы) ауруына шалдықтырады. Қой бөгелегі – тірі туатын шыбын. Оның иесі – қой, бірақ бөгелегінің балаң құрттарын басқа малдарда кездестіруге болады, әсіресе ешкіде. Қазақстанда эстроз – кең таралған ауру. Қой шаруашылығына оның келтіретін зияны мол [1].

Қой бөгелегінің ересек шыбындарының (имаго) пішіні үй шыбындарына ұқсас. Денесінің ұзындығы 10-12 мм, түсі сарғыш-сұрдан сарғыш-қоңырға дейін өзгереді. Денесін қысқа сирек түк басқан. Басы сарғыш түсті, домалақтау, жалпы тұлғасымен салыстырғанда үлкен. Күрделі фасетті жұп көздері басының екі жағына орналасқан, жылтыраған күрең-жасыл. Көз аралығында ақшыл-қоңыр түсті кеңістіктің төбесінде үш қарапайым көздері орналасқан. Ауыз аппараты жоқ. Қанаттарының жүйкелері ақшыл-қоңыр, аяқтары қысқа қоңыр. Қой бөгелегінің құрсағы сопақша, тығыз, кеудесінен сәл қысқа, жоғарғы жағы қарақоңыр.

Ұрғашы бөгелек шыбыны тірі балаң құрттар табады. Жұмыртқадан шыққан балаң құрттарының ұзындығы – 1-1,3 мм, түлер алдында 3-5 мм, ұршық тәріздес ұзыншақ, түсі ақ. Денесі 12 буынтақтан құралған. ІІ сатыдағы балаң құрттарының ұзындығы – 5-12 мм. Бұл балаң құрттарының бірінші кеуде буынының бүйірінде және VIII құрсақ буынының бүйірінде конус тәрізді ұсақ тікенектері бар. ІІІ сатыдағы балаң құрттарының ұзындығы – 10-

30 мм, жалпақтығы – 3-10 мм. Дененің буындарының бүйірімен алдыңғы жағында тікенек қатарлары байқалады. Тікенектерінің түбі жуандау, үші үшкір. Балаң құрттарының өсіп-жетілуіне сәйкес түсі өзгереді. Дамуын аяқтаған балаң құрттарының арқасында әрбір буындарының ортасында қара дақтар пайда болады. Артқы тыныс тесіктері VIII құрсақ буынының орта бөліміндегі ойысқа орналасқан. Тыныс тесіктерінің алдында аналь тесігі орналасқан.

Қой бөгелегінің қуыршағы қатты кутикуладан құралған жалған пілләмен қоршалған, түсі әуелі қоңырланып, кейін қараяды, ұзындығы 12-15 мм, ені-5 мм. Жоғарғы жағында қақпақшасы бар.

Ересек бөгелектер пілләдан ашық күндері таңертеңгі уақытта шығып, тастың үстінде, өсімдік бұтағына немесе биігірек жерге жиналып, ұша бастайды. Бұл жерде еркек және ұрғашы шыбындар шағылысып, ұрықтанған ұрғашылары, көбінесе қой қораларында немесе басқадай таса жерлерде, балаң құрттары дамығанша, 15-20 күндей, қозғалмай отырады. Балаң құрттары жетілген ұрғашы бөгелектер таса жерден шығып, қой отарларына жақындап, қойдың танау қуысына бірінші сатыдағы балаң құрттарын шаша бастайды. Олар ұшып жүріп те, жерде қонып отырып та, шамасы 30-40 см қашықтықтан қойдың танау қуысына бір ретте 8-12 балаң құрттарын тастайды, кейде олардың саны 20-30 жетеді.

Ұрғашы бөгелектер 2-4 күн ішінде балаң құрттарды түгелдей шашып тауысады, ал ауа райы бұзылып, температура төмендесе, 10-15°C бөгелектің ұшуы бәсеңдеп, балаң құрттары шашуы 5-6 күнге созылады. Жылына бір ұрғашы бөгелек 600-дей балаң құрттар табады.

Бірінші сатыдағы балаң құрттар танаудың кілегей қабатымен, кеңсірік және кеңсірік пердесіне орналасады. Екінші және үшінші сатыдағы балаң құрттар маңдай және мүйіз қуыстарында дамиды.

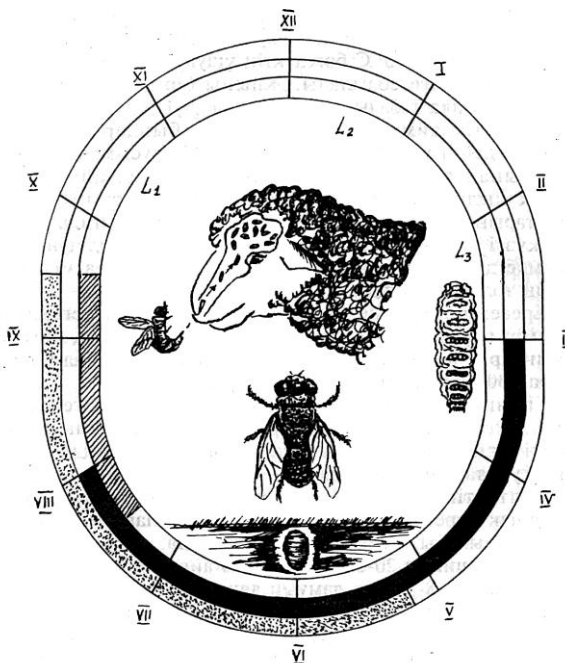
Дамып жетілген III сатыдағы балаң құрттары наурыз-сәуірде маңдай қуысынан танау қуысына ауысады. Қой түшкіргенде, ол жерге түсіп, топырақ арасында, 1-5 см тереңдікте қуыршаққа айналады. Алдымен жиырылып қысқарады, 1-2 тәулік өткен соң қуыршақ қатты кутикуладан құралған жалған пілләмен жабылады. Қой бөгелегінің қуыршағы ортаның температурасына қарай 14 күннен 46 күнге дейін дамуы мүмкін.

Қазақстанда қой шаруашылығы дамыған барлық аймақтарда қойдың пысқырық (эстроз) ауруы кең таралған. Қозы-лақтар бөгелек балаң құрттарымен қатты зақымдалады. Ересек қойларда балаң құрттар саны аздау болады.

Жазы ұзақ, жылы далалық аймақтарда эстрозбен 100% қой ауырады, ал әрбір баста орта есеппен 40-қа дейін балаң құрттары болуы мүмкін. Таулы аймақтарда, жаңбырлы, салқын жазда, эстроз қой басының 50-60% қамтиды, ал балаң құрттары саны бір басқа 6-8-ден аспайды.

Қой бөгелегінің тіршілігіне ең қолайсыз аймақ – шөл дала. Онда эстрозға қойдың 40-50%-ы ғана шалдығады, ал балаң құрттары саны бір басқа 5-6 аспайды.

Бөгелек шыбындарының өсіп-өнуімен олардың саны тек ауа райымен ғана байланысты емес. Жайылымда қой неғұрлым көп болып, жаппай зақымдалса, келер жылдары бөгелек шыбындарының саны бірнеше рет өсіп, зақымдалған мал басындағы балаң құрттардың көп болуына мүмкіндік береді.

1 сурет. *Oestrus ovis* бөгелегінің даму циклы (Ж.М. Исимбеков бойынша)

- – 1-3 сатыдағы личинкалары
- ▤ – қысқы генерация бөгелегінің ұшу мерзімі
- – қуыршақ сатысы
- ▨ – жазғы, күзгі бөгелек тұқымының ұшу мерзімі

Танау қуысына түскен балаң құрттары өздерінің өте үшкір тікенектерімен кеңсірік пердесін, кеңсіріктің ішкі және сыртқы қабырғаларын, танау қуысының қабырғаларын зақымдап, қабындырады. Танау қуысының кілегейлі қабығында ашық жаралар пайда болып, одан мол сора ағып, тынысын тарылтады. микроағзалардың әсерімен қабыну іріңді-некрозды түріне ауысып, іріңді қабыну ми қабатына шабуы мүмкін.

Қозы-тоқтыларда эстроз өте ауыр өтеді. Риниттің әсерінен олар демін аузынан алып, енелерін еме алмайды. Сондықтан қозылар мезгіліне жетпей

шөпке ауысады да, олардың арасында ас қорыту жүйесінің аурулары тарап, өлім көбейеді.

Эстрозды анықтау клиникалық белгілері мен өлексенің басын жарып қарауға негізделген. Сонымен бірге эпизоотологиялық деректерге де назар аударылады, аурудың белгілерінің мерзіміне көңіл бөлінеді. Эстрозды анықтауда аллергиялық және серологиялық әдістерде қолданылады [2, 3].

Қойда эстрозды жою үшін, емдеу және алдыналу шаралар кешені қолданылады. Ауру таралған шаруашылықта, жалпы мал дәрігерлік сақтандыру жұмыстарына қоса, жазда, қанаттанған ересек бөгелектерді құрту шараларын жүргізеді. Оңтүстік аймақтарда жазда және күзде, басқа аймақтарда күзде ерте химиялық емдеу, көктемде кешеуленген химиялық емдеу жұмыстары жүргізіледі.

Эстрозды, негізінен, ауру малдар таратады. Сондықтан шаруашылыққа алынған және одан басқа жаққа жіберілетін малдарды алдын ала балаң құрттарын инсекцидтермен арылту қажет. Ауру малдарды толық емдемей жайылымғашығаруға болмайды. Өлген малдарды тек арнайы жерде жарып тексеріп, бастан түскен тірі балаң құрттарын құрту қажет. Көктемде ауру малдардан күнделікті көптеген балаң құрттары бөлініп шығады. Сондықтан екі жұмада бір рет қой қораны тазалап, көнді шығарып, біржерге үйіп, биотермальдық залалсыздандыру керек.

Бөгелек шыбындарының ұшу және жұмыртқа салу мерзімінде қойды қорада не лапас астында ұстаған жөн.

Қойды кеңсірік құртынан сақтандыру үшін, жайлауға малды бөгелек шықпай тұрып, ал қыста оны шыбын ұшуы тоқталған соң қайтару керек.

Біз ғылыми зерттеу жұмыстарымызда қойдың кеңсірік бөгелегінің таралуын анықтау үшін иммунологиялық әдістерді қолдану жолдарын зерттедік.

Эстроз қойлардың қан сарысуындағы паразит антигендерін, антиденені бейтараптау реакциясы (АДБР) арқылы анықтау үшін олардың сәйкес иммунды қан сарысуларының жоғарғы титрін анықтап алу керек. Ол үшін иммунды қан сарысуының титрін эритроцитті антигенді диагностикумдармен кері гемагглютинация реакциясын (КГАР) қоя арқылы анықтайды [4].

Кеңсірік бөгелегінің балаң құрттарының антигендерін АДБР арқылы анықтау

№	Малдың нөмірі	Реакция нәтижелері					
		1:40	1:80	1:160	1:320	1:640	1:1280
1	4401	4+	4+	4+	3+	2+	-
2	4402	4+	4+	4+	4+	4+	-
3	4403	-	-	-	-	-	-
4	4404	4+	4+	4+	3+	2+	-
5	4405	-	-	-	-	-	-
6	4406	4+	4+	4+	4+	3+	-
7	4407	-	-	-	-	-	-
8	4408	-	-	-	-	-	-
9	4409	-	-	-	-	-	-
10	4410	-	-	-	-	-	-
11	4411	-	-	-	-	-	-
12	4412	-	-	-	-	-	-
13	4413	-	-	-	-	-	-
14	4414	4+	4+	4+	3+	2+	-
15	4415	-	-	-	-	-	-
16	4416	4+	4+	4+	4+	2+	-
17	4417	-	-	-	-	-	-
18	4418	-	-	-	-	-	-
19	4419	-	-	-	-	-	-

КГАР пробиркаға немесе пластинкаға қойылады. Пластинканың бір қатарының 1-шіден 8-ші шұңқырына дейін 0,5 мл еріткіш құяды. Еріткіш ретінде 0,007% желатиннен тұратын физиологиялық ерітінді (РН-7,2% пайдаланылады). Сонан соң 1-ші шұңқырға 0,5 мл 1:25 физиологиялық ерітіндідегі тексерілетін қан сарысуын құяды. Шприцпен 1-ші шұңқырдан 0,5 мл алып екінші шұңқырға ауыстырады. Осылай 7-ші шұңқырға дейін қан сарысуын титрлеп шығады. 7-ші шұңқырдан алынған 0,5 мл ерітінді төгіліп тасталынады. Барлық шұңқырларға 0,25 мл 1% эритроцит диагностикумын құяды. Пластинка жайлап шайқатылған соң бөлме температурасында (16-25 С) ұсталынады. Реакция нәтижесі 2 сағат өткен соң есепке алынып, 4 балдық жүйемен бағаланады:

4 балл – эритроциттер ойыс ойық түбін түгелдей жауып жатады;

3 балл – эритроциттердің жауып жатқан аймағы аздау;

2 балл – эритроцит агглютинаттары аз, тек ойықтың түбінде көрінеді;

1 балл – эритроцит тұнбасының шет жақтарында шамалы агглютинат түйіршіктері байқалады.

Теріс реакция – эритроциттер ойық түбінде түйме сияқты болып бір жерге жиналып, шоғырланады. Тексерілетін қан сарысуының ең жоғарғы титріне 3-4 балдық ерітінді алынады.

Эритроцитті диагностикумды тексеру үшін алдын ала тексеріліп, титрі көрсетілген иммунды қан сарысуын пайдаланады. Ол үшін иммунды қан сарысуын бір қатар шұңқырларға көрсетілген ерітіндіге дейін титрлеп, оларға эритроцитті диагностикумды қосады. Реакция барлық шұңқырларда оң 3-4 балдық көрсеткіште болу керек.

Кеңсірік бөгелегінің балаң құртының антигеніне қарсы иммунды қан сарысуының жұмыс титрін анықтау үшін оның ең жоғарғы титрін табу қажет. Табылған ең жоғарғы титрін 4 еселеп азайтып алу арқылы иммунды қан сарысуының жұмыс титрі анықталады.

Мысалы: иммунды қан сарысуының КГАР арқылы анықталған ең жоғарғы титрі 1:3200 болса, оны 4есе азайтқанда жұмыс титрі 1:800 болып саналады.

Жүргізілген зерттеу нәтижелерінде кеңсірік бөгелегінің балаң құртының антигені 6 бас қойлардың 4401,4402,4404,4406,4414,4416 номерлі қан сарысуларынан анықталды. АдБР нәтижелері мен лабораториялық көрсеткіштер бір-біріне сәйкес келіп, толықтырғаны байқалды.

Қорыта айтқанда, кеңсірік бөгелегінің балаң құртының антигендерін АдБР-сымен анықтау тиімді екендігін көрсетті.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Халила Ә.Н. Паразитология. Алматы, 2012
2. Леви М.И. Общие закономерности и классификация серологических реакций. Микробиология, 1967. – № 7. – с.104
3. Халилаев А.Н. Малдың паразит ауруларын иммунологиялық әдістермен анықтаудың биологиялық негізі. Автореф. докт. дисс. – А., 1997
4. Сайдуллин Т. Основы серологии. – А., 1992

ХАЛИЛА Ә.Н., БЕРДИБЕКОВА А.Т., АДИБЕКОВА А.Н. ОПРЕДЕЛЕНИЕ АНТИГЕНОВ СЫВОРАТКИ ОВОД ИММУНОЛОГИЧЕСКИМ МЕТОДОМ.

В статье приведены результаты определения антигены оводов иммунологическими методами в сыворотке крови животных.

Ключевые слова: овод, эстроз, антиген, диагностикум, гемагглютинация, иммунология.

KHALILA A.N., BERDIBEKOVA A.T., ADILBEKOVA A.N. DETERMINATION OF ANTIGENS SЫВОРАТКИ GAD-FLY BY AN IMMUNOLOGICAL METHOD

In the article the results of definition of estrogeic hormones by immunologic methods in whey of blood of in-calf animals are involved.

Keywords: gadfly, Estrosi, antigen diagnosticum hemagglutination, immunology.

**ТАРИХ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ПӘНДЕР. ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ
ЭКОНОМИКА**

УДК 94 (574) 63.12.01

**ӨЛКЕТАНУ ПӘНІНДЕ ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРДІ
ҚОЛДАНА ОТЫРЫП «ТУҒАН АУЫЛ ТАРИХЫ» АТТЫ СЕМИНАР
САБАҒЫН ЖҮРГІЗУ**

АЙТАЙ Б.С., БАЙШУАҚОВА А.Д.

Отан тарихын үйрену туган ауыл тарихын үйренуден бастау алуы тиіс. Интербелсенді әдістерді қолдана отырып, студенттерді өлке құрған қайраткерлерді зерттеуге, білуге баулу маңызды патриоттық шара болып саналады. Адамның өз жерінде еңбек етуі, өмір сүру мен бейімделу әрекеттерін зерттеу ісінің ғылыми жағынан қажеттілігі аңғарылады.

Кілт сөздер: өлке, өлкетану, туган ауыл тарихы, интербелсенді әдіс.

Елбасы Н.Назарбаевтың «Қазақстан-2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты халыққа Жолдауының жетінші тарауының бесінші бөлімінде «Біз ұлттық тарих сананы қалыптастыру жұмысын жалғастыруымыз керек» [1] деп атап көрсетті. Иә, тарихты үйрену туган өлкенің арғы-бергі тарихын үйренуден бастау алу қажет. Туган өлке тарихын үйрену – уақыт талабы.

«Өлкетану – кашаннан өлке құру жұмысының бір саласы, сондықтан ол шынында ертедегі мәдениет тарихында жуан орын тепкен жұмыстың бір саласы. Жерінің құйқасы, жәндіктері, өсімдігі, тұрғын халқы, кен байлықтары, жер-судың өзге жағдайлары жайынан жазылған талай адамдардың еңбектері бар»,– деп жазып еді заңғар жазушымыз М.Әуезов.

Жаһандану үрдісі Қазақстанның жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдаятында әлем назарын өзіне аударып отыр. Еліміз өзін ашық қоғам ретінде танытуы шетелдік зерттеушілердің зерттеу объектісіне айналдырды. Өңірдің табиғатына, халқының тұрмысы мен мұражайына қызығушылық жыл сайын артып келеді. Ақпараттық технологиялардың дамуы ел табиғаты, мәдениеті және халқының тарихы туралы халықаралық сипатта әрқилы ақпараттардың таралуына себеп етуде.

Өлкетануды методологиялық жағынан қарастырғанда, оны әлеуметтік мәдени феномен ретінде қарастыруымыз қажет. Ғылыми пәндердің жиынтығы бола отырып, бұл пән адамның өзі жерінде еңбек етуі, өмір сүру мен бейімделу әрекеттерін зерттейді[2]. Адамның табиғатпен қатынасы, үйлесуі қоныстану тарихы секілді тарихи-мәдени құбылыстарды көрсетеді. Өлке туралы шетелдік саяхатшылар, жиһангездер және зерттеуші-

ғалымдардың қалдырған жазбалары, естеліктері маңызды. Өлкетанулық білім оқушылар мен студенттерді этно-мәдени және туған табиғатын үйренуге баулиды.

Өлкетану әдеби білім берудің де негізгі компоненті. Ұлттық тарихтың бір саласы. Өлкетануды мектеп бағдарламасының бір бөлігі ретінде қарастырылуы тиіс. Олар туған өлкесі туралы өлең-жырлар, көркем әдебиеттер, тарихи аңыз-жырлармен танысады. 6 мен 9-сыныптарда факультативтік өлкетану сабақтарын жүргізу тиіс. Өлкетану картасы жасалады. Өлкетану: балалар өлкетануы, жасөспірімдер өлкетануы, тарихи өлкетану болып ажыратылады. Мектептегі өлкетану – тарихи білім берудің компоненті. Өлкетану мектеп мұражайының болуы тарихи сана мен тарихи жадыны дамытады.

Балалар мен жасөспірімдер туризмі де кенжелеп қалған сала. Бұл – өлкетануды дамытудың бір бағыты.

Өлкетану кітапханасы да өз алдына қызықты сала. Өлкетануға қатысты әдебиеттерді соңғы жылдары аудан мен қала әкімдері көптеп шығарды. Аудан, қала тарихына қатысты сан-алуан әдебиеттер қоры пайда болды. Оларды өлкетану кітапханасында сақтау маңызды.

Студенттің өзіндік жұмыс ретінде «Өз өлкеңнің тарихын біл» атты тақырыппен студенттерге тапсырма беріліп келеді. Өз аулының тарихын, табиғатын зерттеу арқылы олардың өлкетануға деген қызығушылығы туады. Ауыл-аймақтарда төбелер мен тарихи оқиғалар болған тарихи жерлер көп екендігіне көз жеткізді. Ауылдың арғы-бергі тарихындағы ауыл мен аумақ көлеміндегі белгілі тұлғалар туралы аңыз-әңгімелерді жинақтайды.

Тарих ғылымының дамуына өлкетанушылардың тигізері пайдасы зор. Олар тарихи орындар мен оқиғалардың ел аузынан білуге септігін тигізеді. Мысалы, Кенесары ханның баласы Ахмет Шымкент уезі бастығының кіші көмекшісі болып жүргенде, өз ағайындарын Арыс өзенінің бойындағы бүгінде Ордабасы ауданына қарасты Төреарық деп аталатын ауылға әкеліп қоныстандырды. Зираттары да сол жерде. Ал ағасы Сыздықтың қабірі қайда екендігі жөнінде бірнеше болжамдар бар. Солардың ішіндегі көкейге қонатыны – Созақтағы Баба Ата бейітінің маңына жерленгендігі туралы жергілікті адамдардың айтқаны.

Оңтүстік өңірде тарихи жер-су атаулары өте көп, солардың бірі – Ханқорған төбесі. Тарихқа бай төбе болғандығына барып өз көзіңізбен көргеннен кейін-ақ көз жеткізуге болады. Сайрамдағы Ханқорған төбесі – археологтар мен этнографтардың зерттеуін күтіп отырған тарихи орын. Ол төбе Арыс, Машат, Ақсу өзендерінің арасында орналасқан. Жалпы төбелердің басым бөлігі жібек жолында сауда-саттық қызған дәуірде қолдан тұрғызылған. Арыс мәдениетінің Қарауылтөбе кезеңі (б.з. б. IV ғ.-I ғ.), Қаратөбе кезеңі (б.з.б I ғ.-б.з. VI ғ.), Алтынтөбе кезеңі (б.з. IV ғ.-VI ғ.)

депбөлінетіндігін археолог-ғалым А.Н.Подушкин өз еңбегінде жан-жақты көрсеткен[3]. Ғалымның айтуынша, «Хан-қорған» Арыс мәдениетінен кейінгі кезеңдегі Қарахандар мемлекеті дәуірінде (942-1213 жж.) тұрғызылған. Қорғаннан Қарахандар дәуірінің керамикалық бұйымдары табылған және қамал қорғанының ертедегі құрылыс нысаны болғанын көрсетеді. Қорған қабырғасының қабаты үсті-үстіне қабат-қабат салынған. VIII-XII ғасырларда пайда болған. Биіктігі 8-12 метрді құрайды. Көлемі 2-2,5 гектарды алып жатыр. Қорған қаланың цитаделі – орталық бөлігі саналады. Цитадельдің төңірегінде көптеген рабадтар болған екен[4].

Білім жүйесінің студентцентристік парадигмасын қалыптастыру– бүгінгі уақыт талабы[5]. Ол дегеніңіз– студентті білім жүйесінің басты тұлғасына айналдыру. Оларды топтық зерттеуге баулу. Оқытушы рөлін «үйретушіден» «ұйымдастырушыға» ауыстыру, студенттердің мобильдігін кеңейту. Шағын топтық негізде немесе жұптық жұмыстар үйренушілерде бірлік, бірегейлік – корпоративтік сезімдер қалыптастырып, сол арқылы өздерінің ұжымға тікелей қатысы бар екендігін аңғартады.

А.Маслоудың идеялары негізінде Н.Сандерстің кестесі бойынша аудио-және видео құралдарды қолдану арқылы жүргізілген дәрістің 24 сағаттың ішінде 15 пайызы, жобалар, кестелер, басқа да көрнекіліктер пайдалану арқылы жүргізілген дәрістің 30 пайызы, практикалық іс-әрекеттер арқылы жүрген дәрістің 75 пайызы есте қалады екен[6]. Осылайша дәріс семестрлік жоба арқылы жүргізіледі. Бүгінде оқытудың осы әдіс-тәсілдерді Назарбаев зияткерлік мектебі мен Кембридж университетінің оқытушылары қолдануда. Берілген тақырып бойынша төрт топ спикерлеріне статистикалық мәліметтерді жинақтау, талдау және семинар сабақта презентация дайындау, өз ата тегі (руы) туралы ақпарат жинақтау, мақала дайындау жұмысы тапсырылады. Ол жұмыс ақпарат көздерімен (БАҚ, ғылыми әдебиет, зерттеулер, Интернет, т.б.), өздігінен және студенттердің шағын тобы құрамында жұмыс жасалады. Берілген тақырып бойынша интервью алу, слайд дайындау тапсырылады.

Өлкетану пәні бойынша 2-курс студенттері тапсырма – Жобаны семестрдің 3-5-апта кезінде алады. Ол үш кезеңнен тұратындығын атап өткен орынды. Бірінші кезең «Қызығушылықты ояту» деп аталады. Бұл 3-5-аптада жүруі тиіс. Бұл кезеңде тақырып бойынша өз мақсаттарын айқындайды. Тақырып бойынша өз ауылдарына тікелей қатысы бар нақты тарихи жәйттерді анықтайды. «Не білемін?», «Не білгім келеді?», «Ауылымның тарихының маған берер пайдасы қандай болмақ?» секілді сұрақтарға жауап іздейді. Екінші кезең «Білім құрастыру» деп аталады. Бұл кезең оқу үрдісінің 6-8 апталарында көрсетіледі. Жаңа білімді іздену мен зерттеу кезеңі делінеді. Мұнда зерттеу әдістері қарастырылады. Оқытушы студенттерге білім алудың белсенді тәсілдерін ұсынады, студенттердің

өздігінен жаңа мәліметті жан-жақты қарастырып, зерттеп, игеруіне қажетті жағдайлар жасайды. Ал студенттер жекелей, жұппен, топпен жаңа ақпаратпен танысады, мәлімет бойынша пікір алмасады, ой жарыстырады, талқыға салады. Қандай тәсілдерді қолданған тиімді?», «Бұл мәлімет туралы менің ойым/түсінігім/қатысым қандай?» деген сұрақтарға жауап беруге ізденеді.

Үшінші «Ой-толғаныс», яғни қорытынды кезеңі 9-14 аптада жүреді. Бұл мерзім демонстрациялық бөлім деп аталады. Дәрістің дайындау кезеңінде шағын топ ішінде студенттер жазғандарымен бөлісіп, талқылау ұйымдастырады, өз ойларын толықтырады. Студенттер шағын топ ішінде өз жұмысы жайлы әңгімелеп немесе жұмыстарын бір-біріне оқып беріп, білгені мен үйренгенін ортаға салады, өзара пікір алмасады (6-10 минут). Топтық талқылау нәтижесінде олар ауыл тарихынан бәріне де ортақ, жалпылама бір жобаға тоқталуы керек. Жариялау кезеңінде кезекпен әрбір топтан бір студент (шешен, спикер) топ жұмысының нәтижесін ауызша жария жасайды. Интервью, жазба жұмыстарын өткізеді. Слайд немесе презентация, мақалаларын таныстырады. Компьютерді қолданады. Бұл жұмысқа уақыт көбірек беріледі (шамамен 5-7 минуттай). Қорытындылау сәтінде оқытушы шағын топтардың жұмысының нәтижелерін плакатқа жазады. Бағалайды (7-10 минут). Бұл шешуші сәт үйренгенді айқындау және бағалау, проблема бойынша шешім қабылдау кезеңі болып табылады. Бұл кезеңде оқытушы, студенттердің жаңа мағлұмат бойынша ойланып, ол жөнінде өзара пікір алмасу мен талқылауды ұйымдастырады. Студенттер, осы сабақта білгендері мен үйренгенін тұжырымдайды, олардың қолданысы туралы ойланады, пікірлеседі. «Не білдім/үйрендім?», «Бұл білім маған не үшін керек?», «Бұл білімнің қолданысы қандай?», «Бұл білімді ары қарай қалай дамытамын/жалғастырамын?», «Тағы да не білгім келеді?» деген сұрақтарға жауап береді. Не нәрсеге үйренгендігі және қалайша жұмыс жасағандығы туралы есеп береді.

Топ жұмысын бағалау критерийлері мынадай бөліктерден тұрады: Идеяларды ұсыну, жолдастарын топ жұмысына жұмылдыру, идеялардың дербестігі, сұрақ қою, сұрақ-жауап беру, белсенді түрде тыңдау. Бұл көрсеткіштердің әрқайсысы 5 балдық жүйемен бағаланады.

Тұлғааралық қарым-қатынас мақсаттарын айқындайтын мына етістіктерді студенттерге түсіндіреміз. Олар – сөйлесу, әрекеттесу, әдеп, қолдау. Сөйлесу етістігін - сөйлесуді бастау, сұрақ қою, жауап беру, пікір келтіру, ойды білдіру, тыңдау, келіспеу деп түсіндіреміз. Ары қарай, әрекеттесу етістігі – ынтымақтасу, қосылу, шақыру, қатысу, ұсыну, бірлесу, кеңесу, ортаға салу. Әдепті ғафу өтіну, кешірім сұрау, кешіру, ризашылық білдіру (рахмет айту), сыйласымдық арқылы білдіреді. Қолдауды көмектесу, жәрдем беру, күлімсіреу (езу тарту), мақтау, қолпаштау, қол шапалақтау

арқылы жеткізеді. Осындай әрекеттерді олардың бойына біртіндеп сіңіріп отырамыз.

Әрбір студент келесі үлгіде кесте толтырады:

Білемін	Білгім келеді	Үйрендім
Туған жерім, тегім	жеті атам	қарабатыр ұрпағымын
Тарихи орындары	Мыңшейіт	шейіттер
Географиясы мен табиғаты	таулы аумақ	тарихи сыр шерткен өңір
Демографиясы және белгілі тұлғалары	Мырзахметовтер отбасы	Облыс әкімі А.Мырзахметов
Шаруашылығы	өндіріс орындары	Мал, сүт өнімдері

Интервью берген адамның аты-жөні

Сұрақтар

жауаптар

- * Ауыл қашан құрылғанын білесіз бе?
- * Ауылды құрған тұлғаларды білесіз бе?
- * Оған қандай дәлелдер келтіресіз?

Қорыта айтқанда, студенттерге интервью алу әдісін қолдану арқылы ақпарат алу білуге дағдылануын қалыптастыруға болады. Сонымен қатар, ғылыми экспедиция ұйымдастыру және күнделік жазу, жеке адамдық қорларды іздеу, мұрағаттарда, мұражайларда жұмыс істеу тәсілдерін үйретудің маңызы зор. Өлке құрған, ауыл құрған кісілерді және аудандық, ауыл деңгейіндегі қайраткер тұлғаларды зерттеу ісін жүргізуден өлкетанушылық білім қалыптасады. Көшелер мен жер-су аттары түбірінен өзгерді және мүсін-ескерткіштер көптеп қойылуда, олардың тарихын білу, дәріптеу ісі – кенже қалып отырған шара.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н. «Қазақстан 2050 – қалыптасқан мемлекеттің даму стратегиясы. 2012
2. Шмидт С.О. «Золотые десятилетия» советского краеведение // Отечество: альм. М., 1990. – Вып.1. – С.11-27
3. Подушкин А.Н. Арыская культура Южного Казахстана. IV- до н.э.-VI в.н.э. Изд центр МКТУ им Х.А.Яссави–Туркестан. 2000.– 200 С.

4. Айтаев Б. Ханқорған. // Оңтүстік Қазақстан газеті. Мақала – 2011, 3 наурыз
5. Әлімов А. Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану. Оқу құралы. – Алматы. 2009. – 263 бет.
6. Айзенк Г.Дж. Узнай свой собственный коэффициент интеллекта. – М.: «Айкью», 1996. – 160 с.

АЙТАЙ Б.С., БАЙШУАКОВА А.Д. ПРИМЕНЕНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ РОДНОГО АУЛА НА СЕМИНАРСКИХ ЗАНЯТИЯХ ПО ПРЕДМЕТУ «ИСТОРИЧЕСКОЕ КРАЕВЕДЕНИЕ»

В данной статье рассматриваются вопросы проведения занятий по историческому краеведению на основе интерактивных методов, проведены анализы проблем на тему «История родного края».

Ключевые слова: край, краеведение, история родного аула, интерактивные методы.

AITAIB.S., BAYSHUAKOVA A.D. SOME KAZAKHSTAN STATE PEDAGOGICAL INSTITUTE HEAD-TEACHER OF KAZAKHSTAN AND WORLD HISTORY DEPARTMENT

This article deals with the local study lessons and used interactive methods of teaching. Also was shown seminar lesson on the theme «History of my native Land» And new methods of teaching was discussed.

Keywords: region, region of studies, the history of native town, interactive method.

УДК 516.65. (574).

НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ ВАЛИХАНОВЫХ

АЙТИМБАЕВ А.Т., АЙТИМБАЕВ М.Т.

В статье рассматривается культурное наследие казахского народа. Также приводятся труды Ч.Валиханова, которые оказали огромное влияние на всю последующую историю изучения культуры и быта казахов.

Ключевые слова: наследие, культура, этнография, выставка, обычаи, история, родословие.

В 40-50-ые гг. XIX века среди казахов появляются и начинают свою деятельность первые по-европейски образованные люди, стремившиеся активно служить своему народу. Как отмечал в своем докладе известный историограф Б.В. Лунин: «Богатейший запас знаний содержат труды таких знатоков жизни и быта казахского народа, писавших в середине и во второй половине XIX – начале XX веков как... Ибрай Алтынсарин, Абай Кунанбаев, А.А. Диваев и многих других... Этнографические наблюдения входили и в круг научных интересов выдающегося казахского ученого и просветителя

Чокана Валиханова» [1]. Среди казахов, внесших значительный вклад в развитие этнографии казахского народа следует отметить такие фигуры, как Жакуп Акпаев, Бахтыгирей Кулманов, М. Чорманов, Ч. Валиханов, С. Бабаджанов, М. Бекмухамедов, А. Джантурин, С. А. Джантурин, Ш. М. Ибрагимов, А. Ниязов, Т. А. Сейдалин, М. Сердалин, и т. д.

Среди этих славных имен особое место принадлежит Чингису Валиевичу Валиханову. «Чингис Валиханов, старший султан Аман-Карагайского округа, был человек образованный, хорошо знакомый с восточной и русской культурой» [2, с.30]. Он закончил Азиатскую школу переводчиков при училище Сибирского линейного войска, всю жизнь работал над самообразованием. В разное время он руководил Кушмурунским и Кокчетавским округами, несколько лет прослужил советником в Омском областном правлении сибирских киргизов [3].

В 30-ые гг. XIX в. пограничный начальник Области сибирских киргизов полковник М. В. Ладыженский отдал приказ одному из своих офицеров – майору Ч. Валиханову собирать регулярно и тщательно казахский народный фольклор: песни, сказки, пословицы, поговорки, предания, камни и степные развалины со старинными надписями, связанные с ними легенды и т. д. И тот аккуратно выполнял приказание, при чем не только из воинской дисциплины, но и по долгу чести, совести и национального патриотизма. У него был свой «Сундук песен», куда он складывал собранные рукописи [2, с.28-29].

В 1850 г. подполковник Ч. Валиханов доставил для РГО, которое начало создавать этнографическую коллекцию костюмов народов России, полный казахский мужской костюм: бархатная тюбетейка, выложенная мехом выдры и позументом; шапка лисьего меха с синей канфой; чамбары (шаровары) из красного сукна, расшитые шёлком; яркак (казахский национальный тулуп) из козлиных шкур на ситцевой подкладке, обложенный бархатом и мехом выдры; калта (охотничий пояс) в серебряной оправе; сапоги. К костюму прилагались также нож в серебряных ножнах; огниво, оправленное серебром; пороховница в серебряной оправе [4, с.21].

В 1865 г. Ч. Валиханов передал в Музей РГО, не имеющую цены историческую семейную реликвию – кольчугу и шлем своего великого отца – хана Вали. Он также подарил Румянцевскому музею в Москве белую султанскую юрту, о которой в документе под названием «Реестр вещам, отправленным в Москву на этнографическую выставку» сказано следующее: «О семи комнатах с чием при керегах, принадлежащими кошмами и прочими украшениями, долженствующими быть по киргизскому обычаю как-то: кровать, при ней двумя тикеметами, двумя коврами, двумя одеялами, двумя занавесами, двумя подушками, одна кошма на пол и покрывало, корзин двухсторонний мешок» [5, с.75].

Выйдя в отставку, Ч.Валиханов ещё более увлёкся изучением этнографии казахского народа. Он сыграл важную роль в организации выставки на конгрессе ориенталистов в 1876 г. Он сам лично, а также его сыновья Макажан и Жакуп предложили для данной выставки дорогие предметы. Ч.Валиханов лично послал на выставку расшитый аракин (такию – авторы), малахай из меха лисицы, саблю с португеей, лук и колчан со стрелами, оправленную черным железом плеть, ножик, кушак из золотой парчи на зеленой подкладке. Всего кокчетавский уездный начальник получил к отправке на выставку 41 предмет, в т.ч. 17 предметов от семьи Валиханова, которые были оценены в 525 рублей. Кроме того, Валиханов-старший отправил в Санкт-Петербург, на выставку к Конгрессу ориенталистов казахский кожаный колчан в золотой и серебряной оправе со ставками из жемчуга (маржан-тас – авторы), с пятью стрелами и кожаным поясом с серебряной оправой, а также түскиіз (войлочный ковер – авторы) с ситцевой подкладкой, с аппликациями из красного сукна и голубой материи [5,с. 86-87].

Ещё больший вклад в развитии истории и этнографии казахского народа внес знаменитый сын Чингиса Валиевича Валиханова и племянник Мусы Чорманова – Чокан Чингисович Валиханов. «Автор блестящих «Очерков Джунгарии», исследователь народной поэзии и культуры казахов, киргизов, узбеков, туркмен, уйгуров и каракалпаков, знаток истории народов Средней Азии и неутомимый путешественник, Чокан внес огромный вклад в науку по изучению жизни племен, населявших территорию от Урала, Тарбагатай, Семиречья до Каспийского моря, до киргизских гор, до кульдзинских степей и кашгарских долин» [6,с.7]– так охарактеризовал роль Чокана Валиханова выдающийся казахский писатель А.Алимжанов.

Ещё более яркую характеристику феномену Валиханова дал российский востоковед Н.И. Веселовский: «Как блестящий метеор промелькнул над нивой востоковедения потомок казахских ханов и в то же время офицер русской армии Чокан Чингисович Валиханов. Русские ориенталисты единогласно признали в лице его феноменальное явление и ожидали от него великих и важных откровений о судьбе тюркских народов... то, что успел сделать Ч. Валиханов за свою короткую жизнь вызывает преклонение перед необыкновенными способностями, жаждой знаний, широтой охвата и глубиной анализа научных проблем. Он обогатил науку ценными исследованиями по истории, этнографии, культуре, экономике и физической географии народов Центральной Азии» [7,с.79].

В 1857-1858 гг. Ч.Ч.Валиханов совершил интересную поездку. Он проехал под видом купца с торговым караваном. Путь каравана лежал из Алма-Ата мимо Иссык-Куля через перевал Зауку на Чатыркуль в Кашгар и обратно. Добытые материалы этнографического и общегеографического

характера обработаны самим Валихановым, который оставил весьма ценные работы, собранные же им в пути геологические коллекции, к сожалению, были утрачены еще до обработки [8,с.26].

В послужном списке Валиханова отмечено, что он «потомственный султан киргиз-кайсаков», магометанского вероисповедания, закончил Сибирский кадетский корпус, выпущен корнетом в кавалерию в 1859 г., в 1861 г. – поручик, служил в Сибирском корпусе, Сибирском казачьем войске, Алатавском окружном управлении киргизов Большой орды [9, с.14-16].

Выдающийся востоковед П.П.Семенов-Тянь-Шанский называл Валиханова «замечательным эрудитом по истории Востока и в особенности народов, соплеменных киргизам». Преимущественно этнографический характер носят такие известные работы Ч.Ч.Валиханова как «Предания и легенды Большой киргиз-кайсацкой орды», «Заметки по истории южносибирских племен», «Киргизское родословие», «Следы шаманства у киргизов», «Образец причитаний», «Вооружение киргиз в древние времена и их военные доспехи», «О кочевках киргиз», «О мусульманстве в степи». Ч.Ч.Валиханов неоднократно вступался за честь и достоинство родного народа, утверждая, что казахский этнос «не в такой степени дик и груб, как думают о нем большинство русских» [10,с.154]. Он утверждал также: «Говоря серьезно, киргизский народ принадлежит к числу наиболее миролюбивых и, следовательно, к числу наименее диких инородцев русского царства». Но при этом он понимал уровень культуры своего народа: «Как это ни печально, однако приходится признать: покамест мы – казахи, киргизы – народы вневременные. Письменной литературы у нас нет. Прошлое наше запечатлено в легендах, песнях, дастанах. Поэтому единственный путь к собиранию, сохранению нашей улетучившейся истории – это этнография и изучение фольклора» [2,с.75].

Он также неоднократно выступал против примитивного, ненаучного отождествления двух этносов: казахов (которых называли киргизами, киргиз-кайсаками, кайсаками, казаками и т.д.) и собственно киргизов (которых в тот же исторический период именовали каракиргизами, дикокаменными киргизами, бурутами и т.д.). Валиханов писал об этом в 1862 г.: «Не должно смешивать эти два совершенно различных народа. Об этом заботились в свое время гг. Левшин, Мейндорф и особенно горячо отец Иакинф, но до сих пор им никто не внимал. Слова их были гласом вопиющего в пустыне, даже Гумбольдт и Риттер не могли понять хорошо в чем дело: они думали, что буруты именно составляют Большую кайсацкую орду и что эту-то орду нужно отличать от Малой и Средней. Но это было большой ошибкой со стороны почтенных корифеев науки» [2,с.78].

Валиханов проделывал неустанную и кропотливую исследовательскую работу: ему приходилось «сопоставлять и собирать воедино факты из трудов

европейских и русских ученых с документами, хранящимися в Омском архиве, с ханскими ярлыками, с повествованиями восточных писателей, с казахскими преданиями и казахской литературой» [4, с.171].

Как отмечал друг и соратник Валиханова Г.Н. Потанин: «Чокан все более и более углублялся в историю Востока; какие-то загадочные отношения казахского племени к этой истории, среди которого являлись имена древних народов – усуней, киреев, найманов – в качестве имен поколений, заставляли его задумываться и, может быть, мечтать сделать разоблачения в древней истории Востока посредством данных, которые представляют народные предания и остатки старины казахского народа». [2, с.127].

Ч.Ч.Валиханов «понимал, как важно именно сейчас начинать оспаривать теории развития человеческого общества и мировой культуры, сконцентрированные только на Европе и полностью игнорирующие Восток. Ведь эти теории становятся оправданием европейских колонизаторов» [4, с.200]. Ещё во время обучения в кадетском корпусе, сталкиваясь со случаями неприязненного, шовинистического, высокомерного отношения к себе как к представителю «азиатского» этноса, Чокан всегда был горд и непреклонен, как и подобало потомку знатного рода: «Принадлежность к той или другой народности никогда и никому ещё не служила в поношение – так, по крайней мере, считают умы просвещённые. А вот пустая болтливость ничуть не украшает. Прежде чем произнести слово, рекомендую вам справиться у сведущих людей, что оно обозначает. Мой народ называется – киргиз-кайсаки, или казахи. Знаете ли вы про него что-нибудь? Конечно, нет... Так что рекомендую вам не болтать попусту языком, не то изотрете его до времени» [2, с.178].

Неоднократно задумывался Чокан Валиханов и о наличии у казахов древнего искусства: «Если у киргизов есть свое художество, архитектура, то нет сомнения, есть архитектура монументальная, архитектура могил. По всей степи разбросаны остатки могил, сделанные прочно из выжженного и покрытого глазурью кирпича. Могилы эти заставляют думать по своей архитектурной замечательности, что в степях их был народ оседлый, знакомый в известном роде с искусством» [2, с.187].

Говоря о родоплеменной структуре казахского общества, Ч.Ч. Валиханов отмечал, что причины образования многих родов были зачастую политическими. Но при этом сами казахи «названия своих родов объясняют именами родоначальников, предков», так что «каждое племя присоединившихся принимается за нечто неделимое», со временем «принимает значение генеалогическое» [11, с.205].

Социальное значение родословных («шежире»), функционально направленных на интерпретацию существующей системы родовой

организации казахского народа, впервые выявляется в исследовательской статье Ч.Ч.Валиханова «Казахское родословие». Как отмечал Ч.Валиханов, порядок разделения, обуславливает собой право старейшинства и силу племени, что и выражается правом физического первородства предка, имеет большое значение в родовом праве и принимается совершенно в генеалогическом смысле [11,с.207]. По мнению Ч.Валиханова, казахи были народом «диким» и «невежественным», подобны детям, которые нуждаются во внимании и воспитании. Единственный путь для них – усвоение «европейского, общечеловеческого просвещения», возможно, даже усвоение христианства. Однако необходимые реформы должны учитывать «условия племенного организма, среды, климата и почвы», основываться на «неизбежных законах прогресса», а не насилии [12,с.318].

Таким образом, следует отметить, что его труды оказали огромное влияние на всю последующую историю изучения культуры и быта казахов.

ЛИТЕРАТУРА

1. ЦГА РУз. Ф. 2868 (Личный фонд Б.В. Лунина). Оп. 1. –Д.2.– Л.106.
2. Бегалин С. Чокан Валиханов. – М., 1976. – С. 30.
3. ЦГА РК. Ф. 374. Оп. 1.– Д. 4163. –Л. 1.
4. Стрелкова И.И. Валиханов. – М.:Молодая гвардия, 1983. - С. 21.
5. Малышева М.П., Познанский В.С. Казахский этнограф Чингис Валиханов // Советская этнография.- М., 1991. – № 5. – С. 75.
6. Алимжанов А. О герое этой книге и её авторе // Предисловие к книге: С. Бегалин. Ч.Ч. Валиханов. – М., 1976. С.7.
7. Веселовский Н.И. Воспоминания о Ч.Ч. Валиханове// Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. - В 5-ти тт. - Алма-Ата, 1984. – Т.1. – С. 79.
8. Бессонов А.И., Давыдов Л.К., Мошкин М.Т. Джетысу. Естественно-историческое описание края. – Ташкент., 1925. – С. 26.
9. ЦГА РК. Ф. 3. Оп. 1. Д. 234. Л. 14-16.
10. Валиханов Ч.Ч. Соч. – СПб., 1904. –С. 154.
11. Валиханов Ч.Ч. Киргизское родословие / Собр. соч. – В пяти томах. – Алма-Ата, 1961. – Т.1. – С. 205.
12. Валиханов Ч. Записка о судебной реформе / Валиханов Ч. Собр. соч. –Т. 4. – Алма-Ата, 1985.– С. 318.

АЙТИМБАЕВ А.Т, АЙТИМБАЕВ М.ТУӘЛИХАНОВТАРДЫҢ ҒЫЛЫМИ МҰРАСЫ

Мақалада қазақ халқының мәдени мұрасы қарастырылған. Сонымен қатар қазақ халқының мәдениеті мен тұрмысын зерттеуге зор үлес қосқан Ш.Уәлихановтың еңбектері берілген.

Кілт сөздер: мұра, мәдениет, этнография, көрме, дәстүр, тарих, шежіре.

AYTIMBAEV A.T., AYTIMBAYEV M.T SCIENTIFIC HERITAGE OF VALIKHANOV'S

In article the cultural heritage of the Kazakh people is considered. Also it is given Valikhanov's works which had huge impact on all subsequent history of studying of culture and life of Kazakhs.

Keywords: *heritage, culture, ethnography, exhibition, customs, history, rodoslovy.*

ӘОЖ 16(48)+84

АДАМ БОЛМЫСЫНДАҒЫ ҚОРҚЫНЫШТЫҢ МӘНІСІ

АРЫНҒАЗИЕВА Б.Б.

Мақалада адам болмысындағы қорқыныштың мәнісі мәселесі философиялық тұрғыдан жан-жақты талданады. Сонымен қатар қорқынышты тудыратын мәселелер туралы терең ойлар баяндалады.

Кілт сөздер: *қорқыныш, үрей, ауру, мазасыздық, дабыл, шошу, үміт, қауіп, адам ары, экзистенциализм.*

Біз дүрбелеңі мен дүбірі мол ерекше тарихи дәуірде өмір сүрудеміз. Бұл – әртүрлі пиғылдар мен мүдделердің, мәдени үрдістер мен дәстүрлердің, реалды шындық пен виртуалды әлемнің өзара ұшырасу және қақтығысу, иық тіресу дәуірі. Бір жағынан, жаппай тегістеу мен бірегейлікке бастайтын жаһандану үрдісі, екінші жағынан, өзін-өзі сақтауға, өзіндік келбеті мен рухани ерекшелігін жоғалтпауға ұмтылатын ұлттық сананың оянуы мен нығаюы. Дегенмен, соңғы жылдары болған ірі оқиғалар Адамның дүние жаратылысының ұнтағы екендігін дәлелдеп, адамды ірі табиғи апаттар қоршап тұрғандай. Аспан адамдарға кометалар жаудырып, жер қойнауы отты атпа (лава) тасқынын шығаруда. Бірақ, қорқыныштың қайнар көзі бұл тек табиғат құбылыстарында емес, ол тек адамның сол туралы ойында ғана. Планетаның тірі қабатының жұқаруы өлімге душар ететін сәулелерімен қатер төндіруде. Мұндағы үрей табиғи катаклизмде емес, ол адамның өзінің істеген әрекеттерінің енді қайта орнына келмес салдарларында. Қазіргі кездегі адамның өз қолымен жасаған барлық отты қарулары тірі жанды жойып жіберіп, қоғамға өзгерістер әкелері сөзсіз. Қоғам – ойлауға қабілетті, сана мен жігерге ие индивидтер жиынтығы, сондықтан, қоғам дамуының концепциясында адам қызмет субъектісі ретінде басты орын алуы қажет. Қоғамдағы өзгерістердің шешуші факторы – адам. Адамда болатын «қорқыныш», «үрей», «күйзеліс», «жатсыну» секілді сезімдер адам тандауы мен жауапкершілігінің қиындығына байланысты. Біз өмір сүріп отырған қоғамның дамуының жаңа концепциясының жүзеге асуын қамтамасыз ететін де нақты адамдардың іс-әрекеті. Қазіргі қоғамның кемелдену саясатының

жетістіктері де, қиындықтары да, сәтсіздіктері де барлық адамның бойынан көрінеді. Сондықтан, адамға қатысты проблемаларды екінші орынға ығыстыра бермей, оның болмысының рухани-адамгершілік негіздерін зерттеп, түсіндіру аса маңызды мәселе деп білуіміз керек.

Адам проблемасының бір қыры – қорқыныш мәселесі. Адам болмысындағы қорқыныштың мәнісі мәселесін жан-жақты талдауға көмектесетін бірден-бір ғылым – философия. Адамзат тарихында негізгі философиялық бағыттардың пайда болуының себебі де адамның өзі және қорқынышты тудыратын мәселелер туралы терең ойлары. «Қорқыныш», «үрей» сияқты құбылыстар адамның мифологиялық көне дүниеден бастап қазіргі заманға дейін жалғасып келе жатқан өмірлік рефлексиясының бастауы. ХХ ғасырдың батыс экзистенциализмі де адамның ішкі дүниесіне, оның уайым-қайғысына назар аударып, адам болмысындағы қорқыныштың мәні мәселесін тұтас философиялық ағымның арнайы зерттеу объектісіне айналдырды. Өмірдің мәнсіздігі, субъектінің оған қарсы тұруға дәрменсіздігі туралы пессимистік ойлардың басымдылығына қарамастан, олардың ілімімен танысқан адам бей-жай қала алмайды, өмірдің мәні туралы ойланады. Бұл мәселенің біз үшін құндылығы да осында. Өмірдің құндылығы және мәнін анықтаушы – оның қарама-қарсы жағы – өлім мәселесі философия ғылымында өмірдің мәні секілді «мәңгілік», шешімі қиын мәселелер қатарында. Бұл түсінікті де. Өлім туралы ойлану қарапайым адам үшін қорқынышты, өмірдің мәні туралы пайымдаудан қиынырақ. Күнделікті өмірдің күйбең тіршілігіне алданып, өлімнің бар екендігін ұмытып кететін пенде өмірінің қайғылы кезеңдерінде өмір өзінің дамуын тоқтатқандай күй кешіп, күйзеліс пен қорқынышқа, үрей мен шарасыздыққа ұшырайды, өзін қоршаған, дүниенің шындығына тереңірек үңіліп, *«түбі бір өлім болса, өмір сүріп керегі не? Өмір Соломон айтқан «күйбең тіршілік» болғаны ма?»* деген сұрақтар оның бойын билей бастайды. Ресейлік зерттеуші Н.В.Волохованың пікірінше, осындай көзқарас қазіргі заманғы мәдени санада көбірек кездеседі [1, 74 б.] Бұл түсінік өз мүмкіндіктерін жүзеге асыра алмай, өмірден күдерін үзіп, тағдырға мойынсынған адамға тән. Өмір мұндай адамдарға абсурд, саналы түрде реттеуге бағынбайтын нәрсе, өмір де, өлім де мәнсіз болып көрінеді. Бірақ, менің ойымша, мәселе өлімнің заңдылығын мойындап қана қоюда емес, адамның өліммен бетпе-бет келгенде экзистенциалдық дағдарыстан шыға білуінде, оны жеңуінде. Адамның өмірмәндік мәселені шешу деңгейі, өмірінің мәнді-мәнсіздігі, оның тұлға ретіндегі сипаты осы жерде анықталады. Өлім – өмірдің шегі, адамның жарық дүниеге келуі секілді табиғи қажеттілік. Өмірдің осы шектеулігі оның құндылығын өзінен-өзі дәлелдеп, адамды өмірді, жарық дүниені бағалауға, оның әр сәтін табиғат сыйлаған зор бақыт ретінде түсініп, мейлінше мәнді сүру қажеттігі туралы ойды оның санасына жеткізеді. Адам өлемін деп емес, өмірді бағаламай, оған

қызмет етіп үлгермей, соңында еш із қалдырмай өмір сүрдім деп қорқуы керек. Өлім алдындағы қорқынышты жеңетін адамның өзінің өмірі мәнді.

Өмір философиясы бағытының өкілі Артур Шопенгауэрдің пікірінше, адам өмірі қайғы мен азапқа, күншілдік пен бақталастыққа, күнә мен әділетсіздікке, қатыгездік пен бақытсыздықтан тұрады, ал, қоғам бір-бірімен арпалысқан, бірін-бірі аңдыған адамдарға толы, осы мағынасыз өмірден құтқаратын – өлім ғана. Шопенгауэрдің ойынша: *«азап шегу табиғатынан жағымды. Рахат көбейген сайын, оны сезіну де азая береді: үйренген нәрсе бізді енді рахатқа бөлемейді»*[2, 81 б.]. Фридрих Ницше болса, өмір ұғымының осындай пессимистік мазмұнына оптимистік түр беріп, замандастарының бойына өмірге деген құштарлық оятты. Ол: *«Адам алдына өз мақсатын қоятын уақыт жетті. Адам өзінің ең биік үмітінің ұрығын себетін уақыт келді. Оның негізі әлі де болса құнарлы. Бірақ, бұл негіз күндердің күнінде азып-тозып, құнарсызданады да, онда бірде-бір биік ағаш өсіп шықпайтын болады»* – деген [3, 101 б.]. Ницшенің бұлайша мазалануының себебі, ол өмір сүрген кезде адам мүмкіндіктеріне деген сенімсіздіктің болуы. Өмірден шаршап-қажыған адамды, жалпы халықты серпілтіп, олардың бойында өмірге деген құштарлықты ояту үшін Ницше өмірді сүйген «сверхчеловектен» үлгі алуды ұсынады. «Сверхчеловек» – еркін, ешкімнен, ештеңеден тайсалмайтын, өз өмірін өзі жасауға ұмтылған адамның образы. Ницшенің пікірінше, өмірді рухы күшті, өзін-өзі билеуге ұмтылған адам ғана оның азабы мен қорқынышын қаймықпай қабылдай алады. Осы ойшылдардың жеке адамның ішкі дүниесіне назар аударуды ұсынған ілімдері экзистенциализм бағытында жалғасын тауып, нақтыланды. Яғни, «қорқыныш», «үрей», «күйзеліс», «жатсыну» секілді сезімдердің пайда болуы адам таңдауы мен жауапкершілігінің қиындығына байланысты. Таңдау жасауға, белгілі бір шешімге келуге тиісті адам жауапкершілік сезімінен құтыла алмай, мазасыз күйге түсетіні анық. Адамның осындай күйін қазақ философы Ғарифолла Есім *«жар жағасы»* ұғымы арқылы өте дәл жеткізді. Тағдыр, таңдау мәселесі жақсы адамға ғана тән, жаман адам бұл сұрақтармен басын ауыртпайды, жанын қинамай, өмір ағымына ілесіп өмір сүре береді. Ал, жақсы адам тек ізгілік іске, адамгершілігіне кір келтірмейтін өмірге ұмтылады. Жақсының өмірі өте күрделі, себебі, адам қателік жасамай тұрмайды, жамандыққа бой ұру оп-оңай. Жамандық жасамақ түгілі ол туралы ойдың санадан орын алуы жақсы адам үшін адамгершілік жолынан ауытқумен бірдей, сондықтан, *«жақсы адам үнемі жар жағасында, аяғыңды сәл шалыс бассаң, астыңда меңіреу құз жатыр. Сонымен, жақсылық деген жауапкершілік деп бір түйін жасауға әбден болады»* [4, 216 б.]. Осы жауапкершіліктен туған жар жағалап өмір сүруден адам қашып құтылмақ емес, ол оның алдынан үнемі шығып отырады. Менің ойымша, одан қашып құтыламын деп әуреленудің қажеті жоқ, себебі, жар жағасында өмір кешу –

адам атына сай болып өмір сүрудің ішкі рухани діңгегі секілді. Жақсы адам пендешілікке салынып, жамандыққа қадам жасаған сәтте осы жар жағасы оны тоқтатады, жаман істен қайтарып отырады. Жар жағалап немесе жар басында өмір сүру қаншама қиын десек те, осылай өмір кешудің өзі бір ғанибет десек, артық болмас. Жамандықтан қашып, азап шегіп жеткен жақсылық өмір ғана мәнді болмақ, сондықтан, адам ғұмыры – жар жағалау, жақсылық пен жамандықтың алдында таңдау жасау оның маңдайына жазылған нәрсе.

«Адамды қоршаған дүние – мәнсіз, абсурд» деген қағида Альбер Камю экзистенциализмінің негізі болды. Дүниенің өзі абсурдқа айналғанда адам өмірінің мәнін іздеудің өзі қисынсыз екендігін мойындағанымен, Камю өзінің өмірмәндік ізденісі арқылы уайым-қайғысыз, «бір жөні болар деп» ойын-күлкімен өмір кешкендерді де, тағдырға бас иіп, өмірге құштарлығын жоғалтып, жасығандарды да оятуға ұмтылды. Абсурдпен күресу керек. Абсурдтың өзі адамға еркіндік береді: *«абсурд менің иллюзияларымды ыдыратты: ертеңгі күн деген жоқ. Осы менің еркіндігімнің негізіне айналды»* [5, 48 б.]. А.Камюдің кейіпкері Сизиф те абсурд өмірмен күресуді еркін таңдайды. Адам тағдыры оның өз қолында, адам өзіне қандай болмасын тағдыр таңдап алуға ерікті. Ойлап қарасақ, бәріміздің де өміріміз өзінің кейбір кезеңдерінде абсурдқа ұқсас болатыны жасырын емес. Бірақ, онымен Сизиф секілді күресіп, тынбай еңбектеніп, өз тағдырыңды өзің билеуге тырысып, зұлымдыққа тым құрыса Камюдің тағы бір кейіпкері Риэ сияқты адалдық арқылы қарсы тұру керек. Камюдің түсінігінде, адал болу дегеніміз – тып-тыныш қана өз ісіңмен айналысу. Мұндай адамдар көптің бірі болып қарапайым ғана өмір кешеді. Олар өз ісін дабыра қылар даңғазалықтан аулақ, атақ пен даңқтан да үміт етпейді. Осындай адамдар ғана қоғамды әлеуметтік обадан тазартады. Адамның абсурдпен күресі бүлік түрінде де көрінеді. Бүлік көтеруші өзінде жоқ игіліктерді талап етпейді. Оның мақсаты – өз құқықтарын, өзінің тұлғалық тұтастығын қорғау, сол арқылы өзін басқаларға мойындату. Ең бастысы – күйзелмеу. Камю XX ғасырдың трагедиялық кезең екенін мойындаса да, үмітсіз кезең емес екендігін үнемі ескертті, адамдарды өмір қайғының ескегін қолдан шығармауға шақырды. Сонымен, өз табиғаты бойынша қорқыныш организмнің қауіпті күйін хабарлайтын белгі болып табылатын денелік ауруға ұқсайды. Қорқыныштың бізді оның себептері мен оның бейтараптандыру құралын іздеуге мәжбүрлейтін сыртқы психикалық, бейнесі пайда болады. Қорқыныш, ауру, мазасыздық – біздің әлеміміздің үмітпен қосылған ырымын жасайды. Үмітсіз, төніп тұрған қауіпті сезбеу, яғни, оған қарсы тұрмау, қауіп төндіретін жағдайдан шығу жолын іздемеу адамды тығырыққа тірейді. Қорқыныш – адам болмысының имманентті элементі, себебі, адам ұдайы мазасыздық пен өзімен кездесуі мүмкін қауіппен соқтығысады. А.Камюдің пікірінше, адам екі қауіпте жүреді: 1) идеалды

пікірін (ойын) өз экзистенциясының аясынан шығаруға тырысуынан туындайтын тұрақты мазасыздық; 2) өлі қозғалыссыздықты төндіретін реификация. Бұл мағынада адам өмірінен жатсыну мен қорқыныш бөлінбейді. Экзистенциалистік көзқарас қорқынышты қалай абсолюттесе, қорқыныш та еркіндікті, жалғыздықты және т.б. да солай абсолюттейді. Қорқыныштың абсолюттендірілуі оның пайда болу себептерін болжайды. Нәтижесінде, қорқыныш өзінің бастапқы қасиетін жоғалтып, әрекетке итеретін қауіп сигналы болудан қалып, метафизикалық үрейге айналады. Егер, өлім жайлы сөз қозғасақ бұлай болуы тиіс емес. Ал, өмір жайлы сөз болғанда, адамдар еркін, жауапкершілікті болуы керек. Біздің өлім алдындағы қорқынышымыз өмірдің кейбір жағдайларына байланысты, өлімге емес, өмір құрамына кіреді. Адам әрқашан қорқыныштың мынадай екі полюсінің арасында жүреді: 1) Ешқандай үміт жоқ, адам сенгісіз қауіппен; 2) Қауіп төнетіннің алдында туатын қорқынышқа қарсы тұруға болады. Онда ол үрейді қорқынышқа әкелетін мәдениет саласындағы көптеген әрекеттер адам өмірін ұйымдастыруға бағытталуы тиіс. Ал, қорқыныш тыныштық күйіне жететін қырағы сақтыққа ұмтылуы тиіс.

Қорқыныш негативті сипатта үнемі бола бермейді, өмірдің көптеген көріністерінде бұл күйдің басқа жақтарын табуға да болады. Әлеуметтік бақылаудың бүкіл жүйелері санкция алдындағы қорқыныш механизміне негізделеді (діни, құқықтық, моралдық және т.б.). Қорқыныш сезімсіз адам тіршілік етпейді, өйткені, ештеңе оған төнетін қауіпті алдын ала айтпайды. Жалпы, адам бастамасы табиғаттың құпия күштері болатын жануарлық қорқыныштан азат. Табиғат көптеген құпияларды сақтағанымен, қазіргі уақытта қорқыныш туралы емес, қиын табиғи жағдайлардағы адам іс-әрекетімен бірге байланысты қатерлі бас тігу туралы айтуға болады. Бірақ, ол жаңа қорқыныштарда шығады: табиғи ресурстардың экологиялық теңдіктің бұзылуы және т.б. «Табиғатқа кері оралу» ұраны енді – адам экзистенциясының құрама бөлігі ретінде қабылданатын адамзат идеясына табиғи элементті қосатын жаңа мазмұнға толады. Мұнда қорқыныш орын алады, бірақ, бұл жануарлық, стихиялық емес, саналы, субъективтік қорқыныш.

Гуманистерге адам үстінен адам үстемдігін шақыратын қорқыныштан азат болу перспективасында қарастырылатын адамзат проблемасы жақын. Қайнар көздері әлеуметтік факторлар болатын қорқыныштар табиғат күштерінің алдындағы қорқынышқа қарағанда күштірек әсер етеді. Әлеуметтік бастамалардан туындайтын қорқыныштар әр түрлі форманы иеленеді, бірақ, әлдеқайда көп таралған және ұйымдасқан адам қоғамы тарихындағы қорқыныштың қасіретті формасы тирания мен деспотизмге сүйенген қоғамдық құрылымнан шығатын қорқыныш болып табылады. Әлеуметтік қорқыныштар қобалжуында бүліктің пайда болуымен байланысты мәнді өзгерістер өтеді. Бүлікшіл адам шынайы сыртқы қатерді

сезіне отырып, ол оған өзінің мәні мен еркіндікке құқын қарсы қоя отырып, қорқынышқа субъективті қатынасын толықтай өзгертеді. Деспоттық режим үстемдік ететін көп адамдар қорқынышпен емес, игілікті жағдайда ұйымдасқан көтеріліске қайта өсетін «ішкі бүлікпен өмір сүреді».

Көптеген жазушылар, әлеуметтанушылар, философтар, психологтар, заңгерлер, дәрігерлер қорқынышты қазіргі заманға тән сипат деп көрсетеді. Қазіргі адамның тіршілігінде, адам өмір сүруінде қорқыныш екі рөлді қатар ойнайды: оның жағымды және жағымсыз жақтары бар. Біріншіден, қорқыныш адам тұлғасын басып тастайды. Оның ішкі әлемін күйретеді. Әртүрлі мазасыздықты, үрейді, дабылды шақырады. Екіншіден, мысал ретінде Камю-дің «Чума» романының бір кейіпкері коттарды алайық, яғни, ол «бәрін бірнеше рет қайтадан басынан бастауға мәжбүр болған». Кем дегенде ол: 1) өткен шақта жасаған ісі үшін түрме алдындағы қорқыныш; 2) онымен белсенді күресуге мүмкіндік бермеген, «оба» алдындағы қорқыныш; 3) болашақ алдындағы қорқынышты басынан өткереді. Болашақ алдындағы қорқыныш адамның ішкі өмірінің өте күшті формасы. Мұндай қорқыныш адамды «үлкен құлдырауға» алып келеді; 4) Кезкелген әлеуметтік және рухани қорқыныштар адамды француз философы А.Камюдің «Эссе об абсурде. Миф о Сизифе» деген еңбегінде мағынасыздыққа алып келеді. «Шын мәнінде бір ғана нағыз философиялық проблема бар, ол өзін-өзі өлтіру проблемасы. Тіршілікті түгелдей бастан кешуге, оның барлық жолдарын бастан өткеруге өмірдің өзі соған тати ма, жоқ па, осы мәселені шешу – ең түбегейлі мәселеге жауап беру деген сөз». Осы философиялық проблема болған өзін-өзі өлтіруге мағынасыздық пен бірге қорқыныш та алып келеді. 5) Сонымен қатар, қорқыныш қысқан адам өз болмысын, өз тұлғасын жоғалтып алуы мүмкін. Сөйтіп, ол адамзаттың рухани діңгегі болған діндерден бой тартып, дәстүрлі емес әртүрлі дінге, секталарға кетіп қалады. Сонымен қатар, қорқыныш адам болмысында екі жақты қызмет атқарады, енді соның адамға, оның болмысына тигізер әсерін, позитивті жағын былай қарастыруға болады: қорқыныш «интеллект көлеңкесі» ретінде шыға отырып, адам болмысының бөлінбес қасиеті. Ол адамның шығармашылық іс-әрекетін қалыптастырып, ретке келтіріп отырады. Қорқыныш адамның шығармашылық іс-әрекеті жүретін жерде өзіндік бейнелі орта ретінде шығады. Қауіпті жағдайларда, қатер төнгенде индивид осылардан азат болу үшін және өзінің адамдық мәнін көрсету үшін өзінің барлық рухани және денелік потенциалын өз қолына алады. Өнердегі, ғылымдағы, техникадағы, әлеуметтік технологиядағы көптеген жетістіктер қорқыныш тудыратын жағдайлардағы пайда болатын проблемаларды шешумен байланысты. Бірақ, осы жетістіктер бүгінде адамның өзіне жаңа кейбір қорқынышты тудыруда.

Қорқыныштың негізгі ерекшелігі субъектінің қасиеттерінің әр түрлі бағытта көрінуі. Әрине, қорқыныштың нақты көрінуі арқылы, оның

дискреттілігі туралы айтуға болады. Бірақ, қорқыныш адам дамуының онто және филогенетикалық ерекшеліктерін өзіне сыйдырған ол, адамның әр түрлі иррационалдық феномендерімен байланысын шамалайтын жүйелік қасиет ретінде шығады. Мысалы, В.А.Андрусенко қорқыныштың адам болмысындағы бағалау қызметін мынадай үш аспектіде көрсетті: а) адамның өзіне-өзі жеткілікті қасиеттерін анықтамасы қоршаған социумді осы қасиет арқылы белсенді экспанция жасау үшін; ә) өзге күшінің сипаттық күші адамды өзінің объектілігін, өзгеден тәуелділігінің шамасын анықтау үшін қажет; б) қорқыныш – ішкі немесе сыртқы рефлексиялардың иррационалдық модустарының алдын ала бағасы болады [6, 82 б.].

Қорқыныштың адамның рухани өміріне енгені соншалық, ол, оның бейсаналық, санасыздық және саналылық деңгейіне өте отырып, қорқыныштың пайда болуы бұл руханилықтың басқа түрлерінің күйлеріне де әсер етеді. Мысалы, үміт, сенім, махаббат және т.б.

Қорқыныш деструктивті және конструктивті сипатқа ие. Бұл тек әлеуметтік мәдени жағдайларға ғана байланысты емес, ол адамның өзіне, оның құндылықтарына, еркіне және мақсаттарының жүйесіне байланысты. Қорқыныштың табиғаты денедегі ауруды сезінуге ұқсайды. Бірақ, аурудан ерекшелігі қорқыныш психика деңгейінде ішкі қауіптер мен қатерлерді көрсетіп, адамды оның себептерін іздеуге және қарсы әрекет етуге бейім етеді. Адам қорқынышсыз ауруды сезбейтін мүгедек тәрізді: ол төнген қауіпті сезетін қасиетінен айырылған, ол оған қарсы әрекет жасай алмайды. Яғни, қорқыныш қорғаушы қызметін де атқарады. Қорқынышты зерттеушілер (Р.Мэй, К.Изара, А.Кемпинский, К.Брози) адам тұйықталған өмір жолымен жүретін, саяхат жасайтын әрекетшіл, белсенді тіршілік иесі. Сондықтан, қорқыныш адам тіршілігінің тұрақты бөлігі болып табылады.

Қорқыныштың тағы бір адам болмысындағы негізгі алатын рөлдерінің бірі, Гуссерль айтқандай, қорқыныш – бұл өзіне жету, өзін түсіну, ерікті тәрбиелеуші. Мысалы, рухани Қорқыныш құдай алдындағы қорқыныштан адам ертеңгі «ақырет күні» болатын азаптан қашу үшін жамандық істерге бармайды. Сонымен қатар, әлеуметтік өмірдегі қабылданған жалпыға ортақ нормалар мен ережелерді бұзу, қылмыстық істер жасау бұл ертеңгі күні күтіп тұрған жазалауды, түрмені білген адамдар қорқыныштан мұндай істерге аз барады.

Қорқыныштың келешекте нақты қызметін бөліп көрсету қорқыныштың ішкі динамикасын анықтауға негіз болады. Бұл сұрақ мазмұндық және терминологиялық қатынастарда да едәуір қиындықты көрсетеді. Бүгінде ғылыми лексиконда қорқыныштың мынадай модустары қолданылады: толқу (волнение - be worry), мазасыздық (беспокойство - trouble), дабыл (тревога – be nervous), үрку (боязнь - fair), шошу (испуг - shreck), үрей (ужас - horror). Осы модустарды топтастыруға жасалған ұмтылыстар баршылық. Мысалы,

3.Фрейд шошу, қорқыныш, үркудің қатынасын ұсынған: «Шошу (schrek), қорқыныш (scare), үрку (fair) синонимдер ретінде дұрыс қолданылмайды. Олардың қауіпке деген қатынасынан оларды ажырату оңай. Қорқыныш бұл қауіпті күтудің нақты күйін білдіреді, белгісіз болса да соңғы күйіне дайындалады; үрку қорқатын анықталған объектіні болжайды. Шошу бұл қауіп төнген жағдайда субъектінің оған дайын еместігін, күтпегендігін көрсетеді [7, 95 б.]. Ал, И.Захаров болса бұл модустарды қорқыныштың экспрессивті сипатына қарай олардың айтылуына байланысты топтастырады.

Өз көзқарасым бойынша, қорқыныштың мынадай динамикалық қатары бар: 1) Дабыл (тревога). Қорқыныштың бұл модусы тарихи бірінші Қорқыныш. Бір жағынан, биологиялық және әлеуметтік табиғаты бар қорқыныштың объективті және бейсаналық күй қорқыныштың объективті шарты ретінде болады. Ал, екінші жағынан, нақты бір объектінің адамға әсер етуімен өзектендіріледі. Бұл жағдайдағы қорқыныштың негізгі қызметі – бағалау. Бұл этапта адам тынышталады, мысалы, қауіптің мәнсіздігін анықтағанда немесе қорқыныш шошуға ауысады; 2) Шошу (испуг) нақты төнген қауіпті сезіну және дайын емес болу күнә. Егер, мұнда талдау жасайтын және реттеуші қызметі жеткілікті болса, онда шошу оны бейсаналық сфераға қарай ығыстырып жіберетін дабылға қарай өтіп кетеді. Басқа жағдайда жеке қорқыныш қалыптасады; 3) Үрей күйі ұйымдастырушылық және ажыратушы қызметті толық бар күшімен пайдаланады.

Міне, адам болмысындағы қорқыныштың атқаратын өз қызметі және ажыратып айтар өзіндік мәні осындай.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Волохова Н.В. Путь смерти Л.Н.Толстого. –М.,2000.–216 с.
2. Шопенгауэр А. Понятие воли. –М.,1993. –477 с.
3. Ницше Ф. Так говорил Заратустра // Ницше Ф.Сочинения в двух томах. Т.2. –М.,1997. –829с.
4. Есім Ғ. Жар жағасы // Жас алаш. –2000. –11 қараша. –№136.
5. Камю Альбер. Миф о Сизифе. Эссе об абсурде. –М.,1990. –415 с.
6. Андрусенко А.В. Социальный страх. –Св, 1991. –168 с.
7. Фрейд З. Психология бессознательного. –М., 1968. –386 с.

АРЫНГАЗИЕВА Б.Б. СТРАХ В ЧЕЛОВЕЧЕСКОМ ХАРАКТЕРЕ

В статье поднимается проблема страха как экзистенциального модуса жизни человека. Феномен страха рассматривается в сравнении с такими явлениями как «тревога», «отчаяние», «испуг» и др.

***Ключевые слова:** страх, тревога, отчаяние, испуг, экзистенциализм, болезнь, надежда, опасность, совесть.*

ARINGAZIYEVA B.B. THE FEAR FEATURE OF THE HUMAN

The article deals with the problem of fear as a human existential life module. Phenomenon of fear is examined in comparison with the actions and feelings as «alarm», «desertance», «dispair» and others.

Keywords: alarm, desertance, despair, existential, illness, hope, danger, honour.

УДК 1/14(574)

ИНТЕГРАЦИОННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕИ «МӘҢГІЛІК ЕЛ»

КУЛСАРИЕВА А.Т.

Данная статья посвящена философскому, историко-культурологическому анализу национальной идеи казахстанцев «Мәңгілік Ел», а также сопутствующей ей идеологии «Жерұйық» с точки зрения раскрытия интеграционного потенциала национальной идеи. В статье также раскрывается понятие «конstellации», широко применяемое в социальных науках, как паттерн бездоминантного, невластного, недавящего интегративного отношения.

Ключевые слова: Интеграция, конstellация, идеология, национальная идея, утопия, вечный народ, земля обетованная, толерантность, социальная солидарность.

В эпоху глобализации, когда наряду с ускорением всех интеграционных аспектов развития человечества нарастают и волны насилия, этнических и религиозных конфликтов, вполне очевидна необходимость эффективного использования наработанного многими веками опыта толерантности, мирного сосуществования и процветания народов. Особый интерес в этом плане представляет современный Казахстан, который в результате уникального стечения исторических обстоятельств стал своего рода перекрестком межцивилизационных, межкультурных, межэтнических и межконфесс-сиональных взаимодействий, создав особый климат гармоничного социума.

Казахстан – страна с многовековыми традициями диалога разных народов и конфессий и на сегодняшний день верен исконным принципам открытости, толерантности, мирного сосуществования и взаимообогащения различных культур. Примерами таких традиций толерантности изобилуют страницы истории Казахстана. Национальная идея современного Казахстана, пришедшая из вековых глубин истории, также несет огромный потенциал толерантности и социальной солидарности, призывая к вечной жизнеспособности страны и народа. Данная статья группирует несколько основных тем:

- суть современных интеграционных процессов;
- общее понимание констелляции, национальной идеи;
- историко-культурные корни национальной идеи «Мәңгілік Ел» и концепта «Жерұйық»;
- толерантно-интеграционный потенциал национальной идеи современного Казахстана и сопутствующих ей идеологем.

Вторая половина XX столетия была ознаменована повсеместным движением государств к экономической интеграции. Одним из основных ее причин исследователи данного процесса называют стремление государств экономически достойно противостоять гегемонии наиболее мощных держав мира. Так сложились интеграционные «точки роста» в Западной Европе, Северной и Южной Америке, в Азии. Принявший эстафету мировых интеграционных процессов, XXI век демонстрирует новые тенденции, направления, формы развития сотрудничества в современной мировой экономике и политике.

Интеграционные тенденции характерны и для нашего локуса евразийского пространства. Здесь с участием бывших советских республик появились новые организации, призванные содействовать эффективной интеграции – Содружество Независимых Государств (СНГ), Шанхайская организация сотрудничества (ШОС), Евразийское экономическое сообщество (ЕврАзЭС), Организация договора о коллективной безопасности (ОДКБ), Евразийский экономический союз (ЕАЭС) и т.д. Необходимо отметить и тот факт, что Казахстан в лице его Президента Н. Назарбаева с 1994 года, почти с момента своего независимого становления, последовательно выступает в качестве инициатора и активного претворителя в жизнь различных евразийских интеграционных проектов на постсоветском пространстве. С самого начала евразийская интеграция на постсоветском пространстве проходила соглядкой на Европейский Союз. Но при этом все понимали, что экономические и политические реалии постсоветского Евразийского пространства не соответствуют условиям, необходимым для интегрирования по образцу Европейского союза. А именно: для создания общей региональной интеграционной структуры необходимо, чтобы объем территорий его государств, количество населения должны примерно соответствовать друг другу; государства должны достичь политико-экономического порога интеграционной зрелости – экономические механизмы должны быть сопоставляемы; в них должны сложиться институты плюралистической демократии; в обществе должна быть широко разделяемая не только элитой, но и массами, интеграционная идея. И что немаловажно – с необходимостью должна присутствовать духовная общность народов, так называемая мировоззренческая комплементарность. Иначе никакое тщательное копирование сложившихся в Европейском союзе политических

институтов и механизмов власти не дадут должного эффекта, хотя экономическая интеграция по-прежнему остается в мейнстриме.

Укрепление гражданского сознания, практическое применение бесценного опыта развитых стран являются залогом будущего процветания Республики Казахстан. Образец культуры диалога сегодня наглядно демонстрирует Европейский Союз, который недавно только был всего лишь политическим проектом, а уже сегодня стал реальностью жизни. Целостность Европы берет свое начало из христианского принципа: «нет ни эллина, нет ни иудея – все равны перед богом». Когда-то данный принцип попытались реализовать насильно, затем путем внедрения правовой системы Римской империи. Но, формирование настоящего жизнеспособного союза, который был создан из-за культурно-исторической, политической и экономической необходимости, стало возможным только во второй половине XX века.

И мечты, и сожаления, и стремления к лучшей жизни, и бесконечная любовь к жизни – все это связано с Надеждой. Под словом надежда я понимаю саму суть человека. Ведь недаром казахи говорят: «Лишь сатана без надежды». «Даже если переживешь сто бед за день, то и в том случае не теряй надежду на Аллаха» – так емко сказано нашими предками о надежде. Европейцы, пережившие две мировые войны и множество локальных драматических событий, все же не теряя надежды на мирное сосуществование, достигли благополучного союза, который доказал свою жизнеспособность. Думаю, что именно прощение и надежда явились фундаментом европейского общего дома, так как очень сложно представить жизнь в согласии после тех кровопролитий, которыми изобилует история европейцев. Отрадно и то, что сегодня они живут в мире, согласии и стремятся приумножить общее благополучие.

Прощение врага из-за необходимости сохранения общего блага – это не то же самое, что забыть прошлое. Помня дни страдания, в то же время стремиться к объединению во имя общего блага – это проявление истинного жизнелюбия, созидания и настоящего гуманистического духа, что демонстрирует цивилизационное сознание европейских граждан. Создание нового сообщества с устойчивой демократической формой, как Европейский Союз, стало высоким достижением человечества во второй половине XX века.

Европа начиная с тех времен, когда была написана книга Шарля Монтескье «О духе законов» до сегодняшней идеологии и практики Европейского Союза прошла длинный и тернистый путь. Для принятия конкретных и фундаментальных условий интеграции исходя из абстрактной идеи целостности эпохи Просвещения необходимо долго размышлять и принимать сложные решения. Так называемый архитектор европейской интеграции Жан Монне еще в свое время говорил: «Если европейские

государства и дальше будут развиваться только на основе национального суверенитета, тогда в Европе никогда не воцарится мир». Сегодня страны европейского континента, объединившиеся в Европейский Союз, по своей воле отдают определенную часть своего суверенитета (по Монтескье) общим союзным институтам власти. Переход от национальной государственности к уровню европейской целостности является очень сложным политико-экономическим, культурно-академическим проектом.

Формирование Европы как современной социально-политической, цивилизационной реальности не проходило, да и сейчас не проходит так мирно и спокойно, как нам кажется. Там были и свои кризисы, и свои конфликты, и свои застои. Но, превращение организации из 6-и стран, созданной в мае 1957 года, в крупнейший союз в Европе – большое достижение человечества в XX веке. К тому же, вхождение в Евросоюз стран с бывшей коммунистической идеологией, но европейским культурно-духовным происхождением, прекратило разделение по принципу «холодной войны». Таким образом, постепенное расширение Евросоюза доказывает свою эффективность, полностью преображая европейский континент.

Основными целями сегодняшней расширяющейся Европы являются укрепление общего пространства мирного сосуществования, обеспечение взаимопонимания и общей безопасности. Общие ценности Евросоюза – свобода, равенство, демократия, принцип правового государства и уважение прав человека не просто декларируются, они находят реальную импликацию в жизни.

Евросоюз, девизом которого служит «Единство в многообразии», для своего стабильного развития в мире и согласии прилагает огромные усилия для сохранения культурного разнообразия. Чтобы не вдаваясь в политико-экономические детали, дать наиболее полную характеристику Европейскому союзу, хочу привести термин *констелляция*, выдвинутый в социогуманитарный дискурс известным немецким философом Теодором Адорно [1, 104]. Термин констелляция образован из латинского *con* «вместе» + *stella* «звезда», что дословно переводится как созвездие. Констелляция это кратковременная и случайная конфигурация некоторого множества объектов, например, скопления звезд. Это понятие, пришедшее из области астрономии обозначает взаимное расположение, паттерн, конфигурацию небесных светил, которым характерно подвижное, децентрированное, но, тем не менее, устойчивое скопление звезд. Своеобразие констелляции состоит в том, что между звездами и их условно обозначенными центрами устанавливаются особые отношения. Звезды в констелляции постоянно будут находиться в движении относительно друг-друга и одновременно будут передвигаться в центр. Метафорически это значит, что нет и не будет такого центра, который был бы установлен навсегда. Из этого в свою очередь следует, что у каждой

звезды есть возможность самой стать центром в обозримом будущем. Вот такое понимание констелляции отвечает идейному замыслу европейского сообщества – уважению многообразия. Ему вторит и изображенное на голубом флаге Евросоюза созвездие и структурная диспозиция институтов управления единой Европы.

Термин «констелляция» Адорно применяет для выражения идеи о взаимоотношении к друг другу исходя из внутренней потребности, без какого-либо принуждения. Это и есть бездоминантное, невластное диалоговое отношение, при котором слышен голос каждой культуры. Подобная политическая постнациональная констелляция дает свои плоды в тех союзах, где различие есть условие развития.

Понятие «констелляции», как и «диалога» давно уже вышли за рамки абстрактной философии и влились в политическую онтологию современности. Мы с большей уверенностью можем сказать, что звездное скопление – констелляция может стать тем жизненно важным принципом, который откроет новые возможности модернизации Казахстана в быстро меняющемся мире. Согласно классическим теориям, модернизация ведет человека от «традиционной вселенной фатализма, невежества и апатии к современному миру уверенности в себе, знания и участия» [2]. Взятый курс на модернизацию Казахстан одновременно определил для себя и интеграционный евразийский вектор развития. Когда стало понятно, что СНГ не смогло в полной мере реализовать свой интеграционный потенциал, появилась необходимость создания новых, более дееспособных и эффективных интеграционных объединений. В этом качестве на данном этапе выступает Евразийский экономический союз, создающий в этом регионе пояс новой цивилизационной идентичности. Интеграционные процессы с необходимостью сопровождаются идеологическими конструктами. Так вот основную идеологическую нагрузку на себя берет национальная идея.

Национальная идея является краеугольным камнем для витальности (жизнеспособности) любой нации и государства. Именно она определяет цели нации, ее ориентиры, нравственные идеалы и устои, мотивации существования, вектор дальнейшего развития. Есть множество определений национальной идеи, но из всего многообразия можно остановиться на такой лаконичной, рабочей дефиниции: национальная идея – это четко и ясно сформулированная и аргументированно развернутая историко-философская позиция, объясняющая духовный смысл существования данного народа (в нашем случае, исходя из Конституции РК, народа Казахстана) на данной территории [3].

Нельзя рассматривать национальную идею как некую идеологическую роскошь, обеспечивающую работой философов и политологов, так как

национальная идея присутствует в общественном сознании постоянно, но может по-разному выражаться в различные исторические периоды. Национальная идея формируется и закрепляется исторически, передается в поколениях, отражая оптимальный баланс между традицией и инновацией, модернизацией. Практика показывает неприживаемость и неплодотворность механического копирования чужой национальной идеи, а также то, что национальная идея не развивается по рыночным правилам, что ни идея создания конкурентоспособной экономики, ни евразийская интеграция или еще какая-то желательная интеграция не может быть национальной идеей, так как они – всего лишь векторы развития, а не национальная идея. Доподлинно известно, что национальная идея имеет духовную сущность, потому что национальная идея – это, прежде всего, идея и в ней с необходимостью присутствует элемент трансцендентности, идеальности. Но без этой самой национальной идеи невозможно полноценное, целесообразное существование никаких доктрин: ни внешнеполитической, ни религиозной, ни образовательной и т.д., т.к. все эти доктрины призваны только укреплять общенациональную идею, развивать и уточнять ее.

Зачем нужна национальная идея? Почему идея национальная? К любому глубокому понятию может быть много разных подходов, зависящих от контекста, от задачи, которая стоит перед вопрошающим. В рамках данной статьи нас интересует: почему идея национальная? Много семантической путаницы с калькированными англицизмами. Так случилось и с термином «нация» и производным от него «национальным». В Риме, где родилось само слово «нация» (*natio*), оно имело негативно-принижающий смысл и обозначало род, племя. Так называли чужеземцев, выходцев из определенного региона, часто объединенных кровными связями. Эти люди не обладали теми правами, которыми наделялись граждане империи, народ Рима (*populus Romanus*). Но с начала III века нашей эры, когда статус граждан получили все вольные жители империи, нацией стали называть полноправных граждан, объединенных местом рождения. К XX веку слова нация и народ часто использовались как взаимокоррелируемые синонимы, например, в английском языке слово «*nation*» хоть и переводится как этнический, но одновременно оно означает еще и интегративный масштаб всего государства. Таким образом, идея национальная, так как обозначает нечто характерное для общесоциального, общетерриториального, общегосударственного масштаба.

Национальная идея должна вызывать у гражданина гордость, причастность к чему-то сакральному, вечному, общему, высокочеловечному. Всем известно, что для любого казахстанца предметом гордости является тот неоспоримый факт, что их Родина – Казахстан – единственная страна в мире,

где проживают уже много лет совместно не разделенные федеративными границами люди не только разной национальности, но, более того, разных религий, культур и цивилизаций. К тому же, каждый казахстанец, как и любой человек, мечтает о преемственности поколений, о вечности своей страны, где индивид обретает свою бесконечность в потомках. В Казахстане органично сошлись, взаимообогащая друг друга, две мировые цивилизации: европейская, построенная на индивидуализме и азиатская, основанная на коллективизме. Это слияние/снятие противоречий и есть основная подпорка жизнеспособности народа на вечные века. Поэтому национальная идея «Мәңгілік Ел» – «Вечный народ» ласкает слух и дарит надежду каждому казахстанцу.

Смысл существования – смысл жизни, по определению, заключается в сохранении ее сущности. Таким образом, смысл жизни в том, чтобы жить и не переставать существовать. Если мы конструируем национальную идею как мотивацию на сохранение страны, то речь идет о жизнеспособности страны. В этом понятии сосредоточены и территориальная целостность, и демографическое состояние народонаселения, и публичная власть, организующее всю систему как единое целое.

Смысл существования страны – это сам факт существования и гарантированности ее существования в будущем. Следовательно, национальная идея страны – это коренная идея сознания каждого человека, выражающая его желание быть жизнеспособным не только в пределах своей индивидуальной ограниченности, но и в бесконечности будущих своих потомков, благодаря которым осуществляется хоть и неполная, но все-таки вечность человеческого бытия. Поэтому когда Президент Н.А.Назарбаев в своем Послании народу Республики Казахстан 2014 года «Казахстанский путь – 2050: единая цель, единые интересы, единое будущее» актуализировал пришедшую из глубины протоказахской истории идею «Мәңгілік Ел» – «Вечный народ», то он отсылает нас к самому смыслу существования, к гарантированности будущего существования и развития страны. «Мәңгілік Ел» – это национальная идея нашего общеказахстанского дома, мечта наших предков» [4]. Адекватно оценить прошлое и выбрать из него вечные ценности – дело сложное и ответственное. Архитекторы прекрасно знают, что чем выше здание, которое хочешь построить, тем глубже необходимо зарыть его фундамент. Это правило также прекрасно работает и в духовной архитектонике. Идея «Мәңгілік Ел» ценен своей неразрывной связью с историческим сознанием народа.

Может быть, некоторым покажется неуместным апеллирование к историческому прошлому, к архаической лексике в формулировке национальной идеи? Но следует признать факт полноценного присутствия архаики в идеологическом символическом мире многих стран, в том числе и

высокоразвитых стран с индустриально-инновационным прорывом. Об этом свидетельствуют идеологемы сильных «игроков» геополитической сцены мира как США, Великобритания, Франция, Израиль, Япония, Китай и т.д. Наличие национальной идеи устойчиво обнаруживается в истории, начиная с древнейших цивилизаций. Ту или иную систему идеологического самоопределения в виде национальной идеи имеет значительная часть государств современного мира, о чем свидетельствует таблица национальных идей стран мира [5].

Безусловно, вечность – удел Богов, заключающийся в независимости их бытия от условий времени. Правда, также мы знаем из философских, богословских классических текстов, что принято различать Божественную и тварную вечность, как вечность безначальную и вечность, имеющую начало. Божественная вечность есть вечность безусловная, вечность в точном смысле этого слова, в то время как вечность тварная есть вечность условная, вечность в силу дара Божьего. Как мы уже писали, ядром национальной идеи являются чаяния, мечты народа. Стало быть, говоря о вечном народе, как о национальной идее казахстанцев, мы транслируем общее желание народа быть жизнеспособным как можно дольше, при этом понимая бренность всего сущего. А также через мифологему дарованной Богом вечности передаем мечту народа о вознаграждении за стойкость духа, за добродушие, великотерпимость, гостеприимство и т.д.

Продвинутое в сферу политического дискурса самим Президентом Казахстана Н.А.Назарбаевым идея «Мәңгілік Ел», имеющая глубокие исторические корни, будет способствовать появлению/возрождению концептов, которые выступают в поддержку национальной идеи. Один из таких концептов, имеющих важное значение в деле укрепления в гражданах духа национального согласия, мирного сосуществования и патриотической солидарности является мифологема «Жерұйық» – «Земля обетованная».

В мифологеме/идеологеме «Жерұйық» есть преклонение перед родной землей в целом, а не сакрализация отдельно взятой ее части – природной, как Фудзияма, Ганг или Нил, или рукотворной, как Рим, “второй Рим” – Константинополь, “третий Рим” – Москва и т.д. Идея «Жерұйық», дошедшая до наших дней с глубоких недр истории, имеет огромный культурно-духовный консолидирующий потенциал, что может превратить ее в составную часть национальной идеи Казахстана – «Мәңгілік Ел». Превращая концепт «Жерұйық» в составную часть идеологического дискурса мы не только воспроизводим мечту далекого предка, но также актуализируем патриотический потенциал идеи «Жерұйық». Всему миру известно, что Казахстан является родиной не только для казахов, но и для представителей более 100 этносов, которые в мире и согласии живут, объединенные идеей родной земли, социальной стабильности и солидарности. Стало быть

Казахстан – Жерұйық для всех, кто здесь родился, вырос, трудился, создал семью, дал продолжение своему роду. Толерантность как сущностная черта национальной идеи казахстанцев демонстрирует стратегию неагрессивного взаимодействия с миром для обеспечения максимально возможной продолжительности жизни народа. Мы видим, что ценности толерантности и солидарности, как важнейших идеологических условий сохранения мира и прогрессивного развития общества, органичны как самой национальной идее «Вечного народа» – казахстанцев, так и производным концептам – мифологемам, идеологемам.

Благодаря усилиям ЮНЕСКО в последние десятилетия понятие "толерантность" стало международным термином, суть которого отражает интуитивное восприятие единства человечества, его морально-интеллектуальную ответственность. Как провозглашено в Декларации принципов терпимости: «Терпимость означает уважение, принятие и правильное понимание богатого многообразия культур нашего мира, наших форм самовыражения и способов проявлений человеческой индивидуальности. Ей способствуют знания, открытость, общение и свобода мысли, совести и убеждений. Терпимость – это гармония в многообразии. Это не только моральный долг, но и политическая и правовая потребность. Терпимость – это добродетель, которая делает возможным достижение мира и способствует замене культуры войны культурой мира» [6].

Модель толерантности, которая есть в казахстанском обществе, демонстрирует достижение народом Казахстана фазы единства и чувства «Мы», которое характеризует взаимное признание большинства и меньшинств, а также вовлеченность меньшинств во все области общественной жизни. Национальная идея казахстанцев зиждется на единении, социальной солидарности во имя стабильного, благополучного развития, в то же время, как и полагается национальной идее, она сама заряжает энергией безраздорной жизнеспособности, постоянства вечности.

Совершенно ясно, что любое общество неоднородно. Нас разделяют вероисповедания, убеждения, интересы и т.д. Но идея должна быть всеобщей, объединяющей эти разнородности в единое целое, ведь главное содержательное наполнение любой национальной идеи – это точка устремленности, некая целевая установка для всего общества. Она должна быть максимально общей, объединяющей, примиряющей, мобилизующей. Являясь полиэтничным и многоконфессиональным, пространство современного Казахстана, может сохранить свою социокультурную, политико-экономическую целостность только в том случае, если каждая из этнических групп увидит в этой целостности залог своего будущего процветания и развития. Поскольку вопрос выживаемости социума был важен с момента формирования человеческих обществ и остается таковым до

сих пор, то сопряженность национальной идеи казахстанцев с максимизацией жизнеспособности народа отвечает основному экзистенциальному запросу человечества – быть вечным в своих потомках, быть вечным народом на своей земле.

ЛИТЕРАТУРА

1. Адорно Т.В. Актуальность философии / Пер. с нем. Г.Г. Соловьевой // Путь в философию. Антология. М.: ПЕР СЭ; СПб.: Университетская книга, 2001.
2. Lerner D. The passing of traditional society: Modernizing the Middle East. N.Y.: Free Press of Glencoe, 1958. P.211.
3. Конституция Республики Казахстан. Алматы, 2008.
4. Послание Президента Республики Казахстан – Лидера Нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана 2014 года «Казахстанский путь – 2050: единая цель, единые интересы, единое будущее». Алматы, 2014.
5. Таблица национальных идей стран мира <http://problemanalysis.Ru/text/deviz.pdf>
6. Декларация принципов терпимости. Париж, 1995.
http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/toleranc.shtml

KULSARIYEVA A.T. INTEGRATION POTENTIAL OF NATIONAL IDEA "ETERNAL NATION"

This paper is devoted to philisophical, historical and cultural analysis of national idea "Eternal Nation", also it's attendant ideologem "Zheruiyk" from the point of view of recognizing an integration potencial of national idea. Paper also reveals the meaning "constellation" widely used in social sciences, as a pattern of undominant, powerless, not oppressive integration attitude.

Keywords: *Integration, constellation, ideology, national idea, utopia, eternal nation, promised land, tolerance, social solidarity.*

КУЛСАРИЕВА А.Т. «МӘҢГІЛІК ЕЛ» ҰЛТТЫҚ ИДЕЯСЫНЫҢ ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ ӘЛЕУЕТІ

Бұл мақалада «Мәңгілік ел» ұлттық идеясына философиялық, тарихи-мәдени тұрғыдан талдау жасалады. Сонымен бірге «Жерұйық» идеологиясының негізінде ұлттық идеяның интеграциялық әлеуеті айқындалады. Мақалада әлеуметтік ғылымдарда кең қолданыс тауып отырған «констелляция» ұғымының интеграциялық қатынастың еркіндікке негізделген, доминантсыз, өктемдіктен аулақ паттерн ретіндегі мәні ашылады.

Кілт сөздер: *Интеграция, констелляция, идеология, ұлттық идея, утопия, «Мәңгілік ел», «Жерұйық», толеранттылық, әлеуметтік ынтымақтастық.*

ӘОЖ 911.3:33:656(574.5)

ҚОҒАМДЫҚ ӨНДІРІС ЖҮЙЕСІНДЕГІ ӨНДІРІСТІК ИНФРАҚҰРЫЛЫМНЫҢ ОРНЫ МЕН РОЛІ

ҚОЖАБЕКОВА З.Е.

Мақалада экономиканың маңызды салаларының бірі – өндіріс жүйесінің өндірістік инфрақұрылымның орны мен ролі қарастырылған. Сонымен қатар инфрақұрылымды кешенді дамыту мен аумақтық жағынан ұйымдастыру мәселесі талқыланған.

Кілт сөздер: *инфрақұрылым, көлік, индустриялық – инновациялық даму, өндіріс, аумақтық ұйымдастыру.*

Қазақстан Республикасы экономикалық тұрақты дамуды жүзеге асыруға байланысты экономиканың маңызды салаларының бірі – көлік саласын басымды бағыттардың бірі ретінде айқындағаны ақиқат. Мемлекет тарапынан «Қазақстан 2030» Стратегиясы, «Қазақстан Республикасы 2003-2015 жылдарға дейінгі индустриалды- инновациялық дамуының мемлекеттік бағдарламасы», «Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі Көлік Стратегиясы», «Қазақстан Республикасының 2006-2012 жылдарға дейінгі теңіз көлігінің даму бағдарламасы» секілді бағдарламалардың шеңберінде көлік саласына басты назар аударылғандығы, сонымен қатар Қазақстанның халықаралық еңбек бөлінісіндегі мүмкіндіктері мен экономиканың басым салаларын дамытуда кластерлік принциптің орын алғандығы белгілі. Еліміздің кластерлік дамуына ықпалын тигізетін негізгі салалар қатарына көлік пен логистиканы таңдағанын ескерсек, көлік саласының даму болашағы маңызды мәселе болып отыр.

Қоғамдық ұдайы даму өндірісін дамытуға маңызды ықпалын тигізетін сала болғандықтан көлік саласы әлеуетінің деңгейі жоғары болуы тиіс. Осы ретте көлік инфрақұрылымының транзиттік, ресурстық, өндірістік, еңбек әлеуеттері дәрежесінің еселеп дамуы маңызды. ТРАСЕКА және Оңтүстік-Солтүстік халықаралық көлік дәліздерінің даму қарқынына байланысты құрлық көлігінің тартымдылығы мен транзиттік мүмкіндіктері артып отыр. Сондықтан көлік инфрақұрылымының бәсекелестігін көтеру мен әлеуетін дамыту жалпы жүк тасымалын халықаралық стандарттарға сәйкес өңдеу, тасымалдау жұмыстарын жоғары деңгейде жүргізу қызметімен жүзеге асырылады.

Көлік инфрақұрылым жүйесі экономиканың жоғары қарқынды өсуін қамтамасыз етеді. Өндірістің және құрылымның нақты дамуы және оның өсімінің артуы, белгілі бір дәрежеде айтарлықтай тепе-теңдікті ұстауда қоғамдық өндірістің тиімді де қарқынды өсуі байқалады.

Қазіргі құрылымда, қоғамдық фазаларды қамтамасыз ету үшін, шаруашылық әртүрлі салаларға бөлінген: 1. өнімді өндіру үрдісі – өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы, құрылыс; 2. айналым фазасы – көлік, материалды-техникалық қамтамасыздандыру, өндірістік ортаға байланысты қамтамасыздандыру; 3. тұтыну фазасы – өндірістік емес салаларда өндірістік қызмет көрсету. Өндірістің өсуі (орналасуы) жүйесінің даму мәселелерін жеке шешуге болмайды, өйткені, базалы салалардың құрылуы көліктік инфрақұрылымның бағыттарын жүк толассыздығы бағытында өзгерістер ұсыну арқылы, сол қатынастардың инфрақұрылым тораптарының үйлесімді және оның жеке элементтерін орындау қабілетін анықтауымен негізделеді. Өз кезегінде бұрынғы қалыптасқан инфрақұрылымдық байланыс, өнеркәсіпті орналастырудың нұсқаларын таңдауда белсенді түрде әсер етеді. Жақындастырудың ретті нұсқаулары мен қолайлы өндірістік кешендердің аймақтық түрлерінің және қолайлы ауданаралық байланыстарды жүзеге асыруда, яғни шаруашылық аймақтардың шарттарынан тиімді құрылым мен, олардың бос емес аумақтарын және АӨК-нің қолайлы нұсқауы негізделді: индустриялық құрылым тәжірибесі, әдетте аумақтың аймағында жалпы сервисті жүйеге сүйенетін бірлескен туыстық мекемелердің айрықша блокты орналасуын куәландырады, нысаналардың өзара байланыстарын ұтымды орналастыру өнеркәсіптік орталық және оны қоршаған серіктестіктерді біріктіре отырып аумақтық өнеркәсіптік үйлесімділік – өнеркәсіптік байланыс құру аса маңызды болып табылады [1].

Қандай да болмасын инфрақұрылым жүйесі алдын ала жобалану керек, сонан соң бір бүтін болып бірігеді. Әсіресе қалалық жерлерде көліктік инфрақұрылымның байланыс көрінісі өнеркәсіп кешені көрінісіне айтарлықтай әсер етеді. Инфрақұрылым өзінің көп факторлығына қарамастан, АӨК өзінің әмбебаптылығымен, серпінділігімен және көп салалығымен ерекшеленіп әсер етеді. Өндірістік технология үдерісіне инфрақұрылым элементтері біріккен және күшейген сайын шаруашылыққа пункттер арасындағы байланысқа қолайлы жағдай жасайды. Тұтыну сферасында дайын өнімді орнықтыру және т.с.с. кәсіпорынның мамандандыруын тереңдету, кірігу және бірлесуі үшін жағдайлар жасалуда, мысалы, үлкен өнеркәсіп құрлысын салғанда көлік жүйесі арзанырақ түседі, бұл бірыңғай кәсіпорын құрылысын айтпағанда, көлік инфрақұрылымының бір ғана элементімен дамығанын көрсетеді.

Өндірістік кәсіпорындардың инфрақұрылымдық құрылымға қатарласа құрылуы, өндірістің барлық кешендерінің ұзақ жылдарға созылуына алып келеді. Сондықтан жаңа ауданда және шағын қалаларда өндірістік кешеннің орналасуы онша дамымаған. Инфрақұрылымның қор шаруашылығының құрылуы сондай-ақ кәсіпорын кешенінің әлсіз құрылыс базасы, құрылысшылар кадрының жеткіліксіздігінен әлсіз болады [2].

Мемлекеттің шаруашылығында ең жоғары экономикалық тиімділікке жету үшін шикізаттық, жылулық, энергетикалық және еңбек ресурстары өнімдерінің қолданатын әсерлерде жоғары шығындарды шығындау және орналасуының тиімді жүйесін құру керек. Өндірістік инфрақұрылымды ұтымды орналастыру бытыраңқылықты бастан кешіп, қызмет көрсету нысаналарының пайда болуында және дамуында ерекше байқалады. Осылайша, бірегей байланыс, электр, газ, сумен қамтамасыз ету, бірегей көлік шаруашылығын құру, материалдық-техникалық қамтамасыздандыру жүйесін, сондай-ақ қойма шаруашылығы аймақтың халық шаруашылығына қызмет көрсететін салалары, өнеркәсіптің дамуына және шығындарды қысқартуға мүмкіндік туғызады. Орын толтырудың жоспар уақыты өте ұзақ, ал қор беру өте төмен болатын жолдардың салынуы, канал, порттардың, электр байланыс, қойманың салынуы көп шығындарды талап етеді. Қор сыйымдылық саласына жұмсалған ақша қаражатының жоғарылауы, жалпы қор беру дәрежесіне кері әсерін тигізуі мүмкін. Сондай-ақ барлық қоғамдық өндіріске экономикалық әсерін тигізеді. Мұндай ұсыныстар сөзсіз болады, бірақ нәтижелері деңгейін бағалауда шаруашылықтың белгілі бір саласының салынуы ескерілмесе, оның басқа салаларға экономикалық рөлінің нәтижелері жоғарылайды. Жолдардың және қоймалардың салынуы жүк тасымалдауды жоғарылатады, бірақ мұндай техника ұзақ қызмет етеді және оны жөндеу үшін шығын аз кетеді, тасымалдаушы онымен сақталуын жақсартады, әсіресе ауыл шаруашылығы өндірісінде құндылық көлемінің жоғарылауына алып келеді.

Ауылдық жерлерде жол торабы тығыз болған сайын, ауыл шаруашылығында өнім өндіру көбейеді, жұмыссыздық күшінің тұрақсыздығы төмендейді, халықтың жағдайы жақсарады.

XX ғасырдың ортасында шетелдік экономика ғылымында экономиканың даму деңгейі мен халықтың әлеуметтік жағдайы тек сол елдің өндірістері мен халық шаруашылығының дамуымен байланысты болса, енді халыққа қызмет көрсету салаларына да байланысты бағалайтын болды.

Республика Президентінің қолдауымен облыс аумағында мақта және тоқыма кластерін дамыту қолға алынып, қазіргі таңда осы бағытта көптеген жұмыстар жүргізіліп, шетел инвестициялары тартылуда. Кластерлік жүйені дамытудың басты элементтерінің бірі – көліктік инфрақұрылым, сондықтан кез келген аймақта өндірісті дамыту үшін, ең алдымен, өндірістік инфрақұрылымды дамыту қажет, онсыз кез келген аймақтың экономикасының дамуы мүмкін емес. Бұған шетелдің экономикасы дамыған елдерін мысал ретінде келтіруге болады. Мысалы, Жапонияда кез келген аймақта өндіріс орындарын аумақтық жағынан ұйымдастыруда, ең алдымен, сол аумақтың көліктік инфрақұрылымын дамытуға көңіл бөледі. Жапония экономикасының дүние жүзінде алдыңғы орында тұруының бір себебі де

осы. Инфрақұрылым жүйелерінің жиынтығы экономиканың жоғары және тұрақты дамуын қамтамасыз етеді. Аймақтық инфрақұрылымының даму барысында көлем мен шығынның едәуір артуы оның элементтерінің қуаттылығының артуына байланысты. Қоғамдық өндірістің тиімділігінің өсуі негізгі өндіріс пен инфрақұрылымның қажетті пропорциясын сақтаған кезде мүмкін болады.

Шаруашылықтың қазіргі құрылымында қоғамдық ұдайы өсудің жеке фазалары әртүрлі салалармен қамтамасыз етіледі. Олар: өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы, құрылыстың өнімді өндіру процесі; көлік және материалды-техникалық қамтамасыз ету арқылы өнімдерді тарату, айырбастау және бөлу; өндірістік емес салалардың тұтыну фазасы. Өндірістік қызмет көрсету жүйесі мен өндірісті орналастыруды дамыту мәселелерін жеке шешуге болмайды, өйткені базисті салалардың қалыптасуы көліктік инфрақұрылымның бағытын анықтайды. Бұрынғы кезден қалыптасқан инфрақұрылым жүйелері өндірісті орналастыру варианттарын таңдауға үлкен әсерін тигізеді. Өндірісті тиімді орналастыру үшін аудандық өнеркәсіп кешенінің тиімді моделін таба отырып, аумақтық кешен инфрақұрылымының тиімді вариантын анықтайды. Индустриалды құрылыс тәжірибесі бірі-біріне туыс кәсіпорындарды бірге орналастырудың тиімділігін көрсетті. Өнеркәсіп орталығы мен оны қоршап отырған серіктестері бірыңғай өндірістік-аумақтық торап құруы қажет. Кәсіпорындардың өнеркәсіп торабына бірігуі кей жағдайларды ұсақ қосымша өндірістерден бас тартуға мүмкіншілік береді. Мұндай бірлесу нәтижесінде ғимараттың ауданы да азаяды. Жалпы тораптық жөндеу жұмыстарын жүргізетін өндірістерді мамандандыру, қазіргі кездегі құрал-жабдықтармен қамтамасыз ету жұмыстары жеңілдейді. Ұсақ өндірістерде мұндай жағдайларды жасау өте қиын [3].

Инфрақұрылымның кез келген жүйесі, ең алдымен, жобаланып, содан соң бірыңғай объект ретінде құрылыс жұмыстары жүргізілуі қажет. Көліктік инфрақұрылым жүйесінің схемасы өнеркәсіп кешенінің схемасы мен оның қоныстану жүйесіне едәуір әсерін тигізеді. Көп факторлы бола тұра инфрақұрылым өзінің жан-жақтылығымен, қарқындылығымен және аумақтық-өндіріс кешеніне әсер етуінің әртүрлілігімен ерекшеленді. Инфрақұрылым элементтерінің толық болуы, оны қуатты болуын қамтамасыз ете отырып, өндірістің бірыңғай технологиялық үдерісінде оларды біріктіретін жеке мекендердің шаруашылық байланыстарының қолайлы болуын, тұтыну саласында дайын өнімнің тиімді қозғалысын қамтамасыз етеді. Бұл жағдайда өнеркәсіп кәсіпорнының терең мамандануына, үйлестірілуі мен бірігуіне қолайлы жағдай жасалынады. Өндірістік инфрақұрылымның бір элементінің, мысалы, көлік жүйесінің дамуына ірі өнеркәсіп жүйесінің құрылысына қарағанда көп қаржы кетеді. Инфрақұрылымы нашар дамыған, жаңадан дамып келе жатқан аудандар мен

ұзақ қалаларда өнеркәсіп кешендерін орналастыру өнеркәсіп кәсіпорындарымен бірге инфрақұрылымды құру қажеттілігіне байланысты тиімсіз болып табылады. Халық шаруашылығының өте жоғары тиімділігіне жету үшін көліктік инфрақұрылым салаларының кеңістіктік бірлескен жүйесін қалыптастыру қажет. Ал ол шикізат, отын, энергетика және еңбек ресурстарының, өнімді өндіру мен тұтыну орындарының бір-бірінен қашық орналасуына байланысты кететін шығынды азайтуға мүмкіншілік береді. Қазіргі кезде көліктік инфрақұрылымды тиімді орналастыру мәселесі өзекті болып отыр. Соған байланысты, аймақтың халық шаруашылығының барлық салаларын қамтамасыз ететін бірыңғай көлік шаруашылығын, материалды-техникалық қамтамасыз ету жүйесін, соның ішінде қойма шаруашылығын, байланыс, электр, газ және су жүйесінің болуы өндірістің дамуын және шығынның азаюын қамтамасыз етеді. Жол, каналдар, порттар, электр желісі, қоймалар құрылысы өте үлкен қаражатты қажет етеді және оған кеткен шығынды өтеу мерзімі де ұзақ, соған байланысты оларға көп қаражат жұмсаудың тиімділігі жоқ деп есептеуге болады, бірақ олар халық шаруашылығының дамуына және экономикалық тиімділігін арттыруға үлкен әсерін тигізеді. Ауылдық елді мекендерде неғұрлым еңбек өнімділігі жоғары болса, соғұрлым ауыл шаруашылығындағы еңбек өнімділігі жоғары және халықтың өмір сүру деңгейі де жақсы болады. Жолдардың құрылысына көп қаражат кеткенімен, жақсы жолдарда автокөліктерді эксплуатациялау шығынының азаюы миллиондаған теңгені үнемдейд.

Өндірістік және әлеуметтік қызмет көрсетуді жақсарту аумақтық жағынан тиімді орналастыру мен кешенді дамытудың нәтижесінде жүзеге асуы мүмкін. Өндірістік инфрақұрылымның қаражатты көп қажет етуі пайдалы қазбалар түрлерін игеруге үлкен әсерін тигізеді. Инфрақұрылымы жақсы дамыған аудандарда пайдалы қазбалардың көп түрі пайдаланылады. Нашар дамыған аудандарда көліктік инфрақұрылымның элементтері де аз болады. Аймақтық инфрақұрылым негізгі аймақтық ғылыми-техникалық мәселелерді объективті жағдайда шешуге мүмкіншілік берді. Инфрақұрылымының дамыған жүйелері ақпараттық қамтамасыз етілуіне, ішкі және сыртқы экономикалық байланыстарды тиімді дамытуға жағдай туғызып, ең соңында халықтың өмір сүру деңгейінің жақсаруына әкеліп соғады. Жалпы алғанда, аймақтық инфрақұрылымды зерттелетін аймақтың экономикалық даму деңгейінің жеткен жетістігі ретінде қарастыруға болады. Қазіргі кездегі қалыптасқан аймақтық инфрақұрылым жүйелері оның элементтерінің дамуы мен қайта қалыптасуының негізі болып табылады. Инфрақұрылым тобының жалпы қасиеті – олардың қосымша қызмет көрсетуінде және олардың негізі қызметі – салааралық. Көліктік инфрақұрылымның даму деңгейі мемлекеттің жалпы экономикалық әлеуетіне байланысты болса, әлеуметтік инфрақұрылым халықтың өмір сүру

деңгейімен байланысты. Егер әлеуметтік инфрақұрылым элементтері жан басына шағып жобаланса, көліктік инфрақұрылым элементтерін жобалағанда, негізінен, өндіріс күштерінің деңгейі ескеріледі. Аймақтық инфрақұрылымның жаңа элементтерін орналастыру барысында жүйе ішіндегі элементтер арасындағы байланысты қайта құру қажеттігі туындайды. Ал бұл мәселелерді шешу үшін инфрақұрылымды аумақтық ұйымдастыру мен орналастыру үдерісін дамыту үшін ғылыми теорияны қалыптастырып, жаңа ғылыми әдістер мен тәжірибелік нұсқаулар ұсыну қажет. Осы жоғарыда айтылған мәселелерді шешумен конструктивті экономикалық географияның бір бөлігі – инфрақұрылым географиясы айналысады. Инфрақұрылым географиясы инфрақұрылымдарды аумақтық ұйымдастырудың ұсынылған жобаларын қарастыра отырып, кешенді даму мен кешенді орналастырудың тиімді жолын ұсынады. Аймақтық инфрақұрылымды жүйелі орналастыру мен жүйелі дамытудың экономикалық тиімділігінің негізгі жағдайлары төмендегідей:

- аумақты кеңістіктік жағдайда тиімді пайдалану;
- барлық жүйедегі инфрақұрылым нысандарының дамуына кететін шығынды азайту;
- бір-бірін қайталайтын жұмыстарды болдырмау;
- қазіргі кездегі техникамен жабдықталған эксплуатациялық қызмет көрсету, инфрақұрылым жүйесін дамыту;
- инфрақұрылымда жұмыс істейтін жұмысшыларды тиімді орналастыру;
- өнеркәсіпті тиімді орналастыру;
- аймақтық инфрақұрылымды келешекте дамытудың тиімді жобаларын жасау;
- материалды өндіріс салаларының дұрыс жұмыс істеуіне нұқсан келтірмей, аймақтық инфрақұрылым объектілерінің санын азайту.

Инфрақұрылымды кешенді дамыту мен орналастыруды зерттеудің негізгі бағыттарының бірі – оны аумақтық жағынан ұйымдастыруды қарастыру.

Аудандық жоспарлауда көліктік инфрақұрылымды орналастыру – оны жобалаудың ең бірінші сатысы [4].

Қорыта келгенде, жобалау нысаны тек жеке жолдар, құбырлар, электр желілері емес, олардың жиынтығы болуы керек. Әрбір аталған элемент бір жағынан, бірыңғай газ, су, энергиямен қамтамасыз ету жүйесінің бір бөлігі ретінде, екінші жағынан, аймақтың белгілі бір аумақтың инфрақұрылым жүйесінің бір звеносы ретінде қарастырылуы керек.

Аумақтық инфрақұрылымды тиімді ұйымдастыру үлкен рөл атқарады. Аймақтың ең басты ғылыми-техникалық проблемасын шешуде, сондай-ақ аймақтық инфрақұрылымның объективті құру шартында, инфрақұрылым жүйесінің даму деңгейі жоғарылауын қамтамасыз етеді, сонымен қатар ішкі

және сыртқы экономикалық байланыс болашағын қамтамасыз етіп, әрине халықтың жалпы өмір сүру деңгейін және еңбек етудің қарқынды дамуын жоғарылатады. Толығымен аймақтық инфрақұрылым зерттелген аймақтың экономикалық қызметі дамыған аймақ деңгейінде қарастыруға болады.

Инфрақұрылымның бірден-бір ерекшелігі – инфрақұрылым объектілерін ұзақ уақыт пайдалануын ғана емес (темір жол, автомобиль жолы, құбыр), ал пайдалану кезеңі жүздеген жылдармен есептеліп және оның жаңа элементтерінің өсуі оның қаңқасында (электр беру желісі, байланыс желісі жол бойындағы құбыр көлігі қалыптасқан). Негізгі қаңқаның толық практикалық сақталуы оның звеносының жекелей өсуін іске асырады, элементтерінің дамуына және қайта құрылуына аймақтық инфрақұрылым жүйесі негізгі рөл атқарады.

Инфрақұрылым тобының жалпы қасиеті, оның қосалқы қызмет белгілерінен тұрады, яғни, оның қызметінің ережелері бойынша салааралық болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Надыров Ш.М. Современное состояние пространственной организации территории в контексте решения градостроительных проблем. – Алматы: Терра, 2010. – с. 25
2. Яно С. Японская экономика на пороге двадцать первого века. – М. 1972. – 207с.
3. Мамыров Н., Ихданов Ж. Государственное регулирование экономики в условиях Казахстана. – Алматы, 2001.
4. Уәлиева Ә.Б. Көлік инфрақұрылымын Қазақстанның шекара маңы аймақтарында дамыту және оның халықаралық жобаларды іске асырудағы маңызы // Магистраль. – Алматы, 2007.- №10.-49-53б

КОЖАБЕКОВА З.Е. МЕСТО И РОЛЬ ПРОИЗВОДСТВЕННОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ В СИСТЕМЕ ОБЩЕСТВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА.

В статье рассматривается роль, место и значение производственной инфраструктуры в производственной системе, как одной из важнейших отраслей экономики. Также рассмотрена проблема комплексного развития инфраструктуры и ее организации в территориальном значении.

Ключевые слова: *инфраструктура, транспорт, индустриально-инновационное развитие, производство, территориальная организация.*

KOZHABEKOVA Z. PLACE AND ROLE OF INDUSTRIAL INFRASTRUCTURE IN THE SYSTEM OF SOCIAL PRODUCTION.

The article discusses the role, place and importance of industrial infrastructure in the production system as one of the most important sectors of the economy. Also it considers the problem of the integrated development of infrastructure and its organization in a territorial sense.

Keywords: *infrastructure, transportation, industrial-innovative development, production, territorial organization.*

ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУ

УДК 821 161 1=512 122

ВЫСОТА НРАВСТВЕННЫХ ТРЕБОВАНИЙ М. АЛЕКСЕЕВА, Ч. АЙТМАТОВА И Р. СЕЙСЕНБАЕВА

АБДЫХАНОВ У. К.

В XX веке в целом ряде произведений советские писатели раскрыли вопросы нравственности общества, показали истоки моральной неполноценности интеллигенции и её последствия. Новизна исследования заключается в том, что автор, обратившись к произведениям Ч. Айтматова, М. Алексева и Р. Сейсенбаева, рассматривает проблему духовной ущербности героев писателей во взаимосвязи. Цель исследования – сравнивая морально-этические принципы персонажей творений мастеров слова, раскрыть конфликт эпохи, отразить гуманистические искания писателей, высоту их нравственных требований, предъявляемых человеку, обществу.

Ключевые слова: нравственность, этика, литература, раскрыть, проблема, характер, типический, народ, общество, совесть, духовное богатство, творчество, интеллигенция.

Творчество М. Алексева, Ч. Айтматова и Р. Сейсенбаева подтверждает мысль о том, что существует глубочайшая корневая связь гуманизма, реализма, прогрессивной философской и мировоззренческой ориентации. Для раскрытия противоречий характера человека, социальных коллизий своей эпохи писатели используют силу, изобразительно-художественные средства классического реализма.

Все сферы общества взаимосвязаны и взаимозависимы. Приобретения или потери в одной из них не проходят бесследно для других. Сила творений писателей в художественном отражении правды жизни в том, что они замечают и раскрывают её острые конфликты. Авторы не проходят мимо жгучих проблем, не сглаживают противоречия действительности. В своих произведениях они обращаются к процессам и фактам проявления духовной неполноценности части интеллигенции в самых различных областях жизни. Перед взором читателя проходит целая галерея представителей лжеинтеллигенции. Нравственно ущербные люди, как отмечали Ш. Уалиханов и А. Кунанбаев, стремились к образованию, знаниям ради корыстных целей, наживы, власти. Заветная мечта аморального человека ярко и откровенно раскрыта на заре нашей эры неизвестным китайским поэтом в четвёртом стихотворении из сборника «Девятнадцать древних стихотворений».

У каждого в сердце желанье только одно:

Ту тайную думу никто не выскажет вслух,
Что жизнь человека – постоя единый век,
И сгинет внезапно, как ветром взметённая пыль,
Так лучше, мол, сразу хлестнуть посильней скакуна,
Чтоб первым пробиться на главный чиновный путь,
А не оставаться в незнатности да в нищете,
Терпеть неудачи, быть вечно в муках трудов! [5, сс. 20 – 21].

Корыстолюбцы быстро находят лазейки в любом обществе. Такой процесс не прошёл незаметным в русской и других литературах народов СНГ. М.Алексеев верно отразил его в повести «Хлеб – имя существительное». Мужики колхоза «успели давным-давно распределить между собой все должности, позволявшие считать себя хоть и не бог весть какими, но всё же начальниками: завхоз, бригадир, кладовщик, учётчик, счетовод, ну и так далее» [2, с. 296]. При этом они не отличались высокими моральными качествами, дающими право руководить людьми и производством. Это видно хотя бы на примере Василия Маркелова, который умудрялся служить и богу, и чёрту, о чём говорит и характеристика самого мастера слова: «Умный от природы, решительный, властный, он был груб и беспощаден к людям, которые стояли ниже его. К равным по должности – равнодушен. К начальникам – почтителен в их присутствии, за глаза – иронически насмешлив и даже презрителен» [2, с. 283].

М. Алексеев нарисовал типичную картину общества 20 – 30-х годов XX века. «Маркелов начал своё восхождение по службе с сельского совета (ныне сельский акимат), вначале занимает должность, не предусмотренную никакими штатами, а придуманную лично секретарём Степаном Аверкиевичем, не любившим утруждать себя скучными канцелярскими делами» [2, с. 282]. Нештатный работник властных органов прекрасно владел собой, не давал ни малейших поводов для пересудов, умел скрывать свои корыстные цели. Василий Куприянович, внимательный и услужливый, сменил своего ленивого, тупого и нерадивого непосредственного покровителя, в скорости – и не менее невежественного председателя сельского совета.

С завидной сноровкой справился Маркелов со всеми заданиями, спускаемыми сверху, в том числе и по раскулачиванию односельчан и близких родственников, в разрядке которого с каждым днём увеличивалось количество семей, подлежащих оному... Ловко прошёл он по фронтам Великой Отечественной войны: оставшись живым и невредимым после первого же боя, умело применив безотказную тактику, применённую в сельсовете при проведении насильственной коллективизации, добился удачливый воин того, чтобы перевели его подальше от передовых позиций.

Так до победного конца служил на складах и обменных пунктах полка и дивизии. Вернулся с войны Василий Куприянович без единой царапины, помолодевший и упитанный, словно с курорта.

После войны своекорыстный Маркелов быстро добился поста председателя колхоза. На этой должности полностью раскрылся его характер, истинные цели оказываемой им помощи вдовам, когда был бригадиром, низменные побуждения, страсти. Председатель колхоза даже и не допускал мысли о преодолении искушений, которые ждут его как руководителя, напротив, осознанно и целеустремлённо отдавался во власть соблазнов. Антигуманные действия, эгоизм Василия Куприяновича, принесли большой урон колхозу, особенно тяжело пострадали женщины-вдовы.

Маркелов – один из тринадцати председателей колхоза за тридцать лет его существования, сменявших друг друга не более чем «через каждые два-три года, бывает, что и через год». Все они успевали за короткий срок обзавестись собственным хозяйством, построить себе великолепные, соответствующие всем требованиям своего времени дома на одной и той же улице, которую люди метко и сочно называли Председателевкой. Любо постороннему, важному гостю из района или области "стоять на пригорке и смотреть на ровный ряд аккуратных домиков, всем своим видом так и кричащих о благополучии, об уюте, о благоустройстве" [2, с. 282]. Но закручинится сердце народолюбца от того, что "избы эти не сродни тем, что горбятся под соломенными крышами там, наверху, и глядят на мир мутноватыми окнами, оправленными старыми, покосившимися рамами. Вам, однако, грустно смотреть на экспредседательскую улицу, убежавшую под гору будто специально для того только, чтобы поменьше глаз глядело на неё. Не всякому захочется подойти к добротным воротам и постучаться в них" [2, с. 282].

Как бы ни прятались эти дома за высокими горами и воротами, ни утопали в зелени садов, народ знает, что жители благолепной улицы – его "беда-кручина". Потому о своём селе дед Капля говорит, что "в коммунизм Выселки придут последними" [2, с.281], потому "колхоз в Выселках отсталый по всем, что называется, показателям, хотя мог бы быть и передовым – также по всем показателям. Природные условия так хороши, что лучше и не придумаешь: чернозёмные поля, заливные луга, река и пойма при ней для огородов – во всём районе таких нет. Может быть, нет и по всей области" [2, с. 281].

Как видим, писатель в картине жизни руководителей колхоза, с одной стороны, вскрывает эгоизм, скардность, скрытность, жестокость пробивающихся к власти. Это типические черты руководителей колхоза, раскрытые М. Алексеевым, присущи части представителям вертикали власти. С другой стороны, автор отражает столь нелепое, тяжёлое состояние

мудрого, трудолюбивого и терпеливого народа, у которого открытая, доброжелательная душа. Веет от председателей колхоза крепостничеством и мракобесием.

Значительно дополняет облик стяжателей и раскрывает их затаённые мечты персонаж повести Ч. Айтматова "Белый пароход" Орозкул, лесничий заповедника, находящегося в горах. Должность очень ответственная: оберегать лес, который можно использовать как строительный материал. Желаящих приобрести его много, невозможно незаметно от Орозкула срубить и увезти дерево из труднопроходимых гор. Таким образом, лесничего ожидают многочисленные соблазны. Орозкул не преминул воспользоваться ими, продал свою совесть за "сытое угощение чабанов, ягнят", материальное "вознаграждение" других "клиентов", конечно же, не может отказать "просьбам начальников разных рангов". Страдает от таких людей только народ, бессилён он справиться с ними. Немало сребролюбцев в обществе, которые безнаказанно суют руки в казну или разворовывают богатство отечества.

Вслушаемся в своеобразную переключку народа в лице Момуна и стяжателей, которого представляет Орозкул. "И почему только люди становятся такими? – сокрушался Момун". "И нет им переводу, таким, – размышляет Момун о поступках своего зятя Орозкула. – Всегда урвут своё. И никуда ты от такого не денешься. Везде он ждёт тебя, сыщёт тебя. И чтобы жилось ему вольготно, душу из тебя вытрясет. И прав останется. Да, нет таким переводу" [1, с. 55]. Наблюдения Момуна верны. Его словами писатель даёт ясную и точную характеристику своему времени, обществу. Царят в нём невежество и ханжество.

Ч. Айтматов, заглядывая в тайники души человека, держит руку на пульсе времени, верно определил его приметы, деградацию личности. "Эх, многим бы нос утёр, показал бы, кто есть кто! А чем он хуже других? Те, кто наверху, лучше его что ли? Такие же люди, как он. Просто им повезло. А ему нет. Увильнуло счастье. Да и сам виноват. После курсов на лесничих надо было в город, в техникум податься, а то и в институт. Поторопился – на должность потянуло. Хотя и маленькая, но должность. Вот ходи теперь по горам, таскай брёвна, как ишак" [1, сс. 56 – 57]. Думы лесничего раскрывают, что среди сидящих "наверху" найдётся немало сребролюбцев и тщеславных, им, по сравнению с Орозкулом, открыты ещё больше лазеек, они могут карабкаться вверх по лестнице, к вершине власти: имеют высшее образование.

Карьеристы не считают, что они могут ошибаться. Для достижения своих целей корыстолюбцы сознательно идут на сделку с совестью. В романе Р. Сейсенбаева "Если хочешь жить" [6] Маркеловых и Орозкуловых найдем "наверху", в органах государственной власти – в ведомствах и областных

комитетах партии (ныне областные акиматы), которые стянули голову народа стальным обручем, держат в своих железных руках, словно в тисках, жизненно важные артерии общества. Их представителями являются Курал Сеитов и Карим Айткалиев.

Р. Сейсенбаев краткими, но ёмкими выражениями главного специалиста министерства, Курала Сеитова, дал верную характеристику своего времени, которое отражает революцию части интеллигенции – от непонимания значения, даже пренебрежения систематического, непрерывного образования и глубокого изучения школьных предметов до отрицания тысячелетиями по крупицам накапливающейся мудрости всего человечества. Надо сказать, что такие люди были во все времена, но при прежнем нравственном климате, до XX столетия, они не плодились в таком опасном количестве и не оказывали на окружающих всепоглощающего тлетворного влияния (данное явление художественно воссоздано в повести М. Булгакова “Роковые яйца” [3]).

В образах Сеитова и Айткалиева Р. Сейсенбаев вывел корыстолюбцев, подхалимов и лицемеров. Они плоть от плоти двойники персонажей произведений Ч. Айтматова и М. Алексева. Их можно сравнить с Чичиковым. Разница заключается в том, что герой Н. Гоголя, используя брешь отсталой, крепостнической России, её несовершенные социальные, производственные отношения и систему управления государством, собирая для личного обогащения формально ещё живые, фактически мёртвые души, способствовал пробуждению общественного сознания. Персонажи же Ч. Айтматова, М. Алексева и Р. Сейсенбаева сеют в обществе семена корыстолюбия, безразличия, пессимизма, апатии, презрения к народу и его нуждам, превращая в пустыню оазис души человеческой.

Мастера слова в образах Орозкула, Василия Куприяновича, Курала, Карима, стремящихся “на главный чиновный путь”, раскрыли типические черты характера многих “начальников разных рангов”. Писатели размышлениями Орозкула и действиями Маркелова, Сеитова и Айткалиева выявили, что карьеристы, познавшие пружины служебного механизма и умело спекулирующие на человеческих слабостях, крепко усвоившие, как и на чём можно карабкаться по службе или обеспечить сытую жизнь себе и своим чадам. Таким образом, художники, заглядывая в тайные движения души человека, верно определили приметы времени, деградацию личности. Писатели также раскрывают, что среди сидящих “наверху” найдётся немало стяжателей и тщеславных.

Особенно интересуют художников слова то, что скрывается за какой-то чертой персонажа. А именно – откуда, что берётся. Так, за лицемерием и невежеством Курала таится огромная нравственная ущербность эпохи, безудержная необузданность удовлетворения своих аморальных потребностей. Поведение персонажей Р. Сейсенбаева, порождённое

неразвитым сознанием, вскрытым ещё М. Зощенко [4], имеет опасную тенденцию: они оказываются способны к общению и активности, но на уровне понятой им идеи. Таким образом, в произведениях М. Зощенко, М. Булгакова, М. Алексеева, Ч. Айтматова, Р. Сейсенбаева отражены интересные и глубокие наблюдения над современной им жизнью.

Произведения мастеров слова характеризуются безупречностью содержащихся в них логических построений, напряжённостью повествования, простотой и тонкостью письма. Художественный и нравственный пафос их творений состоит в обличении самых низменных пороков человека. Высота нравственных требований писателей, находясь в полной гармонии с принципами реализма, устремляет их усилия на то, чтобы раскрыть, что за внешней, благополучной стороной существования общества в XX веке скрывалась угроза народу, отечеству. Таким образом, художники не приемлют фарисейского общества. Действительность начала нашего столетия показывает, что духовная неполноценность общества продолжает порождать аморальных людей, которые, подобно “гадам” М. Булгакова (“Роковые яйца”) [3], по мерзкой своей сущности особенно активны размножаются гораздо быстрее, чем порядочные. *Писатели убеждены в том, что эгоизм и равнодушие, корыстолюбие и безнравственность одних несут страдания другим*, что наблюдаем мы в реальной жизни – в Европе, Азии, Америке и Африке.

Мастера слова верно отметили, на чём строится благополучие одних, которым не ведомы пути, ведущие к счастью, на легкомысленном недумании, слепоте, глухоте, на горе других, ставшие источниками катастрофы для самого человека.

Произведения М. Зощенко, М. Булгакова, М. Алексеева, Ч. Айтматова, Р. Сейсенбаева направлены против тирании вообще, которая ведёт к катаклизмам, кризису на всей голубой планете – Земля, становится источником угрозы существования самого человека.

М. Алексеев, Ч. Айтматов и Р. Сейсенбаев умом и сердцем улавливают горячее и испепеляющее дыхание грядущего времени. Для предотвращения жесточайших испытаний, считают художники, человеку нужно только прислушиваться к своей совести, богу [Л. Толстой], быть ответственным перед своими наследниками.

ЛИТЕРАТУРА

1. Айтматов Ч. Т. Белый пароход. И дольше века. Плаха. – М.: Художественная литература, 1988.
2. Алексеев М. Н. Хлеб – имя существительное. – М.: Высшая школа, 1987.
3. Булгаков М. А. Собачье сердце. Роман, повести. – Алма-Ата: Жазушы. 1989.

4. Зоценко М. М. Собрание сочинений. В 3-х тт. Т.1. Рассказы и фельетоны. – Л.: Художественная литература, 1986.
5. Китайская классическая поэзия. – М.: Художественная литература, 1975.
6. Сейсенбаев Р. Ш. Лестница в никуда. Роман. – Алма-Ата: Жазушы, 1987.

АБДЫХАНОВ У.К.М.АЛЕКСЕЕВ, Ш.АЙТМАТОВ ЖӘНЕ Р.СЕЙСЕНБАЕВТЫҢ ЖОҒАРЫ АДАМГЕРШІЛІК ТАЛАПТАРЫ

XX ғасырда кеңес жазушылары бірқатар шығармаларында қоғамның адамгершілік мәселелерін ашты, интеллигенцияның рухани олқылығын суреттеп, оның салдарын көрсетті. Зерттеудің жаңалығы – автор М. Алексеев, Ш. Айтматов пен Р.Сейсенбаевтың шығармалары кейіпкерлерінің рухани азғындығын өзара байланыста қарастырады. Жұмыстың мақсаты – қалам шеберлерінің шығармалары кейіпкерлерінің моральдік және этикалық принциптерін талдап, заманның шиеленісін ашу, жазушылардың адамға, қоғамға қойған гуманистік талаптарын көрсету.

Кілт сөздері: адамгершілік, эстетика, әдебиет, ашу, мәселе, мінез, типтік характер, халық, қоғам, ұят, рухани байлық, шығармашылық, интеллигенция.

ABDYKHANOV U. K. HEIGHT OF MORAL REQUIREMENTS M. ALEKSEYEV, CHINGIZ AYTMATOV AND R. SEYSENBAEYEV

In XX eyelid in a number of works soviet writers exposed the questions of morality of society, the sources of moral inferiority of intelligentsia and her consequence showed. A research novelty consists in that author, appealing to works of Chingiz Aytmatov, M. Alekseyev, R. Seysenbaev, examines the problem of the spiritual waning of heroes of writers in intercommunication. Research aim - comparing mental and ethical principles of personages of creations of masters of word, to expose the conflict of epoch, reflect the humanistic searches of writers, height of their moral requirements, produced to the man, society.

Keywords: morality, etics, literature, to expose, reveal problem, character, typical, people, society, conscience, the spiritual richnes, creativity, intellectuals.

УДК 801-441(802.0+809.434.2)

ADVERTISEMENT: EXTRA-LINGUISTIC AND PRAGMATIC ASPECTS

ABRAMOVA G. I., SMANOVA G. I., ABDUALIYEV T. M.

The article is focused at the main factors characterizing the process of the advertisement influence on the readers and buyers. The authors present the following factors of the advertisement influence such as subject and theme of the advertising information, composition of the communication members, conditions of communication, and the aim of communication.

Keywords: *advertisement, communication, denotation, advertising materials, customer, magazine, addressee of the advertisement, sphere of advertising, industrial advertising, advertising influence.*

It is common known that modern advertisement being the epoch product of the industrialization and research progress has occupied its position in the communication sphere. Many professionals - psychologists, physicians, mathematicians, economists, linguists, lawyers in different fields - are busy studying the mechanism of its influence towards the human's consciousness.

The advertising functioning sphere, comprised by the modern economy, politics, and business sphere, is aiming at the formation and meeting all the requirements of every-day needs of the human society. The advertisement itself is aiming to purposely describe the facts of the reality, depending on the tasks set by the advertiser. Many professionals contribute to the development of the advertisement problem. They are psychologists, physicians, mathematicians, economists, linguists, and lawyers. It is generally considered to be the most influential means of the mass communication. The advertising phenomenon cannot be neglected by the society, notwithstanding how the society treats the advertising as a process. We are fully aware of the fact that the advertisement may be treated as positively as negatively as well.

'The advertisement, nowadays is considered to be a system of the goods promotion and sale activities, a system of the public opinion ... by mass media means' ... Though it needs some alterations and amendments concerning the non-commercial existence and non - mass media means of distribution, we shall adopt this definition

The advertisement as a phenomenon is closely connected with the culture of a country and reflects its national, social-economic and political characteristics. This fact is being constantly mentioned in all kinds of the resources.

The main features of the mass media may be characterized as follows:

- As a rule, mass media always addresses the definite groups of individuals having the determined social status and possessing the professional and socio-psychological characteristics;

- Information covered by the mass-media is always aiming at the social control of the behavior of an individual;

- It appeared that mass communication possesses its own style synthesizing all style elements (scientific, research-popular, business, popular, and even artificial).

Specific characteristics of advertising are stipulated by the complexity of its nature, which provides for the difficulties arising when different mass media phenomena are under study.

The subject of discussion may also be the type of the advertisements. The notion 'commercial advertising' is not separated from the notion 'industrial

advertising' which includes its own research advertising, providing for the distribution of ideas in the science, engineering and production, and consequently exceeds the limits of commercial sphere.

Many researchers consider it but natural to distinguish the industrial advertising from the other types of advertisements in their studies.

Industrial, technical, business to users advertising includes the advertisement of the finished articles, equipment, raw materials, semi-finished products, services, research achievements, project challenges.

The society layers category index, which is adopted in Great Britain, was used by us when speaking about the connection between the type of the advertisement, channel of its distribution, social group, and the addressee of the advertisement. We think it can be explored for the Russian advertising description. The industrial advertising is primarily distributed through press, i.e. specialized magazines, catalogues, newspapers, digests, booklets, brochures, TV, radio (commercial channels), trade fairs, external advertisements, direct distribution. Socially it directs the managers', middle class supervisors', clerks', and lower middle class employees' attention to the topic.

According to [3, p.77] two ways of the advertising efficiency are achieved by the Direct Response Advertising and Indirect Response Advertising. Both strategies are characterized by the advertisement honesty. And further 'dishonest advertising will quickly ruin any cause or business' [3,p.13].

The influence of advertising should be very efficient if it meets the following criteria: it should be original, and meet the Bernstein formula VIPS (Visibility, Identity, Promise, and Single-mindedness), it should target the audience, and it should appear pretty often, the last is a must.

Consequently, our paper is aiming at treating the industrial advertising as a complex of activities, promoting the goods manufactured in the industrial conditions in the market and popularizing the up-to-date industrial achievements and services, providing the successful operation of these goods. The complex of activities is also aiming at the creation of the 'ideal' enterprise and /or good image of the product, which is on sale.

The company catalogues and specialized magazines publish the advertisements which are aiming to manage a series of the problems in the definite industrial and economical spheres. The main task is to inform the efficient professional, competent and potential customer of the advantageous equipment or material and to create, motivate and meet the requirements of the customer's demands.

The range of factors determines the advertising influence, and they are united by the common functions: communicative, pragmatic, psychological, and economical. Industrial advertising is a link of the socially meaningful communication, and it is influenced by the following factors, such as:

- Subject and theme of the advertising information;
- Communication members composition, their characteristics and relationships;
- Communication conditions;
- Aim of communication.

They are completed by the national-cultural factor, reflecting the advertising agency traditions and the national belonging of the information sender.

Under the term text 'denotation' we mean the subject of the advertisement, under the text addressee we mean the receiver of the advertisement, the communication conditions are meant as the advertising functioning, the text pragmatic aiming is meant as aim setting.

The denotation is subdivided into the:

- Texts advertising the industrial goods
- Texts advertising the companies' activities

The texts which differ in their denotation also differ by the advertising materials presentation form. The new products advertisements are usually placed in the corresponding sectors of the catalogues and magazines. The advertising campaign is characterized by the introduction and preliminary features.

Regular 115 clichés characterize the goods already familiar to the customers. It appears on the pages of the magazines on a regular basis. Advertisements of the different companies activities is also different, it is characterized by the simplicity and exactness of the factual information presentation; design and editorial decoration are very refined.

Only one good may represent the advertising text denotation; it is aiming the definite addressee, usually the very limited number of professionals, who have a corresponding official status and common interests. Abroad they are middle classes and technical intellectuals in Russia. Usually they occupy the positions of managers and have the University diplomas (Techniques and Economy).

Popular actors and top-models, politicians and businessmen are attracted to the sphere of advertising. The advertisements usually advise (sometimes obtrusively, sometimes not). Well-wishing tone, ease provide for the formation of the trustful relation to the advertised goods; the relations set between the sender and the addressee may be described as non-subordinate (in some case they are neutral).

Industrial advertising is of particular interest in studying its psychological influence. Methodological foundation of the modern research is the A.N. Leontyev [1,2,3,4,5, and 6,] investigations which are based on the active approach principle and motivation theory.

According to Leontyev's theory an advertisement

1) makes the population requirements actual, and offers an object meeting the requirements, i.e. makes the consumer's activity motivated and directed;

2) stimulates firstly the response psychological reaction for the advertisement item;

3) Artificially creates this necessity in case it is not available;

Aiming theses purposes the sender is forecasting the *feedback* (possible addressee's questions, objections) and determines the communication strategy.

Currently, there exist several concepts of the advertising influence, directing the copywriter, among them the most popular are [7, p. 6, 7, 13]:

1) AIDA formula (Attention, Interest, Desire, Action);

2) VIPS formula (Visibility, Identity, Promise, Single-mindedness);

3) USP idea (Unique Selling Proposition

4) Concept '*Four Ps*' (Product, Place, Price, Promotion.

The sender is projecting the advertising influence on the psychological processes, taking place in three levels – rational, emotional, and subconscious [19]. The sender tries to cause and to hold the involuntary attention. The following factors may serve as irritants – intensity, contrast, novelty, singularity; they are realized by the corresponding linguistic and graphic text presentation.

The incentive advertisement characteristics are revealed in the dialogue communication orientation. The sender usually acts as a customer, he proves the necessity of the choice, and meanwhile, he introduces some shades of intimacy into the communicators' relationships. Mainly the contact provides for the success of the advertising information – to make the addressee to perform an action – to make a purchase or to change the value system.

Some definite basic advertising strategies are realized by the information sender through the advertisement text. They are directly dependent in the market characteristics:

- Direct Response Introductive Strategy — immediate introduction of the goods in the market;

- Direct Response Stimulating Strategy – popular goods – big selling points;

- Direct Response Reminding Strategy – the goods are not to be immediately sold;

- Indirect Response Introductive Strategy – is a long term action aiming to introduce new goods in the market to form a purchaser demand or to present a new company.

- Indirect Response Stimulating Strategy – is used to remind the customers of the popular goods which is fully available or of the company successful activities.

It should be noted that the topic of our research is just some advertising strategies realized through the mass media, we don't touch upon such aspects as (direct advertising: information booklets, information-advertising letters, price-lists post sending, partnership in the exhibitions, work-shops, promotions and so on).

We may suppose that the information sender is anticipating the advertising text influence efficiency: immediate pecuniary, immediate ideal, distant /prospective pecuniary, and distant ideal.

Consequently the sender prefers the most suitable way of influence – information, suggestion, or conviction. The sender point out the most attractive goods characteristics. It means that the advertising goods are evaluated only positively. The ways of influence are not used directly in a definite text, very often they act in combination. It will permit us to distinguish the following components of the text aim establishing.

Depending on the informative, emotional, or factual-evaluative directness we shall speak about the intellective, suggestive and convictive text aim establishing. So, the intellective and suggestive establishing are typical for the main part of the advertisement, which contains the technical and economic information providing for the denotation nomination and its positive characteristics concretization. The text is characterized according to the influence type as

- Intellective, lacking aggressiveness and psychological pressing,
- Suggestive, possessing aggressiveness and psychological pressing,
- Suggestive, lacking aggressiveness and possessing psychological pressing,
- Convictive possessing aggressiveness and lacking psychological pressing,
- Convictive lacking aggressiveness and possessing psychological pressing.

The sender is primarily oriented by the addressee's national belonging, which determines its mentality characteristics. We distinguish between:

1) the texts which are to be distributed in the original Russian language version or texts – distributed in the English language version. They usually use the nationally marked information – national – patriotic symbols, a complex of nationally-stipulated cultural associations, national realities;

2) the texts aiming the international audience (advertising abroad). They are presented in the original or are translated. Sometimes they are presented in the combined version –English-Russian or Russian –English, in case if the foreign text original model is used.

The nation-marked information usage is strictly limited by the commercial realities, by the national symbols usage and national tied illustrations.

The industrial advertising text is national and culturally specified which is reflected in the language, illustrations and trademarks. Folklore, historic, literary, cultural realities, onomastic realities are widely used. Titles of different companies, bodies, trademarks, measurement unities, monetary units are often used as realities in the text of the industrial advertisements. The realities introducing the originality can serve as a nomination means and as a means of the subtext creation. They may provide for the advertising influence efficiency if the addressee's phone knowledge is equal to the sender's phone knowledge; meanwhile if the sender's and

addressee's phone knowledge do not coincide the realities may prevent to the acquisition of the advertising announcement main idea.

We can make a conclusion that each industrial advertising text is influenced by a whole range of extra-linguistic and pragmatic factors stipulating its specific functioning. We find it but natural to choose the following relevant parameters of the industrial advertising text. We consider them to be very significant for the comparative analysis of the English and Russian industrial advertising texts. They are as follows:

- advertising text denotation (advertising object type, advertising object novelty degree);
- industrial advertising text addressee (socio-psychological and professional features);
- industrial advertising text sender;
- 'sender-addressee' contact type;
- industrial advertising text directive (directive type);
- way of influence;
- type of influence;
- forecasting effect of influence;
- appellation type;
- distribution channels;
- advertising strategy type;
- text national orientation;
- industrial advertising text original-model variant (home and foreign);
- industrial advertising text original language;
- using of the nation-marked information;
- display of the nation-cultural specific characteristics.

REFERENCES

1. Leontyev A.A. and others. Psychological Aspects of the Advertisement Perception and its Efficiency Increase // General and Applied Psychology. – М., 1973. – p.173 - 184.
2. Leontyev A.A. Psychological Problems of Mass Communication // Psycholinguistic Problems of Mass Communication. – М., 1974. – P. 28- 52.
3. Leontyev A.A. Psychology of Communication. – Tartu. 219p.
4. Leontyev A.A. Psychology of the Speech Influence // Proc. 4th All-Union Symposium in Psycholinguistics and Communication Theory. – М., 1972. – p.28 – 41.
5. Leontyev A.A. Activity, Consciousness, Personality. – MN 1975. – 176p.
6. Leontyev A.A. Text Perception as a Psychological Process // Psychological and Linguistics Nature of the Text and its Perception Characteristics. – Kiev, 1979. – P.56-72.
7. Jefkins F. Advertising. – Lonon: Longman, 1991. – 338p.

АБРАМОВА Г.И., СМАНОВА Г.И., АБДУАЛИЕВ Т.М. РЕКЛАМА: ЭКСТРАЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ И ПРАГМАТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ.

В статье рассматриваются основные факторы, характеризующие процесс воздействия рекламы на читателей, и покупателей. Авторы представляют следующие факторы влияния рекламы, такие как предмет и тема рекламной информации, состав членов коммуникационного процесса, условия для коммуникации и цель коммуникации.

Ключевые слова: *реклама, коммуникация, денотация, рекламный материал, потребитель, журнал, адресат рекламы, сфера рекламы, промышленная реклама, рекламное воздействие.*

АБРАМОВА Г.И., СМАНОВА Г.И., АБДУАЛИЕВ Т.М. ЖАРНАМА: ЭКСТРАЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ПРАГМАТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕР

Бұл мақалада жарнаманы оқу арқылы сатып алушылардың ықпалы негізгі фактор ретінде баяндалады. Авторлар жарнама ықпалының келесі факторын ұсынады: белгілі бір затты және жарнамалық ақпараттың тақырыбы, қарым-қатынас жасауға қатысушылардың құрамы, қарым-қатынас жасау шарттары үшін және қарым-қатынас жасау мақсаты.

Кілт сөздер: *тұтынушы, журнал, жарнама, мекен жайы, жарнама сферасы, өндірістік жарнама, жарнаманың ықпалы.*

ӘОЖ (УДК) 811. 512:008 (574)

«ҚЫЗ» КОНЦЕПТІСІНЕ ҚАТЫСТЫ ТІЛДІК БІРЛІКТЕР

ЕРМЕКОВА Т.Н.

Мақалада тілдік қорымызда сақталған «қыз», «әйел» ұғымына қатысты қалыптасқан тілдік бірліктер сөз болады. Олардың астарындағы ұлт танымын айғақтайтын ақпараттар арқылы қазақ халқының ұлттық танымындағы ерекшеліктерді тану мүмкіндігі қарастырылған.

Кілт сөздер: *қыз, концепт, әйел, атау, өріс, ұлттық дүниетаным.*

Халқымыздың танымында «қыз» концептісіне қатысты атаулар, қазақ әйелдерінің таным-талғамын, көзқарасын, сезімін, оның қазақ мәдениетіндегі орнын айқындауға мүмкіндік беретін лексика-фразеологиялық, паремиологиялық бірліктер, антропонимдер мен топонимдер, прецеденттік мәтіндер т.б. тілдік бірліктер жетерлік. Бұл бірліктерді «адам санасында, психикалық жүйесінде қалыптасқан әлем бейнесінің мазмұндық бірлігі боп саналатын» концепт аясында қарастырсақ, халқымыздың осы ұғым жайлы таным-түсінігіне бағдар жасай аламыз. Өйткені «Концепт дегеніміз – этномәдени санада сақталған, белгілі бір ұлттың ұрпақтан-ұрпаққа берілетін ықшам, әрі терең мағыналы шындық болмыс, ұлттық мәдени құндылықтары жөніндегі сан ғасырлық түсінігін білдіретін құрылым» [1, 15 б.]. «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» «қыз» сөзіне төмендегідей түсіндірме берілген:

1. Әйел бала, ұрғашы жынысты сәби.
2. Күйеуге тимеген бойжеткен
3. э к с п р е с с и в т і. Жігіттің көңіл қосқан, жүріп жүрген адамы, қалыңдық [2, 476 б.].

Байқағанымыздай, бірінші жағдайда физиологиялық, қалған жағдайда әлеуметтік ерекшелігіне мән берілген. Әлемнің тілдік бейнесінде қыз, әйел ұғымдары ер адам ұғымымен оппозициялық бірлікте мәні айқындалатын адамдардың биологиялық-физиологиялық ерекшелігіне қарай топтасатын қауымы боп саналады.

«Қыз» ұғымы биологиялық-физиологиялық ерекшелігіне қарай «еркек, ер адам» ұғымымен, әлеуметтік мәртебесі жағынан «әйел» ұғымымен салыстырылады. Бұл салыстыруды концепт аясында негізгі үш компонент негізінде қарастыруға болады:

1. Бейнелік компонент: перцептивті (көру, сезу, дәм, т.т.) және когнитивті образдар (табиғи құбылыстардың метафоралық образдары) арқылы айқындалады.

2. Ақпараттық компонент: жоғарыда айтылғандай, неғұрлым нақты, осы ұғымды концептуалдайтын когнитивтік образдарды қамтиды («адам», «ер адам емес», «болашақ ана», т.т.)

3. Энциклопедиялық компоненті жас ерекшелігі мен отбасылық мәртебесі, кәсібі т.т. ақпараттарды қамтиды.

Кез келген мәдени концептіні танып-білуде санамыздағы соған жақын басқа да концептілерді қатыстыруға тура келеді. Дәлірек айтсақ, бір концептінің мәні өзге концептілер аясында айқындала түседі. Мұнда нысанға алынған концепт негізгі рөл атқарады да, қалған концептілер оның мәнін айқындауда көмекшілік рөл атқарады. Концептілердің мұндай реттелген жүйесін *өріс теориясы* қарастырады.

«Қыз» концептісін айқындауда «Адам», «Әйел» макроконцептілерін айналып өту мүмкін емес. Аңыздарда адам жаратылысының негізін Адам ата мен Хауа анадан таратады. Халқымызда еркек пен әйелге байланысты «Әйел еркектің қабырғасынан жаралған», «Алтын басты әйелден бақыр басты еркек артық» т.с. сынды паремологиялық бірліктердің пайда болуына бір жағы діни сенім, екінші жағы мифтік аңыздың себебінен қалыптасқан. Мұндай әфсаналарда Хауа ана - Адамзаттық анасы, Құран Кәрім аңыздарының кейіпкері, Адам Атаның (салла-л-лаһу алейһи уаа сәллам) зайыбы. Аңыздарда Хауа ана аталуының себебін Адам Атаның қабырғасынан, тірідей жаратылуымен (хауа - тірі) байланыстырады. Хазірет Хауа ана теңдесі жоқ сұлу, көрікті болады. Адам Ата (салла-л-лаһу алейһи уаа сәллам) оған ерекше ынтызар болып, мейірім махаббаты түседі. Құтба оқылып, некесі қиылғаннан кейін екеуі ерлі-зайыпты болып, жаннатта мамыражай ғұмыр кешіп жатады. Ібілістің азғыруына ілескен Хауа ана тыйым салынған жемістен дәм татып,

Адам Атаны (салла-л-лаһу алейһи уаа сәллам) да одан жеуге үгіттеп көндіреді. Осы күнәларының себебімен Құдайдың қаһарына ұшырап, екеуі пейіштен шығарылған соң, күнәларына кешірім табу үшін жер бетіне жіберіледі. Араб еліндегі Джидда тауына келіп түскесін, жасаған күнәсына налып, көп жылын(үш жүз жыл) жылаумен өткізеді. Ақырында Қағбаға келгесін Аллаһ күнәларын кешіріп, Адам Атаға қосылады. Халқымызда әйелге байланысты қалыптасқан тілдік бірліктердің басым көпшілігі жақсы қасиеттерге негізделсе, аз болса да жағымсыз суреттейтін тілдік бірліктердің («Әйелдің шашы ұзын, ақылы қысқа», «Байтал шауып бәйге алмас», «Қатын бастаған көш онбайды», «Алтын басты әйелден бақа басты еркек артық» т.т.) дені осы «күнәмен» байланысты туындаған. Түсіндірме сөздікте «әйел» сөзіне төмендегідей түсінік беріледі:

1. Адам баласының ұрғашы жыныстылары
2. Жұбай, зайып, ер адамның қосағы.

3. көнерген сөз. Тұрмыс құрмаған қыз бала, қыз. Сондықтан қазіргі кезде айырым дефиницияға ие әйел/ қыз ұғымдары бұрынғы мұраларымызда жарыса қолданылғанын есте ұстауымыз керек [3, 393 б.].

Бүгінгі қыз – ертеңгі келін, ана. Дамудың осы сатыларына сай қалыптасқан «Қыз» концептісімен жапсарлас өрістерге тән қазақы туыстық атаулар бар (Кесте 1).

Кесте 1. «Қыз» концептісімен жапсарлас өрістерге тән туыстық атаулар

Өріс атаулары	Өріске тән туыстық атаулар			
	Жалпы атаулар	Қандық атаулар (өз жұрты - төркінде)	Некелік атаулар (қайын жұртында)	
Қыз	Қыз бала, қызалақ, бойжеткен т.т.	Қыз: қарындас, сіңлі, қайын	қалыңдық	
Келіншек	келін	сіңлі, балдыз,	жеңге, қосақ,	
Әйел	Ана, шеше	әпке/апа/тәте,	жар, абысын,	
Қарт ана	әже, кейуана	құдаша т.т.	құдағи, ана, зайып, т.т.	не

Байқағанымыздай, жас ерекшелігі мен әлеуметтік мәртебесіне сай бөлінетін әр кезеңге тән қалыптасқан туыстық атаулар сол концептінің өрісіне кіреді. Дүниеге келген сәттен тұрмыс құрғанға дейінгі кезеңге дейін тән боп саналатын «қыз» атауы қазақ ұғымында өз жұрты үшін қашан да өзгермейді, керісінше, екі жұртты тұтастырушы, туыстырушы тұлға. Бір түбірден тараған келін, келіншек атаулары да айырым мәнге ие. Келін – ата-ана үшін баласының әйелі де, жасы үлкен ағалары мен туған-туысқандар үшін інісінің әйелі болса, келіншек – жаңа түскен жас келін, ол осы кезеңде

жеңге, абысын, құдағи т.т.болуы мүмкін, бірақ ене бола алмайды (әңгіме некелесудің қалыпты жағдайына байланысты, бірақ қалыптан тыс жағдайлар да болуы мүмкін, мысалы қыз әйелі өлген не ажырасқан еркекке тұрмысқа шығып, еркектің балалары үйленген болған жағдайда ене болуы мүмкін, бірақ ол өте сирек), ол ене болу мәртебесіне ие болу үшін келесі сатыларға өтуі керек.

Академик Ә.Т.Қайдар құрастырған этнолингвистикалық сөздікте туыстық, жақындық мәселесі аясында туыстық қатынастар арнайы қарастырылады. Ғалым адамдар арасында қалыптасқан қатынастарды екі топқа бөліп **(туыстық қатынастар және жақындық қатынастар)** қарастыра отырып, туыстықтың өзін ұрпақтың өсіп-өнуіне байланысты екі бағытта – **«тік бағытта» (ата ұрпағының өсуі- ата жұрт)** және **«жазық бағытта»** (ана ұрпағының өсіп-өнуі – нағашы жұрт) таратады. Яғни туыстыққа байланысты барша атаулар мен тіркестерді «ата өрісі» мен «ана өрісі» шеңберінде топтайды да, оған қайын жұртқа қатысты «құдандалық өрісті» қосып, осы үш негізден таратады. Сөздікте аталған негізгі үш топқа қосымша төртінші топ – «алыс-жақындыққа қатысты атаулар» туралы да баяндалады. Ғалым әрбір туыстық атауға кеңінен тоқтала отырып, олардың бәрінің де өзегінде жатқан уәжділігін таратып айта отырады. Мәселен: **Абысын<ағайынды кісілерге тұрмысқа шыққан әйелдердің бір-біріне туыстық қатынасы. Қазақтың салт-дәстүрі бойынша олар, бер жағынан болса да, күйеулерінің рулас, аталас туысқандарының әйелдерімен де сондай жақындықта болады деп саналған>Абысын-ажын<бірге туған, ағайындас, туысқан адамдардың әйелдерінің күйеулері жағынан алғанда бір-біріне жақын-жуық болып келетін туыстық қатынасы. Бұл сөздің әрқайсысының өзге түркі және моңғол тілдерінде өз алдына жеке-жеке мағыналары бары белгілі. Қалыптасқан дәстүр бойынша қазақта ағаның әйелдерін келіндері «абысын» десе, абысындар қайындарының әйелдерін «ажын» деп құрметтеген [4].**

Ғалымдар қазақ танымындағы туыстық қатыстардың 3 саласын көрсетеді:

1. «ата жұрт»,
2. «ана жұрт»,
3. «қайын жұрт».

Аталған үш жұртқа қатысты қалыптасқан атаулар мен алуан түрлі ұғымдарды білдіретін тұрақты тіркестер бар. Академик Ә.Қайдар көрсеткен туыстық атаулардың жалпы тізбесінен тегі қыздан тарайтын төмендегі атауларды бөліп көрсетуге болады (тиісті толықтырулармен – Т.Е.):

А: абысын, абысын-ажын, абысынды, ағалы-қарындас, ана, апа, апай, апа-қарындас, апалы-сіңлілі, апалы-інілі;

Ә: әже, әжсей, әйел, әпке//әпше, әпкелі-інілі;

Б: балдыз, бәйбіше, бөле қыз;

Е: егіз қыз, емшектес апа, емшектес қарындас, ене, ерлі-зайыпты;

Ж: жеңге, жеңгей, жеңеше, жесір, жетім қыз, жиен апа/әпке, жиен бала, жиен қарындас, жиен қыз, жұбай;

З: зайып;

К: келін, келін-кепіш, келіншек, кенже қыз, кенже қарындас, күндес, кіндік шеше, кіші әйел;

Қ: қайын ене, қайынбике, қайын апа, қайын сіңлі, қалыңдық, қарын бөле, қарындас, қатын, қатын-бала, қатын-қалаш, кейуана, қосақ, құдағи, құдаша, қыз, қызалақ, қыз бала;

Н: нағашы апа, нағашы әже, нағашы әпке, нағашы қарындас, нағашы шеше, некелі әйел, немере қыз, немере қарындас;

Ө: өгей ана, өгей қыз, өгей шеше;

Р: рулас апа, рулас қарындас, рулас қыз;

С: сіңлі;

Т: тәте, тәтей, тәтей-қыз, тоқал, төркін, туысқан апа, туысқан қарындас;

Ұ: ұрғашы;

Ш: шеше, шешей, шөбере қыз;

І: ізбасар сіңлі, ізбасар қарындас, інілі-қарындасты т.т.

Қазақ тіліндегі туыстық атаулардың сөздіктерде қамтылу дәрежесі туралы зерттеуші Р.Диуанова былай дейді: «Он томдық түсіндірме сөздікте олар біршама толық берілген болса, осы ХХ ғасырда жасалған аударма сөздіктерде аз берілген. Мәселен, Х.Махмудов пен Ғ.Мұсабаевтың авторлығымен шыққан шағын «Қазақша-орысша сөздіктің» сөзтізбесінде туыстық атауларданабысын, аға, ағайын, апа, әйел, жеңге, әже, әке, ана, апа, ата, бай, ер, балдыз, бикеш, ене, жезде, жеңге, жиен, іні, қатын, қарындас, құда, құдағай, күйеу, қыз, немере, шөбере, тоқал, ұлатаулары, мысалдар арасында қайын ата, қайын аға, қайын іні, қайын сіңлі, сөздіктің қосымшасында бәйбіше сөзі берілген. Кейбір атаулар, мәселен, келін, қайын ене, нағашы аға, немере аға, өгей ата, өгей бала, өгей қыз т.т. сөздікте мүлде жоқ.

Ешмұхамбет Букиннің 1883 жылы Ташкент қаласында басылып шыққан «Қазақша-орысша, орысша-қазақша сөздігінде»: «қайын бике (золовка, старше мужа), қайын бикеш (деверь, моложе мужа), қияметтік ата (посаженный отец), қияметтік ана (посаженная мать), нағашы апа (тетка по матери), нағашы аға (дядя по матери, – моложе матери), нағашы жеңге (сноха, тетка по матери), немере аға – дядя по отцу моложе отца, немере ата – дядя по отцу старше отца, немере шеше – жена старшего дяди, немере-шөбере – племянники» тәрізді атаулар берілген. Бұл

сөздікте *өгей ата, өгей ана, өгей бала, өгей қыз* атаулары да түгелімен бар. Х.Махмудов пен Ғ.Мұсабаевтың «Қазақша-орысша сөздігінің» 1988 жылғы басылымында бар болғаны 63 туыстық атау ұшырасатын болса, одан көлемі жағынан екі-үш есе шағын болып келетін 1897 жылғы сөздікте – **92 атаудың** қамтылғаны байқалды» [5].

Жоғарыдағы тізбеде тегі тек қана қыздан тарайтын 90-нан астам атау қамтылды.

Концепт индивид санасында сәулеленген сезімдік-заттық образдың (перцептивті модус) негізінде пайда болады. Концепт негізінде сезімдік тәжірибе жатады. Сезімдік-заттық образ (код) концептің ядросы болып табылады. Осы заттық код белгілі бір объектіні терең, жан-жақты білген сайын жаңа мәндік белгілермен байи түседі. Осының нәтижесінде концептің мазмұны ұлғаяды, мазмұны кеңі түседі. Әлгі белгілердің қайсыбірінің мәнділігі күшейе түсуі, қайсыбірінің көмескіленуі ықтимал. Концептінің жасалуына ұғым емес, заттық образдар (заттың бейнесі) негіз болады [6, 16 б.]

Тіліміздегі өзек семасы боп саналатын «қыз» сөзінен қаншама тіркестер мен атаулар тараған. Бұл компонент – халқымыздың ақиқат дүниенің тілдік бейнесін көрсететін ұлттық ерекшелікті (спецификаны) танытатын компоненті. Айталық, «*күннен қыз тудырды*», «*хор қызы*» сияқты тіркестерхалқымыздың мифтік санасында сәулеленген сенсорлық-перцептивтік образының нәтижесінде пайда болып, алғашқысы «қолдан келгенін бәрін істеді, болдырмасты болдырды», екіншісі «асқан сұлу» деген мәнде қолданылады.

Тіліміздегі мұндай тіркестердің бірқатарының құрамындағы «қыз» компоненті жағымды коннотатты бағалауыштық мәндегі тіркесімдердің түзілуіне негіз болған. Мысалы, «*қыздан туғандай*», «*қыздан туған қиықсыз*», «*қыздың баласындай*», «*қыздың жиган жүгіндей*», «*қыз мінезді*», «*қыз тілік*» т.т. Керісінше жағымсыз бағалауыштық мән білдіруде қыз сөзін жалаң қолданбай, әлеуметтік жұтаңдықты білдіретін эмоционалды-экспрессивті мәні бар компонент қосу арқылы «*жетім қыздың құнын сұрады*», «*жетім қыздың тойындай*» т.т. секілді қосынды мән білдіретін тіркестер жасалған.

Қазақ халқының ұлттық танымында «қыз», «әйел» ұғымына қатысты қалыптасқан тілдік бірліктер өте мол. Олардың астарында ұлт танымын айғақтайтын ақпараттар молынан ұшырасады. Мұндай ұлттық мәдениеттегі символдық, бейнелік-метафоралық мәнге ие және мифтерде, аңыздарда, салт-дәстүрде, халықтық және діни шығармаларда, поэтикалық және прозалық мәтіндерде, фразеологизмдермен метафораларда, символдар мен мақал-мәтелдердесақталып қалған қолданыстар адамның архетиптік және прототиптік танымының нәтижелерін біріктіретін тіл бірліктері болып саналады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті: Автореф.дисс. ... филол.ғ.д. – Алматы, 2004. – 50 б.
2. «Қазақ әдеби тілінің сөздігі». 10 том. Қ-М. Алматы, 2011. – 752 б.
3. «Қазақ әдеби тілінің сөздігі». 2 том. А-Б. Алматы, 2011. – 744 б.
4. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік). – Алматы : Дайк-Пресс, 2009 – . 1- том : Адам. – 784 б.
5. Диуанова Р.К.Қазақ тіліндегі туыстық атаулардың мағыналық құрылымы мен лексикографиялану ерекшеліктері. Филол.ғыл.канд. дәрежесін алу үшін жазылған дисс. авторефераты.– Алматы, 2010.- 25 б.
6. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертацияның авторефераты. Алматы, 2007. – 43 б.

ЕРМЕКОВА Т. Н. ЯЗЫКОВЫЕ ЕДИНИЦЫ, ОТНОСИТЕЛЬНО КОНЦЕПТА «ДЕВУШКА»

В статье рассматриваются языковые единицы относительно понятиям «девушка», «женщина», сформированные и сохраненные в языковом фонде. Также были рассмотрены возможности познания особенностей национального сознания казахского народа с помощью информации, которые кроются в под семантикой данных единиц (концептов).

Ключевые слова: девушка, концепт, женщина, название, поле, национальное мировоззрение.

ERMEKOVA T. N. LANGUAGE UNITS RELATIVELY TO THE CONCEPT «GIRL»

In article the language units relatively to the concepts "girl", "woman" created and kept in language fund are considered. Also possibilities of knowledge of features of a national oznaniye of the Kazakh people by means of information which are covered in under semantics of these units (concepts) were considered.

Keywords: girl, concept, woman, name, field, national outlook.

УДК 81

ЭМОТИВНАЯ ЛЕКСИКА В КОЛОРИСТИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ

КАЛЖАНОВА А.К., КИСТАУБАЕВ Н.К.

В статье рассматриваются особенности эмотивной и колористической лексики. Также приводятся связь эмоций и цветового восприятия, которая является результатом ассоциативного эксперимента.

Ключевые слова: цвет, эмоции, цветовое восприятие, эмотивная лексика.

Способность различать цвета составляет существенную часть возможностей зрительного восприятия человека, и поэтому психология и физиология проявляют большой интерес к проблемам цветового восприятия. Значимость цветового зрения для разных наук о человеке, – одна из причин пристального интереса к изучению процессов отражения цветовых ощущений в языке. Феномен цветового восприятия и особенности взаимодействия человеческого организма с цветом издавна интересовали исследователей.

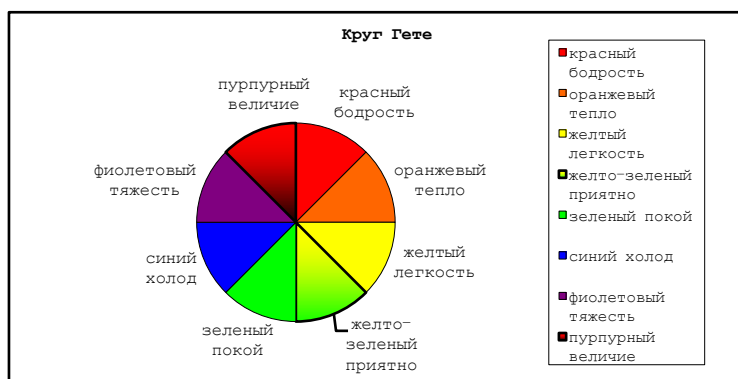
Хотя имеется множество свидетельств об изучении цвета в древние времена (от фараонов до средневековых алхимиков), общепринято считать началом истинно научных исследований в этой области работы И. Ньютона. Он разложил с помощью призмы белый цвет на составляющие и произвольно выделил семь основных цветов спектра.

Сколько же цветов существует на свете? Однозначного ответа нет. Количество цветов, выделяемых различными культурами, различно, оно варьируется от нескольких единиц до нескольких сотен. «По данным современных исследователей, глаз человека способен в нормальных условиях различать от двадцати тысяч до двухсот тысяч оттенков разных цветов. Хороший же художник может различать глазом до миллиона цветовых оттенков! Однако, наш язык, наша система понятий не в силах дать такое количество названий – не хватает слов. Даже некоторые основные цвета носят не оригинальные, а ассоциативные названия: красный – от слова краса, желтый – желчь, оранжевый – от английского слова *orange* (оранж) – апельсин. Дополнительные цвета вообще собственных названий не имеют и носят либо ассоциативный (малиновый, салатный, кирпичный, сиреневый), либо описательный характер (темно-зеленый, светло-желтый и т.п.)» [1, с.19].

Обычно цвет рассматривается либо как свойство материала, из которого сделан предмет (помидор – красный, трава – зеленая, снег – белый), либо как свойство света, исходящего от предмета (красный цвет светофора, зеленый свет лампы, желтый прожектор и др.). И мы очень сильно ошибаемся. Такое представление о цвете предметов и свете так же ошибочно, как представление о том, что солнце «восходит» и «заходит».

В природе цвета нет. Это просто одна из особенностей восприятия человека: наш глаз по-разному ощущает потоки света с разными физическими характеристиками. Большинство наблюдаемых нами предметов сами не испускают световые лучи, а видны потому, что падающий на них свет рассеивается и попадает в наши глаза. Таким образом, цвет – это ощущение, возникающее в мозгу человека как реакция на свет определенной

длины волны, попавшей в сетчатку его глаза. Точно определить, что такое – ощущение цвета – невозможно, так же как описать любое другое ощущение, рождаемое любым органом чувств.

Вопрос о классификации цветов оставался не решенным на протяжении многих лет. Выход был найден в 1735 году, когда Кастель догадался расположить цвета по окружности, образовав так называемый хроматический круг. Размещение цветов по кругу сразу же вызвало по закону симметрии необходимость в разделении его на четное количество секторов. Поэтому с тех пор хроматический круг делился сначала на шесть частей, так называемый круг Гете:

Эти шесть цветов Гете разделял на два треугольника: один включал – красный, синий, желтый цвета. Смешение этих основных цветов

теоретически может дать все другие цвета. Второй треугольник включал остальные три цвета – зеленый, оранжевый, фиолетовый. Эти цвета являются смешанными цветами первого порядка (получившиеся путем смешения основных цветов). Затем он предложил деление на восемь цветов, которые в свою очередь делил на светлые (красный, оранжевый, желтый, желто-зеленый) – темные (зеленый, синий, фиолетовый, пурпурный) и вызываемые ими ощущения.

Основы современной цветовой классификации были заложены в прошлом веке после того, как В. Освальд перевел изображение цветов из плоскости в пространство, сделав его объемным. Для цветовой классификации он предложил использовать фигуру в виде двойного конуса, вертикальную ось которого составляют ахроматические черный, серый и белый, а основание – чистые хроматические красный, желтый, зеленый и синий цвета.

В несколько измененном виде эта система была принята в 1931 году Международным Советом по освещению под названием «цветового тела Менселла» (по имени ученого, его предложившего). Это было очень важное решение, так как оно позволило определить в названии все физические свойства любого цвета – его хроматический тон, насыщенность и светлоту. Это дало возможность специалистам разных стран одинаково называть цвета в науке, искусстве, технике и промышленности.

Г.Э. Бреслав, предлагает следующую классификацию цветов по их психологическому воздействию на человека.

1. Стимулирующие цвета (теплые).

Основное свойство этих цветов – вызывать возбуждение. К ним относится весь спектр цветов по хроматическому тону от Красного до Желтого и по светлоте (яркости) – в сторону Белого. Это часть спектра включает в себя яркие, насыщенные и светлые тона, их действие раздражающее и возбуждающее. Они стимулируют интерес человека к внешнему миру, общению и деятельности.

2. Дезинтегрирующие цвета (холодные).

Основное свойство этих цветов – вызывать торможение. К ним относится весь спектр цветов от Фиолетового до Сине-Зеленого. Это холодные, успокаивающие и снимающие возбуждение тона. Они увеличивают дистанцию, растягивают время, уменьшают эмоциональность и вносят в поведение человека рассудочность и рациональность.

3. Статические цвета (уравновешивающие)

Основное свойство данных цветов – уравновешенность (равновесие). Сюда относятся Зеленый, Желто-Зеленый, Оливковый. Они способствуют спокойствию и уравновешенности, стабильности и погруженности человека в свой внутренний мир.

4. Пастельные тона (мягкие)

Эти цвета обладают свойством вызывать ощущение нежности, мягкости, слабости. Сюда относят розовый, салатный, серо-голубой, лиловый и другие, обладающие малой насыщенностью. Это чистые, приглушенные, мягкие тона, создающие ощущение сдержанности, скромности, нежности и ласки.

5. Подавляющие цвета (угнетающие)

Основное свойство – вызывать ощущение угнетения и давления. Это Черный и другие цвета спектра с близкой у нему светлой и повышенной насыщенностью. Они производят мрачное, угрюмое, гнетущее впечатление, вызывают тоску и страх [1, с. 29].

Цвет имеет огромное влияние на нашу жизнь – настроение, самочувствие, выбор вещей. Известные американские эксперты – психологи, специалисты по цветовым решениям – Мими Купер и Арлин Мэтьюз, разработали методику определения личного предпочтения цветового профиля, которая, поможет не только соблюдать идеальную цветовую гамму в одежде, но и использовать потенциал цвета для успешного ведения бизнеса и создания комфортной психологической и эмоциональной обстановки [3. с.28].

Помимо того, что цвета вызывают у человека определенные физические и эмоциональные реакции, они воздействуют на нас, и в плане культурологическом, социальном. Мы узнаем о цвете через язык, мифологию, литературу и через общение с людьми внутри собственной культуры. Страна, в которой мы живем, и культура, внутри которой мы выросли, оказывает огромное влияние на цветовое восприятие. Это часть нашей социальной адаптации. Если вы выросли в обществе, где женщины, как правило, выходят замуж в белых платьях, то вы подсознательно ассоциируете белый цвет с чистотой, целомудренностью и даже с новыми начинаниями. Если же вы родом из Латинской Америки, где фиолетовый цвет традиционно используется для траурной одежды, то естественно, на определенном уровне этот оттенок будет ассоциироваться у вас с похоронами. И вполне понятно, что вы не будете использовать фиолетовый цвет в повседневной одежде.

Культурологические цветовые ассоциации передаются от одной страны к другой, поскольку в наше время мир стал очень тесен. К примеру, шафраново-желтый цвет, столь любимый далай-ламой и буддийскими монахами, воспринимается жителями Запада как духовный и экзотичный.

Восприятие одного и того же цвета внутри одной и той же культуры может изменяться со временем. Самая разительная перемена произошла в отношении черного цвета. Изначально черный цвет в США ассоциировался с мрачными нарядами европейский женщин-иммигранток. Он не считался модным. Позже, когда модели и известные личности стали носить черную одежду, черный стал считаться признаком городского шика. А еще позже черный цвет стал любимым цветом молодежи, которая хотела подчеркнуть, что она находится вне социального влияния. Он перестал шокировать и считаться чем-то необычным.

Хотя цветовой спектр по своей сути универсален, каждая культура по-разному его воспринимает, описывает, создает своей цветовой образ и

интерпретирует его. В любом языке и культуре сосуществуют различные способы описания цвета, цветовой лексики, классификаций цвета.

Понятие «цвет» нередко определяется как совокупность оттенков, представляющих собой устойчивую символическую структуру, соотношенную с эмоционально-личностными особенностями человека. Цвет, как совокупность всех оттенков, представляет собой сложный психологический феномен, специфическую семиотическую (символическую) структуру, изоморфную структуре физиологических и эмоциональных реакций и наиболее общим системным качествам действительности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бреслав Г.Э. Цветопсихология и цветолечение для всех. – СПб.: Б.& К., 2000.–212 с.

2. Мими Купер, Арлин Мэтьюз. Язык цвета. – М.: изд-во Эксмо, 2002.
Огольцев В.М. Словарь устойчивых сравнений русского языка (синоним-антонимический). – М.: ООО «Русские словари»: «ООО Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2001. – 800с.

КАЛЖАНОВА А.К., КИСТАУБАЕВ Н.К. РЕНДІК АСПЕКТІДЕГІ ЭМОЦИЈАЛЫҚ ЛЕКСИКА

Мақалада ассоциациялық зерттеу нәтижелері бойынша эмоциялық және түрлі-түсті лексиканың ерекшеліктері қарастырылады.

Кілт сөздер: эмоция, түрлі түстер қабілеті, эмоциялық лексика

KALZHANOVA A.K., KISTAUBAEV N.K. EMOTIVNY LEXICON OF COLOR ASPECT

In article are considered features of emotivny and coloristic lexicon . Communication of emotions and color perception is given result of associative experiment also.

Keywords: color, emotions, color perception, emotivny lexicon

УДК 372.8:811.111

SOCIOLINGUISTIC CHANGES IN THE ENGLISH LANGUAGE

КАРАКУЛОВА А.М.

The article deals with the phonetic, lexical changes in the English language occurring under the influence of social, economic and political reforms. Also the gender identities in contemporary English are differentiated.

Keywords: sociolinguistic, language, changes, transformations, gender, linguistic.

In some ways, it is surprising that languages change. After all, they are passed down through the generations reliably enough for parents and children to communicate with each other. Yet linguists find that all languages change over time at different rates. English language evolved rapidly in just a few centuries. Many present day speakers find Shakespeare's sixteenth century texts different and Chaucer's fourteenth century Canterbury Tales nearly impossible to read. Languages change for a variety of reasons. Large-scale shifts often occur in response to social, economic and political pressures. History records many examples of language change fueled by invasions, colonization and migration. Even without these kinds of influences, a language can change dramatically if enough users alter the way they speak it. The needs of speakers drive language change [1,35]. New technologies, industries, products of experiences simply require new words. «Plastic, cell phones, Internet» didn't exist last century. By using new and emerging terms, we all drive language change. But the unique way that individuals speak also fuels language change. That's because no two individuals use a language in exactly the same way. The vocabulary and phrases people depend on where they live, their age, education level, social status and other factors. Through our interactions, we pick up new words and sayings and integrate them into our speech. Teens and young adults for example, often use different words and phrases from their parents. Some of them spread through the population and slowly change of the language.

Studies in the field of sociolinguistics typically take a sample population and interview them, assessing the realization of certain sociolinguistic variables [2,56]. Linguists specify the ideal sociolinguistic variable to

- being in a high frequency
- have a certain immunity from conscious suppression
- be an integral part of larger structures
- be easily quantified on a linear scale.

Phonetic variables tend to meet these criteria and are often used, as are morphosyntactic variables and, more rarely, lexical variables. Examples for phonetic variables are: the frequency of the glottal stop, the height or backness of a vowel or the realization of word-endings. An example of a morphosyntactic variable is the frequency of negative concord (known colloquially as a double negative).

Analyzing sociolinguistic variation often involves the use of statistical programs to handle its multi-variable nature. One essential part of the methodology is to count up the number of tokens of a particular variant and compare it to the

number of times the variant *could have* occurred. This is called the «Principle of Accountability» in Tagliamonte (2012). Comparing the tokens to the total number of words in a corpus or comparing one corpus to another leads to erroneous results. This count of the possible occurrences can be difficult at times because some variants alternate with zero (such as relative pronoun *that, who*, and zero).

There are several different types of age-based variation one may see within a population. They are: vernacular of a subgroup with membership typically characterized by a specific age range, age-graded variation, and indications of linguistic change in progress [3,25].

One example of subgroup vernacular is the speech of street youth. Just as street youth dress differently from the «norm», they also often have their own «language». The reasons for this are the following: (1) To enhance their own cultural identity (2) To identify with each other, (3) To exclude others, and (4) To invoke feelings of fear or admiration from the outside world. Strictly speaking, this is not truly age-based, since it does not apply to all individuals of that age bracket within the community.

Age-graded variation is a stable variation which varies within a population based on age. That is, speakers of a particular age will use a specific linguistic form in successive generations. This is relatively rare. J.K. Chambers cites an example from southern Ontario, Canada where the name of the letter 'Z' varies. Most of the English-speaking world pronounces it 'zed'; however, in the United States, it is pronounced 'zee'. A linguistic survey found that in 1979 two-thirds of the 12 year olds in Toronto ended the recitation of the alphabet with the letter 'zee' where only 8% of the adults did so. Then in 1991, (when those 12 year olds were in their mid-20s) a survey showed only 39% of the 20-25 year olds used 'zee'. In fact, the survey showed that only 12% of those over 30 used the form 'zee'. This seems to be tied to an American children's song frequently used to teach the alphabet. In this song, the rhyme scheme matches the letter Z with V 'vee', prompting the use of the American pronunciation. As the individual grows older, this marked form 'zee' is dropped in favor of the standard form 'zed'.

People tend to use linguistic forms that were prevalent when they reached adulthood. So, in the case of linguistic change in progress, one would expect to see variation over a broader range of ages. William Bright provides an example taken from American English, where in certain parts of the country there is an ongoing merger of the vowel sounds in such pairs of words as 'caught' and 'cot'. Examining the speech across several generations of a single family, one would find the grandparents' generation would never or rarely merge these two vowel sounds; their children's generation may on occasion, particularly in quick or informal speech; while their grandchildren's generation would merge these two vowels uniformly. This is the basis of the apparent-time hypothesis where age-based variation is taken as an indication of linguistic change in progress [4,89].

Sociolinguistic studies have long observed that women use more forms of standard language than men, so much so that the stereotype of women's hypercorrect language has emerged as somewhat of a universal principle in the field. By extension, sociolinguists have also recognized women's important role in the initiation and dissemination of language change. Earlier studies identified women as the leaders of linguistic changes that spread from above the level of public consciousness and involved new prestige forms emanating from the upper ranks of the social strata. In contrast, men were found to lead changes in vernacular forms spreading below the level of public awareness. However, recent studies have shown that women's role in language change is more complicated. William Labov's theory of the gender paradox asserts that while women adopt prestige forms of language proceeding from the upper ranks and from above the level of public consciousness at a higher rate than men, they also use higher frequencies of innovative vernacular forms occurring below the level of public awareness than men do.

From the point of sociolinguists, there are gender differences among men and women speech. How have sociolinguists arrived at these theories about women's central role in language change, and further, can they be applied to a historical study of the role played by women in the standardization of the English language during the early modern period? Section 1 will introduce the subject of gender and language variation, while section 2 will outline the major sociolinguistic paradigms of gender and language change. Section 3 will then consider the application of these modern sociolinguistic "universals" to specific language changes taking place during the early modern period.

In the 1960s, sociolinguists began to do research on gender and its relationship to language. Specifically, these studies have mostly centered around the differences in speech behavior of men and women at the phonological level, and the conversational styles of men and women in discourse. Studies of gender-specific variation are diverse and often contradictory, depending on such factors as researchers' assumptions about gender and gender, the methodology, and the samples used. Eckert and McConnell-Ginet have summed up the varied positions in stating: women's language has been said to reflect their conservatism, prestige consciousness, upward mobility, insecurity, deference, nurture, emotional expressivity, connectedness, sensitivity to others, solidarity. And men's language is heard as evincing their toughness, lack of affect, competitiveness, independence, competence, hierarchy, control. However, despite divergent claims, gender variation has emerged as a major field of sociolinguistic study [1,95].

An important consequence of gender differentiation in language is *linguistic change*. Aspects of linguistic variability are of interest to sociolinguists who attempt to chart how the language used by individuals and groups in various social situations can vary in patterned ways. Language variation serves to distinguish the

speech of different social groups (social variation), as well as the speech of an individual in different contexts (stylistic variation). Over time, these variations may lead to language change, which occurs when a new linguistic form, used by a particular sub-section of a speech community, is adopted by other members of the community and accepted as the norm. Sociolinguists now recognize that not only linguistic variation between social groups, but also *gender differences* in speech play an important role in the promulgation of language change.

Early dialectologists were among the first to recognize that gender plays a role in language innovation. Dialectologists were often trying to record a rural dialect before it died out, and were thus aware that linguistic changes were taking place; their observations about the social origins of these changes are interesting with regards to gender. For example, in 1946 August Brun, a specialist in the Provençal dialect, observed that older members of the community over fifty spoke mainly Provençal, as did younger men, but *women* under forty-five spoke mainly French. He claimed that because younger women did not speak Provençal with their children, the dialect was disappearing (Coates 172). Brun suggested that women play a crucial role by adopting language change and using it to bring up the next generation. Gauchat's 1905 study of the dialect of Charmey, a remote village in Switzerland, drew similar conclusions: younger members of the village were beginning to use newer phonetic variants, and further, among the younger generation, *women* used the newer forms more frequently. Gauchat argued that women's innovativeness was driving the changes («women welcome every linguistic novelty with open arms») and that the changes were propagated by women in their role as mothers (qtd. in Coates 173). The examples from dialectology reveal that women have long been represented as initiators of linguistic change. However, contemporary sociolinguistics has shown that this is an overly simplistic scenario – some innovations are clearly associated with men rather than women [5,84].

Early sociolinguistic research was primarily concerned with social class differences, but recent studies have addressed other social variables such as ethnic group, age and *gender* to assess their role in language variation. However, classic quantitative studies examined the relationship between linguistic variation and social class and revealed clear social stratification in language, giving rise to the related concepts of prestige and stigma. *Prestige* is associated with the language used by the social group from the highest standing. Members of a given speech community will collectively acknowledge that a particular variety – the standard dialect – is more 'correct' than others. *Stigma* is conversely associated with non-standard forms, and may be overt, (e.g. 'dropping' initial /h/) or it may be beneath the level of public consciousness. Non-standard varieties are often referred to as the vernacular.

The classic pattern of social stratification in language is one in which the upper middle class (UMC) uses the highest proportion of prestige variants, and the lower working class (LWC) uses the least. Further, each social class group is revealed to use a higher proportion of prestige forms *informal speech* and a lower proportion of prestige forms *informal speech*. In this type of model, social stratification is maintained, such that proportional usage of the prestige form appears in a clearly demarcated and descending order from UMC to LWC. This regular pattern is typical of a stable social variable, that is, a linguistic variable *not* involved in change.

In the case of linguistic variables undergoing *change*, a different pattern emerges: studies have shown that the *lower middle class* (LMC) uses more prestige forms *informal speech* than any other group, scoring even higher than the UMC. However, in less formal styles the LMC uses less of the prestige variant. This behaviour on the part of the LMC is known as hypercorrection, and seems to result from the sensitivity of the LMC to social pressures: their insecurity, caused by their position on the borderline between the middle and working classes, is reflected in their concern with speaking 'correctly'. When a linguistic variable is undergoing a process of change, the LMC is hypersensitive to the new prestige variant, and makes a conscious effort to use it more in formal situations (i.e. when paying more attention to speech) than any other class.

In the case of gender, it has been established that in many speech communities *female speakers will use a higher proportion of prestige forms than male speakers*. Women tend to use fewer stigmatized forms than men, and in formal speech they are more sensitive to prestige language than men. In the case of linguistic variables in the process of change, it appears that LMC *women* are particularly sensitive to new prestige variants, and exhibit an even greater degree of hypercorrection than displayed by the LMC generally. This phenomenon is referred to as the «Gender/Prestige Pattern».

The Gender/Prestige pattern is most famously explored by William Labov in his studies of New York City and Martha's Vineyard. In New York, Labov found that men's pronunciation varied very little between formal and less formal speech, while women's pronunciation varied a great deal. Female speakers displayed a greater degree of style-shifting, and moreover, *women* were using new advanced forms in casual speech, and thus initiating change. However, in Martha's Vineyard Labov discovered a different pattern: *men*, not women, were initiating change. Labov examined changes in diphthongs (/aw/ as in *house* and /ay/ as in *white* were becoming raised and centralized). He concluded that there was *no conscious awareness* among the islanders that these sounds were shifting, since he found no variation between different styles of speech (i.e. individuals did not vary their pronunciation depending on the context). Labov found that the centralized diphthongs were used mostly by *men* (specifically fishermen) aged 31-45,

and that the diphthongs were in fact a reversion to older and more conservative phonological forms. Labov argued that the diphthongs were used by fishermen as a sign of solidarity: use of the variants symbolized identification with the island and its values, and a rejection of the new incoming summer visitors.

In order to resolve his findings that both men *and* women initiate linguistic change, Labov made the distinction between conscious and unconscious change, or what he termed 'change from above' and 'change from below.' In keeping with the Gender/Prestige pattern, he argued that women lead changes that come from *above* the level of social awareness, and involve the new prestige forms of higher-ranked social groups, whereas men initiate changes which spread from *below* the level of social awareness, and away from the accepted norms towards the vernacular.

In Martha's Vineyard the change in pronunciation was taking place below the level of social awareness and was led by men responding to covert pressure from their peers. Labov terms this phenomenon "covert prestige": working-class men were adopting nonstandard variants which served as "solidarity markers" to emphasize certain group values such as "masculinity" (Wodak & Benke 135). On the other hand, women in New York were using a higher degree of prestige variants imposed from above.

Women's greater use of prestige language has been differently explained by sociolinguists, either in terms of economic and social factors, or for reasons of status and power. Social and economic explanations look at social networks and 'market forces' and compare the exposure of men and women to standard speech forms. It has been suggested that working class women may be more exposed to standard speech at work and have more incentive to modify their speech than men. Alternatively, the "power and dominance approach" suggests that because women are generally granted less status and power than men, they attempt to secure or signal their social status linguistically by using prestige language forms.

However, as more research became available, these conclusions have proved less straightforward. Many sociolinguists argue that *all* social classes can be innovative, and women's influence cannot be limited to conscious processes alone. In an influential paper (Labov 1990), Labov qualified his original argument to suggest that gender differentiation is independent of social class at the beginning of a change, but that interaction develops as social awareness of the change increases. He formulates two basic principles: 1. in linguistic change from *above*, women adopt prestige forms at a higher rate than men; 2. in linguistic change from *below*, women use higher frequencies of innovative forms than men do. These two principles show contrasting tendencies in the way men and women advance linguistic change. Labov calls it the gender paradox: «women conform more closely than men to sociolinguistic norms that are overtly prescribed, but conform less than men when they are not».

Generally speaking, these two principles suggest that women are more active in promoting linguistic change. Most research agrees that women play an important part in supralocalization, i.e., «the spread of a linguistic feature from its region of origin to neighbouring areas». Strictly localized linguistic features tend to be preferred by males, whereas variants used by females often gain supralocal status.

Within the study, fourteen changes are analyzed and the general pattern that emerges is one in which *women are found to lead the process of linguistic change* in the majority of cases. In 8 out of 14 examples, women adopt new language variants earlier than men and in 3 cases an initial male advantage switches to female advantage; however, in 3 particular cases men score ahead of women. Three changes led by women are discussed below: the generalization of the object pronoun *you* in the subject function, the diffusion of the short possessive determiners *my* and *thy*, and the diffusion of the third-person singular suffix *-(e)s*. In contrast, one change led by men is also provided: the replacement of multiple negation with single negation.

Nevalainen and Raumolin-Brunberg's findings agree with other sociolinguistic studies that have maintained that women are instrumental in language change. However, some major differences with contemporary sociolinguistic studies also emerge. The data suggest that *in the early modern period women lead language change regardless of the social origins of the process*. Some of the changes observed, such as the spread of *my* and *thy* and the third-person singular *-s*, progress from the lower literate end of the social hierarchy, rather than from the higher ranks. In these instances, the gentle and noblewomen in their data must have been among the first to adopt these forms and spread them within their own class. Nevalainen and Raumolin-Brunberg propose that these findings could suggest that gender was a more decisive influence on language change than social class. It is important that students of sociolinguistic variation gain experience of the discipline from the both methodological and theoretical perspectives. From the theoretical point of view, the central role of the linguistic variable in such research should be emphasised, along with a demonstration of the quantitative mechanics of the variable, and its importance in shedding light on relative differences in use of dialect variants by both individuals, groups and communities. The relationship between social factors and the use of dialect variants should be explored, to demonstrate that variability is not haphazard, but structured and motivated. The relationship between language variation and language change should be made clear, along with the pivotal role in sociolinguistic variation studies of the apparent time method for detecting ongoing change. Methodologically, it is important that students are required to engage in data collection and analysis both of which enhance understanding of the link between real people (from whom the data are collected) and the somewhat abstract notion of the variable. From recordings of self-collected data, students could be required to: extract adequate

numbers of tokens of a relevant linguistic variable; engage in a simple quantitative analysis; discuss the relationship between the use of different variants and the social background of speakers, as well as contextualise the results of their analysis by assessing language variation and change within a broader local, regional or national context [6,56].

The model of analysing language variation and change that Labov developed has been extremely popular and has been applied to many speech communities around the world. Recent approaches, however, whilst accepting the basic framework (e.g. the linguistic variable), have suggested that sociolinguistic variation studies have been sociologically naïve by correlating isolated social facts about a speaker (e.g. their gender, their social class, their ethnicity) with language use, rather than observing how social groups form and evolve and analysing the dialect that emerges from that social practice. So rather than saying 'here are some broad social categories, let's look at the language use of each category' (a top-down approach) researchers are beginning to propose that we say 'let's examine self-forming social groups and see if these groupings are reflected in linguistic structure' (a bottom-up approach). One researcher who has taken this latter approach is. She engaged in extensive ethnographic fieldwork in a secondary school in Detroit in order to gradually piece together a picture of who hung out with who, who were the central members and the less central members of the emergent groups and so on. She was then able to plot group membership against a large number of linguistic variables. Her research is particularly important in making us realise just how gross categories such as 'female' or 'adolescent' or 'working class' are, lumping together very different people into the same group, and that a sensitivity to how real groups of people are formed and maintained provides a very rich seam for future sociolinguistic analysis.

BIBLIOGRAPHY

1. Labov W. Sociolinguistic Patterns. Oxford: Blackwell. 1972.
2. Weinreich U., Labov W., Herzog M. Empirical foundations for a theory of language change. In W. Lehmann & Y. Malkiel (eds.), Directions for historical linguistics. 97-195. Austin: University of Texas Press. 1968.
3. Trudgill P. The Social Differentiation of English in Norwich. Cambridge: Cambridge University Press. 1974.
4. Chambers, J., Trudgill P. Dialectology. Cambridge: Cambridge University Press. 1998.
5. Eckert, P. Age as a sociolinguistic variable. In F. Coulmas. The Handbook of Sociolinguistics. 151-167. Oxford: Blackwell. 1997.
6. Britain, D. Linguistic change in intonation: the use of High Rising Terminals in New Zealand English. In P. Trudgill & J. Cheshire (eds.), The Sociolinguistics Reader: Volume 1: Multilingualism and Variation. 213-239. London: Arnold. (1998).

КАРАКУЛОВА А.М. АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ӨЗГЕРІСТЕР.

Мақалада әлеуметтік, экономикалық және саяси реформалардың әсерінен туындайтын ағылшын тілінде фонетикалық, лексикалық өзгерістер қарастырылған. Сондай-ақ, қазіргі заманғы ағылшын тіліндегі гендерлік ерекшеліктері сараланған.

Кілт сөздер: *социоллингвистикалық, тіл, өзгерістер, жаңалану, тұлға, сөйлеу қарым-қатынастар.*

КАРАКУЛОВА А.М. СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ.

В статье рассматриваются фонетические, лексические изменения в английском языке, происходящие под влиянием социальных, экономических и политических преобразований.

Также дифференцируются гендерные особенности в современном английском языке.

Ключевые слова: *социоллингвистический, язык, изменения, преобразования, форма, разговорные отношения.*

ӘОЖ 81'221

ҚАЗАҚ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНДЕГІ СТИЛЬДІК ИНВАРИАНТТАРЫ

ҚҰРБАНОВ А.Г.

Мақалада қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің стильдік инварианттары және олардың компоненттеріне инверсия жасау арқылы, бірде оларды түсіріп, эллипсис түрінде айту арқылы, бірде дербес екі түрлі мақал-мәтелдің элементтерін өзара шебер қиыстыру арқылы, т.б. жолдармен жасала беретіні жайлы мағлұматтар берілген.

Кілт сөздер: *мақал-мәтел, инварианттар, эмоция-экспрессивтік, дәстүрлік тұрақтылық, тұлғалық модификация, логикалық тұжырым, дәстүрлі номинатив.*

Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің бәрі негізінен жай сөйлем түріндегі тұрақты сөз тіркестеріне жатады, яғни олар тұлғасы жағынан ұзақ уақыттан бері қалыптасып, белгілі формада тұрақталған, мазмұны жағынан бір тұтастыққа ие болған жай сөйлем типтері. Осыған орай мақал-мәтелдердегі тұрақтылық пен біртұтастық неге байланысты және оны қалай түсінеміз деген заңды сауал тууы мүмкін.

Біздің пікіріміз бойынша, мақал-мәтелдердегі тұлғалық тұрақтылық, сайып келгенде, оның тұтас мағынасы мен мазмұнына тікелей байланысты. Ал мағына мен мазмұнның тұтастығы қоғам мүшелерінің өмір тәжірибесінен алған тағлымы мен танымынан туындаған ой-пікірдің, логикалық

тұжырымның әсерлі бейне, сан алуан образбен қат-қабат астарласа, жалғаса көмкерілуіне байланысты болса керек. Олай дейтін себебіміз – мақал-мәтел тұлғасына тән дәстүрлік тұрақтылық (оны паремиология «клише» деп атайды) қаншама берік және тіл үшін нормаға айналған стандарт болса да, абсолюттік ұғым емес: ол тілдің тарихи дамуына байланысты, көрші тілдердің әсерінен, сондай-ақ тілдің ішкі даму заңдылықтарына сәйкес, стильдік қолданысқа, сөз зергерлерінің сөз саптау шеберлігіне байланысты әр түрлі өзгерістерге түсіп отырады. Бірақ бұл өзгерістер мақал-мәтелдердің жалпы мазмұнына, мағынасына, бүкіл тіркеске негіз, дәнекер болып тұрған образ-бейнеге бәлендей нұқсан келтіре қоймайды [1, 497 б.].

Мақал-мәтелдердің осылайша әр түрлі өзгерістерге, тұлғалық модификацияға ұшырауы салдарынан пайда болған, тіл практикасында бір-ақ рет қолданыс табатын түрлерін и н в а р и а н т т а р деп атаймыз. Олардың пайда болуында белгілі бір заңдылық жоқ. Инварианттық өзгерістер автордың тек өз еркіне, асыл тасты әр қырынан бір көрсетіп құбылта білетін шебердей, мақал-мәтелдердің көркемдік өрнегін, образы мен бейнелеушілік әсерін, эмоция-экспрессивтік қуатын бойында сақтай отыра, пайдалатын талантына байланысты.

Мақал-мәтел инварианттары бірде олардың компоненттеріне инверсия жасау арқылы, бірде оларды түсіріп, эллипсис түрінде айту арқылы, бірде дербес екі түрлі мақал-мәтелдің элементтерін өзара шебер қиыстыру арқылы, т.б. жолдармен жасала береді [2, 45 б.]. Бұл өзгерістерді мақал-мәтелдердің дәстүрлі номинатив тұлғасымен салыстырылып берілген сөйлем құрамындағы авторлық, стильдік инварианттардан айқын көруге болады:

1. Компоненттерін өзгертіп айтуға байланысты инварианттар:

Қырық жыл қырғын болса да ажалды өлер.

«Қырық жыл қырғын болса да *ажалсыз тірі қалар*» деген... (М.Мағауин. Қияндағықыстау, 37-б.).

Мәстек шауып бәйге алмас.

Мәстек шауып тұлпардан бәйге ала ма,

Қадірлеп жабу жапқанменен...

(С.Торайғыров)

Дәм татқан құдыққа түкірме.

«*Су ішкен құдыққа түкірме*», - деген ол.- Жолдасыңды сатпа, сонан соң, жолаушылап келе жатқанда дала емес, алдыңнан кездескен молаға түне... (Н.Әбуталиев. Қайран нарын, 25-26-бб.).

2. Мақал-мәтелдердің жеке элементтері ғана сақталатын инварианттар:

Орамал тон болмайды, жол болады.

Әңгіме дәстүрдің **орамалында** емес, жөн-жоралғысының шама келмес тонында (Қ.Ақжанов. «Қ.Ә.», 21.Ү. 82).

Күйеу – жүз жылдық,

Құда – мың жылдық.

Әңгіме ... **«мың жылдық құдалардын»** бейбіт, пәтуәлі сөзінде емес, қара нардың белін кетіретін бөзінде... (Қ.Ақжанов. «Қ.Ә.», 21.Ү. 82).

Айналдырған ауру алмай қоймайды.

Қанша мойымаймын дегенмен, **айналдырған ауру** бірнеше ай төсек тартып жатқызып, ақыры 1865 жылдың күзінде отызға жаңа толған Шоқанның өмірін үзді. (М.Елеусізов. Ш.Уәлиханов)

Арамзаның құйрығы бір-ақ тұтам.

Есеней оңай түсінді... Қазақ айласының **құйрығы бір-ақ тұтам.** (Ғ.Мүсірепов. ШЖ, Ү т., 400-б)

3. Компоненттерінің орнын ауыстыруына байланысты инварианттар:

Ақсақ қой түстен кейін маңырайды.

- Уай, жарандар! Бұл **түстен кейін маңырайтын ақсақ қой** дейсіңдер ғой. (М.Әуезов. Абай жолы, I т., 82-б)

Қысқа жіп күрмеуге келмейді

- Е, е, несін айтасың! **Күрмеуге келмейтін қысқа жіптің** кері ғой... («Қ.Ә.», 21. Ү. 82).

4. Екі жолды ММ-дің бір жолын түсіріп айтуға байланысты пайда болған инварианттар:

Атадан ұл туса игі еді,

Ата жолын қуса игі еді.

«Атадан ұл туса игі» деген. Мына Тәкежан, Ысқақ, Шұбарға алғысымды айтамын. (М.Әуезов. Абай жолы, IV т., 360-б)

Тұяғы бүтін тұлпар жоқ,

Қанаты бүтін сұңқар жоқ.

«Тұяғы бүтін тұлпар жоқ» деген. Кемшіліксіз пенде бар ма бұл жалғанда... (М.Мағауин. Қияндағықыстау, 243-б.).

Елу жылда ел жаңа,

Жүз жылда қазан (жаңа).

«Елу жылда ел жаңа» деген. Бүгінгі өмірді кешегімізбен салыстыруға бола ма?... («Қ.Ә.», 21. Ү. 82).

5. Қосалқы компоненттермен кеңейтілген варианттар:

Өшкен жанбайды,

Өткен оралмайды.

«Өшкен жанбайды, жанса-басқа от, өткен оралмайды, оралса- басқа сәт...» (М.Мағауин. Қияндағықыстау, 148-б.)

Құл жиылып бас болмас,

Құм жиылып тас болмас

Сонда Бөкен би: - **«Құл жиылып бас болмар, біріктіретін құдайы болса, құм жиылып тас болар, кіріктіретін ылайы болса»**, - деген екен. (Н.Әбуталиев. Қайран нарын, 82-83-бб.)

*Жиен ел болмас,
Желке ас болмас.*

**Жиен неге ел болмасын, малды болса,
Желке неге ас болмасын, майлы болса**(Фольк.)

6. Бірнеше ММ-дің тоғысуынан, жымдаса қабысуынан туған инварианттар:

*Сақалын сатқан кәріден,
Еңбегін сатқан бала артық.
Күріш арқасында күрмек су ішер.*

Орекен... «Қой балам, масыл болып, **сақалымды сатып, күріш арасына шыққан күрмек** секілді болмайын, отарымды басқа біреуге өткізейін» деген пікірге нық бекінді. (М.Жылқыайдаров. Әкежолын қуғандар, 25-б.)

*Қара арғымақ қартайса,
Қарғы адым жер мұң болар*

*Баба бүркіт барлап ұшар,
Бала бүркіт парлап ұшар.*

Жантас үзенгіге шірене көтеріліп қойып, мысқылды күлкімен сөйледі: - Ен - еһ, **қара арғымақ қартайып, қарғы адым жер мұң болған** екен десем, **баба бүркіттей барлап ұшып** жүрген тәрізін ғой, сірә? (Ж.Тілеков. Жоңғар даласында, 168-б.)

Авторлық, стилдік инварианттардың бұдан басқа да түрлері болуы ықтимал. Олардың жасалуында, жоғарыда айтылғандай, белгілі бір шаблон, трафарет немесе заңдылық жоқ. Дегенмен, солай бола тұрса да, дәстүрлі тұрақтылыққа ие, әбден қалыптасқан мақал-мәтелдердің өзгеріп, инварианттық жағдайда қолдануында өзіне тән ерекшеліктің байқалатынын көреміз. Ол – тұлғалық өзгерістерге душар болып, әр қырынан бір көрініп, әр жерден бір белес беріп, немесе бір жерге келіп шоғырлана қалатын мақал-мәтелдің барлық жағдайда басын қосып, оның номинативтік қалпын сақтауға негіз, дәнекер болып отырған мағына-мазмұн тұтастығы, логикалық тұжырыммен қабысып келетіні баршаға мәлім, таныс, етене образ, өмір ситуациясы, ортақ тәжірибе [3, 97 б.].

Айта кететін бір жағдай, қазақ мақал-мәтелдерінің қалыптасқан дәстүрлік тұлғасының өзінде де әртүрлі семантика-структуралық варианттар болып тұрады. Ал авторлық, стильдік т.б. инварианттардың бұл құбылыстан табиғаты мүлде бөлек. Тіл тәжірибесінде бұл екеуінен өзгеше қолданыс тағы бар. Ол – мақал-мәтелдерді бұзып қолдану. Мақал-мәтелдердің жалпы мағынасына, қалыптасқан бейне, логикалық тұжырымға нұсқан келтіретін инварианттық өзгерістерді біз оларды бұзып қолдану деп есептейміз. Мәселен, бір газеттен «**Адам көркі – мата**» демекші, мұндағы әрбір жас

шебер өзі тіккен киімінің кез келген адамға жараса кетуін қандай қалайды десенізіші!» деген сөйлем оқыдық. Автордың айтайын деп тұрғаны бәрімізге де түсінікті. Бірақ осындағы мақалдың инварианты бұзылып айтылып тұр, яғни «шүберек»-тің орнына «мата»-ны қойған. Бұл екі сөздің мағынасы, әрине, жақын. Дегенмен, олар дәл осылай қолдануға келмейді, өйткені бұл мақалдың негізгі дәстүрлік тұлғасы: **Адам көркі – шүберек, ағаш көркі – жапырақ**. Дәл болмаса да, оның компоненттері ұйқасқа құрылған. Ал «мата»-ны «шүберек»-тің орнына қойып айтуға болмайды. Осыған байланысты қырғыз тілшілерінің айтып жүрген бір күлкілі әңгімесі ойға оралады: тіл мамандарының біреуі қырғыз тіліндегі **бақал** деген сөзді орысшасына ыңғайлап **бакалея** түрінде айтуға ұсынды. Сонда екінші бір тілші тұрып: *«олай өзгерткенде мына қырғыз мақалын «Базар көркі – бакалея, Жігіт көркі – сақалея» деп айтуға тура келеді»* деп таласты тоқтатқан екен [4, 28 б.].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Тұрманжанов Ө. Қазақ мақал-мәтелдері. – Алматы, 1980
2. Қазақ мақал-мәтелдері. – Алматы, 1981
3. Мұқанов С. Мөлдір махаббат. – Алматы, 1968
4. Орузбаева Б.О. Кыргыз тилинин грамматикасы. Морфология. – Фрунзе, 1964

KURBANOV A.G. INVARIATIONAL STYLE IN KAZAKH PROVERBS AND SAYINGS

В статье рассмотрен инвариационный стиль в казахских пословицах и поговорках, их формирование различными путями во время инверсии компонентов инвариационного стиля, то во время высказывания их, опуская, в виде эллипса, то связывая элементы двух разных пословиц и поговорок и т.д.

Ключевые слова: пословицы и поговорки, инварианты, эмоционально-экспрессивное, традиционное постоянство, модификация личности, логическое заключение, традиционный номинатив.

KURBANOV A.G. INVARIATIONAL STYLE IN KAZAKH PROVERBS AND SAYINGS

The article considers the invariational style in Kazakh proverbs and sayings, their formation in different ways during the inversion of invariational style component, during their speaking, omitting, in the form of an ellipse, linking two different elements of proverbs, etc.

Keywords: proverbs and sayings, invariants, emotionally expressive, traditional permanence, the modification of the individual, the logical conclusion, traditional nominative case.

БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ. МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ

УДК 372.87

ФОРМИРОВАНИЕ МУЗЫКАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ ЛИЧНОСТИ

ЖАҚСЫБЕКОВА С.С.

В статье рассматривается всестороннее развитие, нравственное совершенство, формирование музыкальной культуры личности.

Ключевые слова: Личность, музыкальная культура, нравственное совершенство.

Детство – важнейший период человеческой души, не подготовка к будущей жизни, а настоящая яркая, самобытная, неповторимая жизнь. И от того как прошло детство, кто вел ребенка за руку в детские годы, что вошло в его разум и сердце из окружающего мира – от этого в решающей степени зависит, каким человеком станет сегодняшний малыш. Детство – каждодневное открытие мира. Нужно, чтобы это открытие стало прежде всего познанием человека. Нет в мире ничего сложнее и богаче человеческой личности. Ее всестороннее развитие, нравственное совершенство – цель воспитания. Путь к достижению этой цели так же сложен, как и сам человек. Сила красоты как воспитательного средства зависит от того, насколько умело раскрывается сила труда как воспитательного средства, насколько глубоко и продуманно осуществляется воспитание разума, чувств. Слово учителя приобретает воспитательную силу лишь тогда, когда действует сила личного примера старших. Что такое учебно-воспитательный процесс? В нем три слагаемых: наука, мастерство, искусство. Без научного предвидения, без умения закладывать в человеке сегодня те зерна, которые взойдут через десятилетия, воспитание превратилось бы в примитивный присмотр. Нужно научно предвидеть в этом суть культуры педагогического процесса. Мы добиваемся, чтобы учителя и учеников объединяла духовная общность. Если учитель стал другом школьника, если эта дружба озарена благородным увлечением, порывом к чему-то светлому, разумному, в сердце ребенка никогда не появится зло. Быть хорошим учителем можно только будучи хорошим воспитателем. Духовная культура человека будет неполной если он не обладает знаниями, которые являются основой моральной культуры [1].

Музыкально-эстетическое воспитание детей – одно из звеньев общей системы воспитания ребенка. Музыкальное развитие обращено к духовному миру ребенка, его воспитательные возможности велики.

Современное образование рассматривается как сложный процесс, создающий условия для развития личности. Его задачей является воспитание человека, ориентированного на понимание, признание и принятие другого человека. Задачи гуманизации педагогического процесса и аксиологический подход к нему требуют создания атмосферы обращенности к ребенку, обеспечения необходимых условий для его полноценного развития. Для этого важную роль отводят музыкальному искусству, т.к. исследования многих ученых показывают, что музыка вызывает эмоциональный отклик у детей раньше других искусств. Музыка есть совершенно особый, ничем другим не заменимый путь познания разнообразных оттенков эмоционально-чувственных состояний человека, его переживаний, настроений, являясь одновременно и инструментом познания, осмысления и освоения прекрасного в самой действительности, красоты и глубины человеческих чувств, отношений. Общее и специальное музыкальное образование школьников всегда было и остается неотъемлемой частью эстетического воспитания подрастающего поколения. Какова же их роль сегодня, не утратили ли они своего значения в современной резко изменившейся социокультурной ситуации?

Современное состояние преподавания музыки в массовой школе и дошкольных учреждениях характеризуется устойчивыми тенденциями обновления содержания образования. Этот процесс протекает неоднозначно, а порой и противоречиво [2].

Появление авторских программ и методик, стремление многих школ работать в режиме инновационных идей, где не последнее место занимают идеи развивающего обучения, проектирование новых форм эстетического воспитания, создание разветвленной системы дополнительного музыкально-эстетического образования – все это свидетельствует об осознании огромной роли искусства в формировании человека, о которой говорили еще выдающиеся деятели образования и культуры, стоявшие у истоков становления отечественной системы эстетического воспитания.

Освоение новых форм работы на уроке направлено на развитие музыкального мышления учащихся, развитие творческих способностей, повышения мотивации к предмету.

Различные формы деятельности на уроке подчинены логике учебного процесса, структурированы на основе принципа контраста, что обеспечивает художественную целостность урока.

«Как воспитать ребёнка средствами музыки?» Этот вопрос волнует каждого учителя. Бесспорно, достоинства классической музыки – это

путеводная звезда для воспитания добра, справедливости, эмоционального отношения к миру. Вместе с тем, разумное включение в урок музыки фольклора, достойных образцов авторской песни из школьного репертуара помогает установить арки между музыкально-историческими эпохами, стилями, направлениями, жанрами и формами, и что особенно важно – острее понять и почувствовать жизненный смысл музыкального искусства. Информационная подсистема музыкально-эстетической культуры личности представляет собой систему всех видов и форм знаний. Музыкальное искусство рассматривается как часть общей мировой культуры. Оно одновременно выступает как составной элемент общего процесса познания мира, как часть общего развития человеческой культуры и в то же время является специфической формой эстетической деятельности. Специфика искусства вообще в числе других характеристик имеет и такую немаловажную по своей природе оно является «многофункциональной подсистемой художественной культуры, синтетично удовлетворяющей многообразие человеческих потребностей и воплощающей многообразие проявлений человеческой жизнедеятельности» [2]. Действительно, музыка по своей природе полифункциональна и в отношении к человеку является инструментом познания и самопознания, средством общения и ценностной ориентацией, а также источником наслаждения и орудием духовно-практического изменения действительности.

Формирование личности – сложный, многозначный процесс, выступающий в форме физиологического, психического и социального становления человека и определяющийся внутренними и внешними естественными и общественными условиями.

Важнейшей задачей массового музыкально-эстетического воспитания является формирование способностей воспринимать и эстетически оценивать все явления жизни, действительности и музыкального искусства в свете эстетического идеала. Характер эстетических идеалов ребенка является главным показателем уровня его оценочных музыкально-эстетических представлений, то есть развитости его способностей эстетического и музыкального восприятия, эстетического и музыкального вкуса. Первоначально в своей непосредственной целостности музыкально-эстетическая культура личности предстает как часть общей духовной культуры. В ней выражается способность воспринимать и творить мир музыки не только в соответствии с нормами эстетического отношения, соприкасающимися с красотой, совершенством, гармонией. Уровень музыкальной культуры личности характеризуется таким комплексом ее проявлений, как способности, установки, знания, умения, навыки, оценки. Все эти формы или слагаемые музыкально-эстетической культуры личности

возникают на основе музыкальной деятельности и развитого музыкального сознания.

Музыкально-эстетическая культура личности выступает как единство способностей, музыкально-эстетических знаний, навыков поведения, чувств, оценок и убеждений. Она выражается в наличии и развитости музыкальных задатков и способностей; в содержании эстетических позиций личности, инициативы, установок на музыкальную деятельность; в системности, проявляющейся в умениях, навыках как необходимых элементах музыкального творчества; в развитости чувственно-оценочного отношения и образного мышления, позволяющего ориентироваться в многообразии музыкальных ценностей, формировать через механизмы ценностных ориентаций восприятие, переживание, оценки, вкусы, идеалы и взгляды.

Атмосфера творчества на уроках музыки – условие формирования духовной культуры школьников.

Музыкально-ритмические навыки и навыки выразительных движений приобретенных в упражнениях позволяют детям полнее и качественнее проявить себя в танцах. В процессе систематических занятий по движению у ребят, развивается музыкально-слуховое восприятие. Детям постепенно приходится вслушиваться в музыку для того, чтобы одновременно точно выполнять движения [3].

С первых занятий необходимо развивать стремление самостоятельно с творческими элементами выразительно двигаться под музыку. Таким образом надо активно развивать и обогащать двигательную реакцию детей. В этом большую помощь могут оказать игровые моменты. Например: в игре «Төлдер?», дети должны не только определить, кто вышел: козленок, верблюжонок, теленок, барашек и др., но и передавать движением неуклюжего, медленно ступающего верблюжонка, быстрого козленка. Каждый ребенок по-своему применяет умения и знания в этой игре. Интересные игровые творческие задания мы проводим после повторного слушания нового музыкального произведения. Например: звучит мелодия незнакомой польки. Дети определяют веселый, бодрый, танцевальный характер музыки. И вот уже знакомый вид польки можно увидеть в движениях других детей. Одни за другим ребята включаются в танец. Танцует вся группа [4].

Для детей старшего возраста используется магнитофон, проигрыватель. Красочность звучания оркестрового исполнения знакомых произведений эмоционально воздействуют на ребят. Использование грамзаписи в свободное от занятий время, дает возможность детям самостоятельно импровизировать движения, составлять несложные композиции плясок, хороводов, игр. А это является содержанием таких музыкальных игр, как «Төлдер», «Санамак», «Қуыршақ». Таким образом, музыкально-ритмическая деятельность детей

проходит более успешно, если обучение элементов танцевальных движений осуществляется в сочетании с музыкальными играми и творческими заданиями. В своей работе по развитию творчества используется также наглядный материал: картины, рисунки, музыкальные инструменты, музыкально-дидактические игры. Итак, в доступной игровой форме у детей развиваются музыкальные способности. Таким образом, игровые приемы на занятиях музыки способствует более активному восприятию музыки, позволяет в доступной форме приобщать их к основам музыкального искусства, к формированию музыкальной культуры. В пении как и в других видах исполнительства, ребенок может активно проявлять свое отношение к музыке. Пение играет важную роль в музыкальном и личностном развитии.

Музыкальное воспитание направлено на формирование музыкальной культуры детей посредством музыкального искусства, например через слушание музыки. Слушание музыки является самостоятельным видом музыкальной деятельности. Слушание музыки – одна из лучших форм работы для развития способностей активно воспринимать музыку и внимательно вслушиваться в разные ее особенности. К тому же слушание музыки позволяет познакомить детей со значительно более сложной музыкой по сравнению с той, которую они сами исполняют. Дети получают возможность услышать большие вокальные, инструментальные, оркестровые произведения в хорошем исполнении. Слушание дает возможность услышать музыку разных жанров, форм, стилей, эпох в исполнении известных исполнителей и композиторов. В наше время слушание музыки, благодаря широко развитой концертной деятельности, развитию многообразных видов технических средств, способных воспроизводить музыку (радио, телевидение, магнитофоны, кино т.д.) становится доступной формой общения с искусством широких слоев населения. Поток музыкальной информации практически безграничен. Тем важнее становится проблема организации целенаправленного слушания музыки, помогающей формировать избирательность потребления музыкальных впечатлений в соответствии с уровнем воспитанного художественного вкуса.

ЛИТЕРАТУРА

1. Сухомлинский В.А. О воспитании. – М: Изд полит литературы. – 1988.
2. Ветлугина Н.А. Музыкальное развитие ребенка. – М.: Просвещение, 1968. – 415 с.
3. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. Психологический очерк. Изд. 2-е. – М.: Просвещение, 1967.
4. Апраксина О.А. Методика музыкального воспитания в школе. – М.: Просвещение, 1983. – 222 с.
5. Сулейменова Р., Жумалиева Г. Музыка пәнін оқыту әдістемесі. –А:Фолиант, 2008.

ЖАҚСЫБЕКОВА С.С. ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫҢ МУЗЫКАЛЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Мақалада жеке тұлғаның музыкалық мәдениетінің қалыптасу мәселелері, жолдары, адами құндылықтары қарастырылған.

Кілт сөздер: жеке тұлға, адами құндылық, музыкалық мәдениет.

ZHAKSYBEKOVAS.S.THE COMPREHENSIVE DEVELOPMENT OF THE MUSICAL CULTURE OF THE PERSON.

The article considered the comprehensive development of moral perfection, formation of the musical culture of the person

Keywords: person, musical culture, moral perfection.

ӘОЖ 372.8:796

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҒЫНДА ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

ТҰРЫСҚҰЛОВ Ө.Ж., НУРАЛИМОВА Қ.А.

Мақалада мектеп оқушыларына дене шынықтыру сабағында ұлттық ойындарының пайдалану технологиясы көрсетілген.

Кілт сөздері: Мектеп оқушылары, дене шынықтыру, ұлттық ойындар элементтері, технология, қимыл-қозғалыс, тәрбие.

Халқымыздың ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп жинаған мұраларының бірі – ұлттық ойындар, билер, ән-күйлер, жырлар, еңбек қимылдары, ұлттық қимыл-қозғалыс жаттығулары мен тіршілік салттары. Бұл құбылыс жастардың сана-сезімі мен парасатының, ішкі мәдениетінің халықтың асыл да өлмес қазынасымен сабақтас, содан нәр алған, ұштасқан, терең тамырласқан. Халық өнерінің шын табиғатын, сыр-сипатын дене тәрбиесінде қимыл-қозғалыстарды сабақтарда, жаттығуларда қолдану болашақ дәрігерлерге ұлттық тәрбие беру үшін аса қажет. Өйткені, ұлттық салт-дәстүр мен ұлттық ойындар халық даналығынан туған. Мұндай өнердің шын табиғатын тану студенттер үшін қажет.

Оқушылардың дене тәрбиесі үдерісінде, олардың әртүрлі қимыл-қозғалыс жаттығуларын орындаулары арқылы олардың тек қана дене күші ғана емес, сондай-ақ халықтың ұлттық ойындарымен, халық әуендерімен, билерімен, қазақ халқының тарихымен, мәдениетімен, әдет-ғұрпымен, салтымен, халықтың жүздеген жылдар бойы сұрыптап жинаған, мұра етіп қалдырып келе жатқан қасиетті дәстүрлерімен терең танысу мүмкіншілігі туады.

Бүгінгі күн талабына сай дене тәрбиесі сабағында ұлттық ойын элементтерін пайдалану қазақтың би өнерлері, ең алдымен, денені түзу ұстап

үйренуден басталады. Бұл – дене тәрбиесінде біз көздеген мақсатқа жетудегі жолдардың бірі. Осындай ерекшелік тұрғысынан қимыл-қозғалыс жаттығуларын былай жіктеуге болады:

1. бас және мойын қимылдары;
2. иық бұлшық еттері қимылы;
3. қол қимылы;
4. аяқ бұлшық еттері қимылы;
5. қазақтың қолөнерінен туындайтын жаттығулар;
6. тұрмысқа байланысты туындайтын қимылдар;
7. аударыспақ қимылдарын жұптасып орындау.

Дене тәрбиесі сабағында ұлттық қимыл-қозғалыс ойындарын өткізгенде, жоғарыдағы жаттығулардағы қимылдардың барлығы қамтылады. Бұлардың бәрі тұрмыс-тіршілікте жасалынатын етене таныс қимыл-қозғалыстар.

Қимыл-қозғалыстар мен ойынжаттығуларды дене тәрбиесі сабағында орындаудың нәтижесінде ұлттық ойын элементтері мен дене динамикасы бірін-бірі үйлесімді түрде сабақтастырып, күшейтіп, әдемі әуезді сазбен дене тәрбиесі сабағының әсерлілігін арттыра түсетін болады.

Бірақ бұл ұлттық қимыл-қозғалыстар мен ойын жаттығуларды дене тәрбиесі барысында қажетті мезгілде ұлттық әуенмен бірге пайдаланса, онда шаршағанын басып, жұмыс қабілетін тұрақтандырып, ұлттық тәлімге деген ынтасын арттырады.

Ұлттық ойындар немесе ұлттық қимыл-қозғалыс жаттығуларын оқушыларға дене тәрбиесі барысында бірнеше рет қайталатса, онда орындау ережелері тұрақталып, оқушы дағдысы, машықтануы, белсенділігі, шығармашылығы, іскерлігі дамып, қалыптасады.

- Кез келген ұлттық ойындар мен жаттығу ойындарының негізінде нақты мазмұнын және белгілі нәтижеге жету мақсаты бар, олай болса оларда белгілі бір бағыт, педагогикалық құндылық та бар. Педагогтың міндеті – солардың әрқайсысының білімдік, сауықтыру, тәрбиелік мүмкіншілігін дұрыс анықтап, қызметтік іс-әрекеттеріне дұрыс енгізіп, пайдалана білуінде.

- Ұлттық ойындар мен ұлттық спорттық жаттығуларын оқушылардың дене тәрбиесі сабағында қолдану мәселесін тәжірибелі педагог өзі шешеді. Олай болатыны, дене тәрбиесінде халықтың педагогика элементтерін пайдалану, оқушылардың басқа да қимыл-қозғалысын ұштастыруға септігін тигізіп, танымдық және тәрбиелік функцияларды қоса атқарады.

Сондықтан, біз ұсынған оқушыларға дене тәрбиесі сабағында ұлттық ойындар элементтерін пайдаланудағы дене динамикасы және оны пайдалану технологиясын төмендегідей ұйымдастыру оң нәтижеге жететіндігі дәлелденіп отыр:

1. Дене тәрбиесі сабағындағы ұлттық ойындар негізіндегі спорттық жаттығулар, ойындар оқушылардың қызығушылығын, ынтасын туғызады.

2. Бір сарынды өтетін дене тәрбиесі сабағы және үйреншікті жаттығулардан қажып, шалдыққанда және спорт өнерінен нәтиже болмаған кезде оқушыны ширатып, белсендендіреді.

3. Оқушылардың эмоциялық жағынан әсер ету қажет болғанда, олардың назарын көңілді, шабыттты күйді орнықтыратын ұлттық ойындарды пайдалану арқылы тәрбиелік әсер қалыптастырады.

Ұлттық ойындар элементтерін кезкелген формада мақсатты пайдалануға болады. Сондықтан, дене тәрбиесі сабағында ұлттық ойындар элементтерін пайдаланудың технологиясы оқушылардың ұлттық ынта-ықыласын, ізденіс әрекетін, сана-сезімін оятуға бағытталады. Сонымен қатар педагог әр оқушының деңгейіне сәйкес қабілеті мен икемділігіне, ой өрісіне қарай, жеке-жеке әсер ету жолдарын қарастырады. Атап айтқанда, дене тәрбиесі сабағында ұлттық ойындар элементтерін пайдаланудағы дене динамикасын пайдалану технологиясын төмендегідей бөліп қарауға болады:

1. Жалпы – ұлттық ойындар элементтерін пайдаланғандағы дене тәрбиесі сабағының негізгі ұстанған бағыты, оның негізгі элементтерін үйрету, оқыту барысында оқушылардың көзқарасы және қарым-қатынасын қалыптастыру.

2. Салалық – дене тәрбиесі сабағында ұлттық ойындар мен ұлттық спорттық қимыл-қозғалыс жаттығулары жөнінде мағлұмат беру, үйрету, тәрбиелеу. Ұлттық ойындар мазмұнын жүзеге асыру арқылы тәрбиелік, рухани дамыту мүмкіндігін арттыру;

3. Локальдік – оқушының күш, шапшаңдық, ептілік, машықтану деңгейін арттыру, ұжымдық жұмыс жасай білу дағдысын қалыптастыру, ұлттық ойындар элементтерінің мазмұнын меңгерту технологиясы арқылы жеке дара, өз бетінше ізденісті ұйымдастыру, меңгерту, қайталау, машықтандыру, ретке келтіру, есепке алу, тексеру, бақылау, ықпал жасау, бағалау.

Ұлттық ойындар пайдалану технологиясының көмегімен дене шынықтыру сабағында экспроматтардың орнына алдын ала бағдарлама жасау, сабақ барысын хабарлау, ұлттық ойындар мен ұлт қимыл-қозғалыс жаттығуларын іс тәжірибеде, яғни сабақ барысында пайдалану, ұлттық мұраны қайта жаңғырту арқылы жоғары нәтижеге жетудің жолдарын қарастырады.

Сонымен қатар бұл технология төмендегідей құралады:

• Диагностикалық жолмен мақсат қоя білу және оқушылардың ұлттық ойын және ұлт қимыл-қозғалыс жаттығуларын меңгеру сапасын, машықтану дәрежесін, ұлттық тәрбие деңгейін объективті түрде анықтау, ықпал ету, бақылау.

- Мақсатты конструктивті, айқын, нақты түрде қою.
- Жеке тұлғаны шынықтыру, сауықтыру және емдеу.

Дене тәрбиесі сабағында ұлттық ойындарды пайдалануда дене динамикасын дамыту және оны пайдалану технологиясы оқушылардың ұлттық ойындарға және дене тәрбиесі сабағына ынта-ықыласын, сонымен қатар осы бағытқа сәйкес, қабілеті мен икемділігіне қарай, жеке-жеке әсер ету жолдарын қарастырады.

1-кесте - Дене тәрбиесінде қазақтың ұлттық ойындарының тәрбиелік мүмкіндіктерін пайдаланудың технологиясы

Ойындардың аты	Ойынның мақсаты	Тәрбиенің бағыттары	Қалыптасатын тұлғалық қасиеттері
1	2	3	4
«Арқан тартыс»	Дене шымырлығын шыңдау, қимыл бірлігін қалыптастыру, білек күшін жетілдіру	Дене тәрбиесі	Бұлшық еттерінің жетілуі, ерік қайратының шыңдалуы, төзімділік, шыдамдылық
		Адамгершілік тәрбиесі	Сыйластық, ұжымшылдық, басқалармен санаса білу, жеңіске қуана білу, жеңілістің ренішін жою.
		Ақыл-ой тәрбиесі	Ұстамдылық, батылдық, жасампаздық, байсалдылық
		Құқықтық тәрбиесі	Сыйластық, сабырлылық, тәртіптілік, адалдық, әділдік

«Алты бақан»	Шығармашылық қабілетін арттыру, танымдылық	Ақыл-ой тәрбиесі	Тапқырлық, жасампаздық, белсенділік, көңілді ұстай білу, ой-өрісін дамыту, ұстамдылық, байсалдылық, қызығушылық
		Адамгершілік тәрбиесі	Сабырлылық, басқалармен тіл табысу, ізгілік, сыйластық, өзін-өзі ұстай білу
		Дене тәрбиесі	Салауаттылық, сезім мүшелерін жетілдіру (көру, есту, сезі, ерік-қайратын шыңдау)
		Патриоттық тәрбиесі	Салт-дәстүрді құрметтеу, ұлттық дәстүрлі ойынға сүйіспеншілігін арттыру, өз ұлтының өкілі екенін мақтан ету.

Демек, жоғарыда кестеде ойындардың аты, ойын мақсаты, оның тәрбиелік бағыттары нәтижесінде қалыптасатын тұлғалық қасиеттері көрсетілді.

Ұлттық ойын түрлерін оқушылардың дене тәрбиесі сабағында пайдалану оны ұйымдастырушы педагогтан үлкен теориялық әзірлікті, білімділікті, шеберлікті, әрі соның нәтижесін көруге деген құштарлық пен төзімділікті, сабырлылықты қажет етеді. Себебі, ол аз ғана уақыттағы іс-әрекеттің жемісі емес, ұзақ жылдар бойы жиылған іс-әрекеттің жемісі болып табылады.

Ұлттық ойындар мен ұлт қимыл-қозғалыс жаттығуларын оқушылардың дене тәрбиесі сабағында пайдалану педагогикалық үдерістің жалпы заңдылықтарына негізделеді. Педагогикалық үдерістердің міндеттері, мазмұны, формалары, әдістері тұтас логикалық тізбек құраса, онда қарастырылып отырған байланыс заңдылығы нәтижені қамтамасыз етеді. Ұлттық ойындар мен ұлт қимыл-қозғалыс жаттығулары, ұлттық спорт

түрлері өзінің жан-жақты тәрбиелік қасиетін шындай түседі. Сондықтан, ол тәрбие процесінің міндеттері мен формаларын толықтырып қана қоймайды, дене тәрбиесінің мазмұны мен әдіс-тәсілдерін байытуға, оны жетілдіре түсуге де өз үлесін қосады, барынша белсенді әрекет жасайды.

И. Хейзинг: «Адамзат мәдениеті ойын ретінде пайда болды және ойын арқылы дамуда», - деген [3, 99 б.].

Ойын – іс-әрекеттің бір түрі. Ойындық жағдаяттар, негізінде, қоғамдық тәжірибені қалыптастыруға, әрі меңгертуге бағытталған тәлім-тәрбие арқылы жүреді, әрі соның негізінде тәртіп шындалып өзін-өзі реттеу, жетілдіру жүзеге асырылады.

Ойын әрекеті адамзат тәрбиесінде төмендегідей қызметтер атқарады:

- көңіл көтеру, қызығушылығын ояту;
- қарым-қатынастың, қатынас жасау диалектикасын меңгерту;
- өзін көрсету, өз мүмкіндігін жүзеге асыру, адамның тәжірибе жасау алаңы ретінде;
- ойын терапиясы қызметін атқарады, әртүрлі қиындықтарды жеңуге үйретеді;
- диагностикалық қалыпты тәртіппен ауытқушылықты, ойын үстінде өзін-өзі тануына көмектеседі;
- коррекциялық, реттеушілік қызмет атқарады. Жеке тұлғаның өмірлік орнын өзгертуіне, жеке тұлға құрылымының өзгеруіне көмектеседі;

Көптеген ойын түрлеріне негізінен төрт түрлі басты белгілер сипаттары тән:

- еркін дамымалы іс-әрекет баланың өз қалауы бойынша ғана жүзеге асатын процесс. Тек қана нәтижесінде емес, ойын барысында да іс-әрекет үрдісінде алынатын жан рахаты үшін бала ойын ойнауға келеді;
- шығармашылық, көп жағдайда импровизациялық, өте жоғары деңгейде дамыған белсенді іс-әрекет, нағыз «шығармашылық айдыны»;
- іс-әрекет эмоциялық көтеріңкі көңілкүйде жүреді, бәсекелестік эмоциялық күш-жігер жұмсалады;

Ойын әрекетінің себепкерлігі оның еріктілігімен, таңдап алу мүмкіндігімен және жарыс элементімен өзін-өзі бекіту күш-жігерін жұмсау, қажеттігін өтеуге жағдай жасайды [4, 43 б.].

Білім алу – іскерлік пен дағдыға машықтану, оқу еңбек және ойын үстінде болатын үдеріс. Осы айтылғандардан тәрбие үдерісі шығады.

Адамның тәрбиелілігін бағалайтын белгілер (критерий) мыналар:

- басқа адамға (топқа, ұжымға, жалпы алғанда қоғамға) жақсылық, мейірімділік жасау;
- әрекетті, қылықты бағалағанда шындықты басшылыққа алу, ақиқатты қолдау;
- жасампаздықтың барлық көрінісінде әдемілікке жол ашу.

Адамның тәрбиелілігінің өлшемдері мыналар:

- Құндылықтың биік шыңына өрлеу, оны мұра тұтынуы;
- қоғамның құндылықтары мен идеяларын, нормаларын, ережелерін игеру дәрежесі, оларды күнделікті іс-әрекетінде, қылығында басшылыққа алу, соларды өз бойына сіңіре білу дәрежесі.

Ал дене тәрбиесі сабағында ұлттық ойындар элементтерін қолданудың мақсаты – тәрбиелеу. Оқушылардың дене тәрбиесі сабағында ұлттық ойын тәсілдері мен ұлт қимыл-қозғалыс жаттығуларын үйретуді ұйымдастырған уақытта негізінен мынадай бағыттарда жүреді: ойын міндеттері қойылады; ережесі мен тәртібі жөнінде мағлұмат беру; халықтық педагогика материалдарын оның құралы ретінде қолданылады; сабақ әрекетіне жарыс, байқау элементтері енгендіктен, жақсы мағынасындағы бәсекелестік рух береді, әрі жарыстық рух оқушылардың ойынға деген қызығушылығын арттырады; ұлттық ойын мен ұлт қимыл-қозғалыс жаттығуларының жемісті, жетістікпен орындалуы сабақ нәтижесімен байланыстырылады. Ұлттық ойын әрекетінің психологиялық механизмі өзін-өзі көрсету, өзін-өзі айқындау, өзін-өзі реттеу, өзін-өзі жүзеге асыру сияқты және қажеттілігіне ұлттық және өзіндік «мен» тұжырымдамасының іргетасына сүйенеді.

Оқушыларға дене тәрбиесін беруде ойын элементтері халықтық педагогиканың құрамдас бөлігі ретінде пайдаланудың тәрбиелік, білімдік, сауықтыру міндеттерін шешіп қана қоймайды, сонымен қатар жеке тұлғаны қалыптастыруда да маңызды рөл атқарады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Тойлыбаев Б.А. Бастауыш мектеп оқушыларының дене тәрбиесін беруде халықтың педагогика элементтерін пайдалану: пед.ғыл.канд.дис.: 13.00.01. – Алматы, 1995. – 124 б.
2. Сағындықов Е. Қазақтың ұлттық ойындары. – Алматы, 1991. – 77 б.
3. Бүркітбаев Ә. Спорттың ұлттық түрлері және оның тәрбиелік мәні. – Алматы, 1985. – 83 б.
4. Бекбатчаев Т.М. Применение традиционных казахских игр и упражнений в системе физического воспитания в школе: Дис. ... к.п.н: 13.00.01. – Алматы, 1982. – 131 с.

ТУРЫСКУЛОВ О.Ж., НУРАЛИМОВА К.А. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИИ НАЦИОНАЛЬНОГО ВИДА СПОРТА ДЛЯ УЧЕНИКОВ НА УРОКЕ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЕ

В статье рассмотрены воспитание школьников на уроках физической культуры, также использованы национальных видов спорта и технологии для развития двигательных навыков, воспитание моральных качеств, уважение человеческих и общественных ценностей.

Ключевые слова: школа, физические элементы национальной игры, технологии, движение, образование.

TURYSKULOV O.Zh., NURALIMOVA K.A. USING TECHNOLOGY NATIONAL SPORT FOR PUPILS AT PHYSICAL CULTURE

The article describes the training of schoolboys at lessons of physical training the use of national sports and technology for the development of motor skills, education of moral qualities, respect for human and social values.

Keywords: *school, physical elements of the national games, technology, movement education.*

ЖАС ҒАЛЫМДАР ІЗДЕНІСІ

УДК 597.82:591

ДАНАТА БАҚАСЫНЫҢ (BUFO DANATENSIS) ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ СИСТЕМАТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ГЕЛЬМИНТОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ

ИДИЯТУЛЛАЕВА Ж.Д., САРТАЕВА Х.М.

Мақалада құрбақалар комплексінің өкілі даната бақаның жер бетіндегі географиялық таралуына, мекен орталарына, систематикалық жағдайларына, сонымен қатар гельминтофанасына ғылыми зерттеулер жүргізілген. 17 морфологиялық белгі бойынша статистикалық анализ жасалған.

Кілт сөздер: *систематика, қосмекенділер, құрбақалар комплексі, даната бақасы, жасыл бақа, морфометрия, гельминтофауна.*

Даната бақасы (*Bufo danatensis*) – үсті ашық сұр, сарғыш түсті, тоқ жасыл дақтары бар және ұзынынан жіңішке қара түспен иектелген. Терісі кедір-бұдырлы, басының жанынан улы бездерінің жинағынан екі ірі құлақ түбі бездері жабылған.

Систематикалық орны:

Тип: Хордалылар – Chordata

Тип тармағы: Омыртқалылар – Vertebrata

Классы: Қосмекенділер – Amphibia

Отряды: Құйрықсыздар – Anura

Тұқымдасы: Бақалар – Bufonidae

Туысы: Бақа – Bufo

Өкілі: Даната бақасы – *Bufo danatensis*

Даната бақасы Европада, Солтүстік Америкада, Европа бөліктерінің бұрынғы СССР-де, Қырым, Кавказ, Қазақстан, Орталық Азия, Иран, Түркия, Афганистан, Шығыс Алтайға дейін, батыс Монғолия мен батыс Қытай жерлерінің бәрінде таралған. Батыс Каспий теңізінің жағалауынан 59°C солтүстік ендікте, ал шығыс аралынан 50°C ендікте болады. Жартылай шөлді

алқаптарда, далаларда және жалпақ жапырақты ормандарда кеңінен таралғандығы солтүстік аралас орманшекарасына дейін барады. Жасыл бақа 4500 мың биіктіктегі Гималайдан да табылған. Ең үлкен жасыл бақаның өлшемі 140 мм болады. Кавказда жақсы жайлы аймақтардың өзінде бұл түр орташа 75 мм өлшемді болады. Солтүстікте, Оңтүстік-Шығыста мүмкіндігінше Батыста жасыл бақалардың дене өлшемі кішірейе береді. Осындай кең таралғандығына қарамай жасыл бақалар Оңтүстік жануарларына тән қасиеттерге ие [1].

Hemmer et.al-дың [2] морфометриялық ерекшеліктерінің негізінде, *Bufo viridis turanensis* түр асты Каспий теңізінің Шығыс Тұран бассейнінің батысында тіршілік ететіні анықталды.

Бұл форма ареалының батыс шекарасы номинативті Батыс Закавказияның оңтүстік-шығысынан Каспий теңізінің оңтүстік аралдарына дейін, Памир-Алтай тауының жолақтарынан, оңтүстігіне Копетдаг жотасына [3] дейін қоршалған.

Bufo viridis aurenti, 1768, *Bufo viridis turanensis*, 1978 және *Bufo viridis kraatusiensis* диплоидты болып табылады. Оңтүстіктің таулы аудандарында және Орта Азияның оңтүстік-шығыс жерлерінің бақаларының популяциялары бөлінген *Bufo viridis siomontanus* sp.n тұрасты ретінде жазылған.

Оңтүстік Қазақстан территориясында жасыл бақа (*Bufo iridis*) кең таралған. Соңғы жылдары Шығыстың жасыл бақаларының жүйесіне маңызды зерттеулер жүргізілді. Осы уақытқа дейін бұрынғы КСРО территориясындағы *Bufo viridis* [4] таралуы туралы түсінік қалыптасқан еді, бірақ солкездің өзінде Орта Азияда жасыл бақалардың таксономиялық жағдайы туралы сұрақ көтерілді.

1976 жылы Қырғызстанның (*Bufo viridis*) жасыл бақаларының кариотиптерінің ерекшеліктері жарыққа шықты, бұл жерде Қырғызстанда тіршілік ететін бақаның екі түрі туралы материалдар көрсетілген болатын, яғни олар Ыстықкөлмен Шу популяцияларының диплоидты және тетраплоидты түрі, жоғарыда айтылғанның екеуі болып табылады. *Bufo viridis* комплексінің тетраплоидты бақалары Каспий теңізінің аралығында, Батыс Монғолияда және солтүстік-шығыс Қытайға дейін ұлан-байтақ жерлерді мекендейді. Бұл бақалар тасты жерден жартылай шөлді 4000 мдендіктегі жерлерде кездеседі. Балқаш өзенінің солтүстік ауданы, Іле көлі, Ферғана депрессиясы және 4000 м Тянь-Шань жерлерінде кездеседі. Ал диплоидты түрлері Тұран ойпатында және Орта Азия тауларының белдеуіндегі ендіктерде тіршілік етеді. Комплексінің таксономиясы дискуссиялы болып табылады.

Даната бақасы Қазақстанда зерттелмеген. Қазақстанда Зайсан айпатында, Іленің ортаңғы және төменгі ағыстарында, Алакөл су алқабында

тіршілік етеді. Соңғы зерттеулердің нәтижесінде оның тауда да, тегіс жерде де мекендейтіні анықталды. Жасыл және даната құрбақасының таралу аймақтары аралас.

Bufo danatensis Pisanets ғылымға тек 1978 жылдан бастап белгілі. Салыстырубойынша Оңтүстік-шығыс Түркияның бақаларының популяциясы (Кюрен Даг жотасы, Даната ауылы) *Bufo danatensis* Pisanets өкілі ретінде сипатталды, бұл түрдің *Bufo viridis* өкілінен морфологиялық, экологиялық жағынан біраз айырмашылығы бар [3].

Алғаш рет 1976 жылы даната бақасы *Bufo danatensis* Түркия және оның төңірегіндегі аудандардан табылды.

Даната бақасы (*Bufo danatensis*) Оңтүстік Түркия, Өзбекстан, Тәжікстан, Қазақстан, тіпті Қырғызстанның жоғарғы тау беткейлерінде де тіршілік ететіні анықталды [5, 6].

Қазақстанда ең алғаш Зайсанның оңтүстік-шығыс бөлігінен, Май-Қапшағай поселкесінің маңынан табылған. Сонымен қатар Курчум, Нарым қыраттарында тіршілік ететіні белгілі болды [7]. Оңтүстік Балқаштың Бурубайталдан және Қапшағай облысының Іле өзенінің ортаңғы ағысынан табылған [8], Андреевка селосының маңында Алакөл бассейнінен табылған [9]. Сонымен қатар Алматы қаласынан, Үлкен Алматы көлінен, Ақсу-Жабағылы қорығынан және Оңтүстік-шығыс Қызылқұмнан Баймахан скважинасынан табылған [10].

1987 жылы Ташкент және оған қарасты аудандардан тетраплоидты бақалар табылған. 1992 жылы Шымкент қаласы және оған қарасты аудандардан табылған. Ал қазір даната бақасы *Bufo danatensis* Қазақстанның Қызыл кітабына енгізілген (1996 ж).

Құрғақ шөлде де, ылғалды биік тауда да тіршілік етеді. Негізінен бұл қосмекенділер тіршілігін түнде жүргізеді, ал күндіз ешкім таба алмайтын қолайлы жерлерде тығылып жатады. Қосмекенділердің бұл түрлері кешкі уақытта ұсталынған, яғни бұл олардың белсенді тіршілік ететін уақыты кешкі және түнгі уақыт екенін көрсетеді.

Кең таралған жасыл бақаға ұқсайтын болғандықтан және біздің елімізде қосмекенділер толық зерттелмегендіктен, оның таралуы туралы мәліметтер аз.

Негізгі биологиялық зерттеулер Шымкент қаласы және оның төңірегіндегі аудандарда жүргізілді.

Зерттеуге алынған мәліметтердің барлығы 44 даната бақасы бойынша алынды. Материалды жинау және статистикалық өңдеу Ракицкий әдісімен жүргізілді. Дипломдық жұмыста келесі қысқартулар кездеседі: орташа арифметикалық сан және оның қателігі, $M \pm m$; орташа квадратикалық ауытқуы; $C\%$ – вариация коэффициенті, t – студент критерийі.

Шымкент қаласында және оның төңірегінде мекендейтін даната бақасының морфометриясын зерттеу барысында барлығы 44 даната бақасының, оның ішінде 20-аталығы ♂, 24-әналығы пайдаланылды.

Даната бақасының ерекшелігін зерттей келе, визуалды байқаулар жүргізілді. Морфометриялық сипаттама беру үшін Таращук И.И. ұсынған 17 белгі пайдаланылды. Даната бақалары үшін мына төмендегі сыртқы 17 морфологиялық белгілері (мм) пайдаланылды:

1. Дене ұзындығы: танау ұшынан бастап клоакальді қуысына дейінгі ұзындығы –L
2. Ауыз қуысы басталатын жеріндегі басының ең үлкен көлемі -L.t.c.
3. Танау ұшынан басталып жоғарғы үлкен бүйір қыртысына дейінгі басының ұзындығы (терісі арқылы сипап білуге болады) - L.c.
4. Көзінің ұзындығы - L.o.
5. Танау тесігінен көзінің алдыңғы бөлігіне дейінгі ұзындығы - D.p.o.
6. Танау тесіктерінің аралығы - Sp.p.
7. Көздің артқы бөлігінен барабанды жарғақшаның алдыңғы бөлігіне дейінгі аралық.
8. Барабанды жарғақшаның вертикальды диаметрі
9. Барабанды жарғақшаның горизонтальды диаметрі-L.tum.
10. Бөксеңіз ұзындығы - F
11. Балтырдың ұзындығы - T
12. Артқы аяғының бірінші ішкі саусағының ұзындығы -D.p.
13. Ішкі алақан төмпешігінің ұзындығы - C.int.
14. Алақанның сыртқы төмпешігінің ұзындығы
15. Алақанның ішкі төмпешігінің ұзындығы
16. Пародиттің ұзындығы - L.par.
17. Пародиттің көлденең ұзындығы.

Морфометриялық белгілерін штангенциркульменанықтап, алынған мәліметтерді вариациялық статистика бойынша өңдеп: компьютердегі Статграф бағдарламасындағы МК 61 микрокалькуляторымен есептедік. Түрлерге баға қою үшін Стьюдент критерийін (t) қолдандық. Жүргізілген морфометриялық анализ негізінде даната бақасының (*Bufo danatensis*) ерекшеліктерін байқадық:

Дене ұзындығы (L) ♂ (n=20) 64,19, (n=24) 58,8; дене ұзындығы мен басының ұзындығының қатынасы (L/Lc) ♂-3,55, ♀-3,3; көзінің ұзындығы мен барабанды жарғақшаның горизонтальды диаметрінің қатынасы (L.o./L.tum) ♂-2,32, ♀-2,75; Бөксе ұзындығы мен балтыр ұзындығының қатынасы (F/T) ♂ және ♀ — 1,05; Артқы аяғының бірінші ішкі алақанының ұзындығы мен ішкі алақанының төмпешігінің ұзындығы (D.p/C.int) ♂-1,28, ♀-1,19 (N1 кесте).

Түсі ашық сұр, сарғыш түсті. Денесінің бүршіктерінің үстінде майда қызыл нүктелері болады, артқы аяқтарының ақтары хоастикалық түрде орналасқан, пародиттері дөңгелектеу, ұзындығы 9,5, пародитінің артқы жағы біраз қысыңқы, алдыңғы бөлігі жалпақ ассиметриялы, аяқ ұзындығы 24,5. Даната бақасының (*Bufo danatensis*) полиплоидты түр генотипі $4n=44$.

Зерттеулер мәліметтері барлығы 44 даната бақсынан оның ішінде 20-аталығы, 24 аналықтан алынған. Даната бақаларына жүргізілген морфометриялық анализ төмендегіні көрсетті: аталықтары мен аналықтарының сыртқы морфологиялық ерекшеліктерімен салыстырғанда, мына белгілері өзгерген, атап айтсақ дене ұзындығы (L) көрсеткіші бойынша аталықтары – 64,19, аналықтары – 58,8. Ал қалған 16 белгісі бойынша айырмашылықтар аз.

**Кесте 1 Даната бақалардың морфометриялық көрсеткіштері
(мм) (20 ♂ 24 ♀)**

Көрсеткіш	Жынысы	M ± m	Lim	δ	C %	t
1	2	3	4	5	6	7
L	♂	64,19 ± 0,8	43,3-77,2	5,8	8,9	2,64
	♀	58,8 ± 1,55	58,5-80,1	5,3	7,8	
	♂♀	60,5 ± 0,72	48,3-80,1	5,8	9,0	
L.c	♂	18,07 ± 0,3	11,5-24,6	2,28	12,6	0,4
	♀	17,8 ± 0,56	14,7-25	2,46	13,8	
	♂♀	18,01 ± 0,26	11,5-25	2,32	12,9	
Lt.c.	♂	22,9 ± 0,51	12,2-31	3,84	16,8	0,91
	♀	22,0 ± 0,84	16,5-28	3,66	16,6	
	♂♀	22,7 ± 0,43	12,2-31	3,79	16,7	
D.n.o.	♂	4,8 ± 0,1	3-6,5	0,74	15,3	0,49
	♀	4,9 ± 0,18	3,3-6	0,75	15,4	
	♂♀	4,8 ± 0,08	3-6,5	0,73	15,1	
L.o.	♂	6,5 ± 0,09	5-8	0,65	10,0	0,39
	♀	6,6 ± 0,24	4,4-9	1,03	15,7	
	♂♀	6,5 ± 0,09	4,4-9	0,76	11,6	
Sp.n.	♂	4,4 ± 0,08	2,6-6	0,63	14,6	0,93
	♀	4,6 ± 0,2	3,1-6,7	0,88	19,1	
	♂♀	4,4 ± 0,08	2,6-6	0,71	16,0	
F	♂	25,0 ± 0,5	15-31,2	3,81	15,3	2,22
	♀	23,2 ± 0,64	18,5-28	2,8	12,1	

	♂♀	24.5±0.41	15-31,2	3,63	14,8	
T	♂	23,7±0,47	14,1-29,6	3,55	15,0	2,2
	♀	21,9±0,67	18,8-26,8	2,9	13,3	
	♂♀	23,3 ± 0,4	14,1-29,6	3,48	14,9	
	♂	4,5±0,11	2,3-7	0,84	18,5	1,03
	♀	4,3±0,16	3,2-5,5	0,68	16,0	
	♂♀	4,5±0,09	2,3-7	0,8	18,0	
C.int.	♂	3,5±0,07	2,2-4,3	0,51	14,5	0,55
	♀	3,6±0,17	2,8-5,6	0,74	20,6	
	♂♀	3,5 ± 0,06	2,2-5,6	0,56	15,9	
7	♂	2,2±0,06	1,5-3	0,48	22,4	0,74
	♀	2,3±0,12	1,9-3,8	0,54	23,1	
	♂♀	2,2±0,05	1,5-3,8	0,42	19,2	
8	♂	3,2±0,1	1,7-6	0,75	23,8	2,12
	♀	2,9±0,1	2-3,9	0,44	15,2	
	♂♀	3,1 ± 0,07	1,7-6	0,64	20,5	
L.tum.	♂	2,8±0,09	1,5-4,2	0,67	24,0	1,15
	♀	2,4±0,08	1,8-3	0,36	14,9	
	♂♀	2,7±0,07	1,5-4,2	0,63	23,4	
14	♂	4,5±0,1	2,9-5,7	0,78	17,5	0,49
	♀	4,4 0,18	3-5,6	0,77	17,6	
	♂♀	4,4±0,09	2,9-5,7	0,77	17,4	
15	♂	3,4±0,09	1,7-4,6	0,66	19,6	1,8
	♀	3,1 ± 0,14	2-4,2	0,6	19,4	
	♂♀	3,3±0,07	1,7-4,6	0,65	19,7	
L.par.	♂	7,3±0,3	6-12,5	2,23	15,6	0,77
	♀	8,8±0,57	6,1-10	2,48	18,0	
	♂♀	9,5±0,26	8-11,5	2,27	16,1	

17	♂	8,3±0,23	5-11,7	1,71	20,6	1,61
	♀	7,6±0,37	4,6-10	1,64	21,5	
	♂♀	8,1±0,2	4,6-11,7	1,69	20,8	

Даната бақасының гельминтофаунасын зерттеу үшін барлығы 44, оның ішінде 20 аталығы, 24 аталығы алынды. Зерттеу нәтижесінде гельминттердің 42 түрі анықталды, оларда 13 трематодалар, 1 моногений, 1 цестода, 24 нематодалар және 3 акантоцефалдар.

Даната бақаның гельминтофаунасы түрге бай болғанымен, олардың негізін нематодтар құрайды (24 түр), олар жиілік кездесу және түрінің құрамы бойынша доминант болып табылады.

Бақаларда 90% зақымдану *Rhabdias bufonius* болып табылды, 86% *Cosmoserca commutate*, 60% *Oswaldocruzia ivanitzkyi* және т.б. Даната бақалардағы кездескен барлық нематодалар геогельминттер болып саналады, олардың дамуы құрлықпен байланысты.

Даната бақасының гельминтофаунасының құрамында нематодтардың, олардың ішінде геонематодалар басым болып келеді, себебі, даната бақасының экологиялық ерекшеліктеріне, құрылықта тіршілік етуіне және сумен тек қысқа мерзімге байланысты екенінде болу керек. Гельминтофаунасында нематодтардың, акантоцефалардың және цестодтардың болуын құрлықта тіршілік етуімен және насекомдармен қоректенуіне байланысты деп түсіндіруге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бердибаева З. Некоторые вопросы распространения озерных лягушек на рисовых чеках. Автореф. канд. дисс. – Алма-Ата, 1986. – 95-98
2. Hemmer. H, Schmidtler. J. Bohnе. W., Zur systematik zentralasiaticer Drunkroten (*Bufo viridis* complex) (Amphibia, Salientia, Bufonidae) / Zool. Abh. Staatl. Mus. Tierkunde.– Dresden, 1998,34.– №24. – P.P.349-384.
3. Писанец Е. М., Щербак Н.Н. Систематика зеленых жаб (Amphibia, Anura) фауны СССР. / Вестник зоол. 1979.– №4 –11-16 с.
4. Атаев Ч.А. К экологии данатинской жабы на Кюрендаге / Изв. АНТССР, сер. биол. науки, 1987.–№3.– 67-69 с.
5. Боркин Л., Кузьмин С.Л. Амфибии Монголии / Амфибии и рептилии МНР – М.: Наука. 1988. – С.30–197
6. Голубев И.С. Материалы по внутривидовой систематике земноводных. Вестник зоологи. Наукова Думка.– Киев, 1990. – С.120-122
7. Вершинин В.Л. Видовой состав и биологические особенности амфибий промышленных городов. Автореф. канд. дисс. – Свердловск, 1987.–С.48–50
8. Топоркова В. Земноводные // Вестник зоологии– Киев, 1985.–С. 122-125
9. Добринский Л. Малофеев С. Земноводные. Озерная лягушка. // Наука, М.:1974.– С. 85-89

10. Ковшарь А. Ф. Лягушка. – Москва, Сов. наука, 1964

ИДИЯТУЛЛАЕВА Ж.Д., САРТАЕВА Х.М. СОВРЕМЕННОЕ СИСТЕМАТИЧЕСКОЕ И ГЕЛЬМИНТОЛОГИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ДАНАТИНСКОЙ ЖАБЫ (BUFO DANATENSIS)

В статье приводятся данные по изучению систематического и гельминтологического положения представителей земноводных - комплекса жаб, а именно данатинской жабы, которая имеет генетическое различие от широко распространенной зеленой жабы. Кроме этого представлен морфометрический анализ этих видов по общепринятым для амфибий 17 признакам.

***Ключевые слова:** систематика, земноводные, комплекс жаб, данатинская жаба, зеленая жаба, морфометрия, гельминтофауна.*

IDIATULLAEVA J.D., SARTAYEVA H.M. CURRENT STATUS OF SYSTEMATIC AND LATIN HELMINTHOLOGICAL TOAD (BUFO DANATENSIS)

The article presents data on the study and systematic helminthological situation of the amphibians - frogs complex, namely danatinskoy toad, which has a genetic difference from the widespread green toad. Besides presented morphometric analysis of these types of amphibians, 17 for common grounds.

***Keywords:** systematics, amphibians, toads complex, danatinskaya toad, green toad, morphometry, helminthofauna.*

ЭОЖ 51:37

ТРИГОНОМЕТРИЯЛЫҚ ТЕҢДЕУЛЕРДІ ШЕШУДЕ КӨБЕЙТКІШТЕРГЕ ЖІКТЕУ ӘДІСІН ҚОЛДАНУ

ҚАРСЫБАЙ О., АЛТЫНБЕКОВ Ш.А.

Тригонометриялық теңдеулерді шешкенде көп тараған әдістердің бірі – көбейткіштерге жіктеу әдісі. Мақалада осы әдіс көмегінде тригонометриялық теңдеулер шешіледі, мысалдар келтіріледі.

***Кілтсөздер:** Тригонометриялық теңдеулер, көбейткіштер, тригонометриялық теңдеулерді шешуде көбейткіштерге жіктеу әдісі*

Тригонометриялық теңдеулерді шешкенде көп тараған әдістердің бірі – көбейткіштерге жіктеу әдісі. Бұл әдістің жалпы сұрақтары В.Г.Болтянскийдің, Ю.В.Сидоровтың, М.И.Шабуниннің, А.Г.Цыпкиның, А.И.Пинскийдің [1-3] жұмыстарында келтірілген.

Бұл жерде біз бірнеше қарапайым тригонометриялық теңдеулерді көбейткіштерге жіктеу әдісінде шешумен шектелеміз.

Мысалдар қарастырайық. 1-м ы с а л .

$2\sin x \cos 2x - 1 + 2\cos 2x - \sin x = 0$ теңдеуді шешейік.

Ш е ш у і . Бірінші және үшінші қосылғыштардың ортақ көбейткіштерін жақша сыртына шығарып теңдеуді мына түрде жазамыз:

$$2 \cos 2x(\sin x + 1) - (\sin x + 1) = 0 \text{ немесе}$$

$$(2 \cos 2x - 1)(\sin x + 1) = 0.$$

Теңдеудің сол жағы x -тің бүкіл мәндерінде анықталғандықтан, берілген теңдеу келесі екі теңдеуге ажырайды:

$$2 \cos 2x - 1 = 0, \quad (1)$$

$$\sin x + 1 = 0 \quad (2)$$

(берілген теңдеу (1) және (2) теңдеулердің дизъюнкциясына мәндес).

(1) және (2) теңдеулер келесі шешімдерге ие:

$$x = \pm \frac{\pi}{6} + \pi n, \quad n \in \mathbb{Z}; \quad x = -\frac{\pi}{2} + 2\pi k, \quad k \in \mathbb{Z}.$$

2-м ы с а л . $\frac{\cos 3x}{\sin 2x} = \frac{\cos 5x}{\sin 2x}$ теңдеуді шешейік.

Ш е ш у і . Теңдеуді былай жазуға болады: $\frac{\cos 3x - \cos 5x}{\sin 2x} = 0$. Косинустардың айырмасы үшін формуланы пайдалансақ, бұл теңдеуден:

$$\frac{2 \sin 4x \sin x}{\sin 2x} = 0, \text{ яғни}$$

$$\sin 4x = 0, \quad (3)$$

$$\sin x = 0. \quad (4)$$

$$\sin 2x \neq 0. \quad (5)$$

Егер $\sin x = 0$ болса, онда $\sin 2x = 0$ болады, сондықтан (4) теңдеудің түбірлері берілген теңдеудің түбірлері бола алмайды. Егер $\sin 4x = 0$ болса, онда не $\cos 2x = 0$, не $\sin 2x = 0$. Сонымен, берілген теңдеу $\cos 2x = 0$ теңдеуге мәндес.

$$\text{Жауабы: } x = \frac{\pi}{4} + \frac{\pi n}{2}, \quad n \in \mathbb{Z}.$$

3-м ы с а л . $\cos^3 x + \sin^3 x = \cos 2x$ теңдеуді шешейік.

Ш е ш у і . Қысқаша көбейту формуласы мен косинус үшін, қос аргумент формуласына сәйкес, берілген теңдеуді мына түрде жазуға болады

$$(\cos x + \sin x)(\cos^2 x - \cos x \sin x + \sin^2 x) = \cos^2 x - \sin^2 x$$

немесе

$$(\cos x + \sin x)[1 - \cos x \sin x - (\cos x - \sin x)] = 0.$$

Бұл жерден:

$$\cos x + \sin x = 0, \quad 1 - (\cos x - \sin x) - \cos x \sin x = 0.$$

Бірінші теңдеудің шешімі: $x = -\frac{\pi}{4} + \pi n, n \in Z$.

Екінші теңдеу $\cos x - \sin x = t$ алмастыру енгізгенде $\left(\cos x \sin x = \frac{1-t^2}{2}\right) t^2 - 2t + 1 = 0$ теңдеуге келтіріледі. Бұл жерден: $t = 1$

немесе $\cos x - \sin x = 1$, яғни $\cos\left(x + \frac{\pi}{4}\right) = \frac{1}{\sqrt{2}}$. Бұл соңғы теңдеудің

шешімі: $x + \frac{\pi}{4} = \pm \frac{\pi}{4} + 2\pi n, n \in Z$.

$$\text{Жауабы: } x = -\frac{\pi}{4} + \pi n; \quad x = 2\pi n; \quad x = -\frac{\pi}{2} + 2\pi n,$$

$n \in Z$.

Көбейткіштерге жіктеу әдісімен келесі түрдегі теңдеулерді шешуге болады:

$$1) \sin(ax + \alpha) = \sin(bx + \beta), \quad (6)$$

$$2) \cos(ax + \alpha) = \cos(bx + \beta), \quad (7)$$

$$3) \sin(ax + \alpha) = \cos(bx + \beta), \quad (8)$$

мұндағы a, b, α, β – кез келген мәндерді қабылдайды.

Мысалы, (6) теңдеуді қарастырайық.

Синустар айырмасының формуласына сәйкес, бұл теңдеуді мына түрде жазуға болады:

$$2 \sin \frac{(a-b)x + \alpha - \beta}{2} \cos \frac{(a+b)x + \alpha + \beta}{2} = 0. \quad (9)$$

Бұл жерде $a \neq b, a \neq -b$ десек, сонда (9)-дан табатынымыз:

$$\frac{a-b}{2}x + \frac{\alpha - \beta}{2} = \pi n, \quad x = -\frac{\alpha - \beta}{a-b} + \frac{2\pi n}{a-b}, n \in Z;$$

$$\frac{(a+b)x + \alpha + \beta}{2} = \frac{\pi}{2} + \pi n, \quad x = \frac{\pi(2n+1) - (\alpha + \beta)}{a+b}, n \in Z.$$

Дәл осылай (7) теңдеудің шешімін табуға болады.

$$\cos(bx + \beta) = \sin\left(\frac{\pi}{2} - bx - \beta\right) \text{ болғандықтан, (8) теңдеу (6) теңдеуге}$$

келтіріледі. 4-мысал. $\cos 3x + \sin 5x = 0$ теңдеуді шешейік.

Шешуі.

$$\cos 3x + \cos\left(\frac{\pi}{2} - 5x\right) = 0,$$

$$\cos\left(\frac{\pi}{4} - x\right)\cos\left(4x - \frac{\pi}{4}\right) = 0,$$

$$x = \frac{3\pi}{4} + \pi n, \quad x = \frac{3}{16}\pi + \frac{\pi n}{4}, \quad n \in Z.$$

Кей кезде, көбейткішке жіктеу әдісін қолданудан алдын өзге түрлендірулерді қолдануға тура келеді, мысалы, тригонометриялық функциялардың көбейтіндісін қосындыға түрлендіру. 5-мысал.

$$\sin x \cos 5x = \sin 9x \cos 3x \quad (10)$$

теңдеуді шешейік.

Шешуі. Тригонометриялық функциялардың көбейтіндісін қосындыға түрлендіре, теңдеуді мына түрде жазамыз:

$$\frac{1}{2}(\sin 6x - \sin 4x) = \frac{1}{2}(\sin 12x + \sin 6x).$$

Осыдан табамыз: $\sin 12x + \sin 4x = 0$. Енді көбейткішке жіктеу әдісін қолдансақ:

$$2 \sin 8x \cos 4x = 0.$$

$$\text{Жауабы: } x = \frac{\pi n}{8}, \quad n \in Z.$$

Тригонометриялық функциялардың қосындысына өтуге негізделген тәсіл көмегінде (10) теңдеуді ешбір қиындықсыз шеше алдық. Себебі, түрлендіруден соң теңдеудің сол және оң жақтарында бірдей мүшелер келіп шықты $\left(\frac{1}{2} \sin 6x\right)$. Осы тәсілде (егер $a - b = c - d$ шарты орындалса) мына түрдегі теңдеулерді шешуге болады:

$$\sin ax \cos bx = \sin cx \cos dx;$$

$$\sin ax \sin bx = \cos cx \cos dx;$$

$$\sin ax \sin bx = \sin cx \sin dx;$$

$$\cos ax \cos bx = \cos cx \cos dx.$$

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Болтянский В.Г. и др. Лекции и задачи по элементарной математике.– М.: Наука, 1974.– 576 с.
2. Вакульчик О.П. и др. Решение конкурсных задач по математике /Под ред. М.И.Сканави.- Киев: Нора-Принт, 1997.- Вып. 5.– 431 с.
3. Вересова Е.Е. и др. Практикум по решению математических задач.- М.: Просвещение. 1979.- 239 с.

КАРСЫБАЙ О., АЛТЫНБЕКОВША. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДА РАЗЛОЖЕНИЯ НА МНОЖИТЕЛИ ПРИ РЕШЕНИИ ТРИГОНОМЕТРИЧЕСКИХ УРАВНЕНИЙ

Один из самых распространенных методов решений тригонометрических уравнений является метод разложения на множители. В статье с помощью этого метода решаются тригонометрические уравнения и приводятся примеры.

Ключевые слова: Тригонометрические уравнения, кратные, метод, факторизация для решения тригонометрических уравнений.

KARSYBAY O., AITYNBEKOV SH.A. THE USE OF FACTORING IN THE DECISION TRIGONOMETRIC EQUATIONS.

One of the most common methods of making trigonometric equations is the method of factoring . The article by this method are solved trigonometric equations and give examples.

Keywords: Trigonometric equations , multiples , factorization method for solving trigonometric equations .

ӘОЖ (51:37)

**АНЫҚТАЛМАҒАН ТЕҢДЕУЛЕРДІҢ НАҚТЫ ТҮБІРЛЕРІН
ТАБУ ӘДІСІ**

МҰСА Ж.Е., АЛТЫНБЕКОВ Ш.А.

Мақалада анықталмаған теңдеулерді шешу әдістері қарастырылып, мысалдар шешіледі. Шексіз көбейтінді түріндегі теңдеулерді шешуде қысқаша көбейту формулалары қолданылған.

Кілт сөздер: анықталмаған теңдеулер, қысқаша көбейту формуласы, әдістері.

Қазіргі уақытта математикамен кәсіби түрде немесе әуесқойлықпен айналысқанның барлығы Диофанттық теңдеу туралы, тіпті Диофанттық анализ туралы естіген болар. Соңғы 15-20 жылдары өзінің алгебралық геометрияға жақындығына байланысты ол «сәнге» айналды.

Сонымен қатар анықталмаған анализге атау берген Диофанттың өзі туралы, антикалық заманның қызықты оқымыстыларының бірі туралы ештеңе айтылмаған. Оның еңбектері туралы тарихшылар өздерінің кері көзқарасына ие. Олардың көпшілігінің ойынша, Диофант қу, алайда

жекелеген әдістерді пайдалана отырып, анықталмаған теңдеулерге ұқсайтын жекелеген есептерді шешумен айналысқан. Виет пен Ферма үшін оның әдістері түсінікті болды және олар жаңа есептерді шешу үшін оларды пайдаланады.

Диофант идеяларының дамуы Анри Пуанкаре мен Андре Вейльдің жұмыстарына дейін жалғасты. Сондықтан, Диофант анализінің тарихына ерекше қызықты [1].

Бұл ғылыми жұмыста анықталмаған теңдеулердің бүтін және нақты түбірлерін табу әдістері келтіріліп, мысалдар қарастырылады [2,3].

1 - мысал. $x+y+z=0$ теңдеудің $[-1;1]$ кесіндіде неше бүтін түбірі бар?

Осы түбірлерді табыңыз.

Шешуі. Кесіндіде үш $(-1;0;1)$ бүтін сан болғандықтан, орналастыру теоремасына $i=3$ сәйкес $(P_3=3!=6)$ теңдеудің алты бүтін шешімі бар: $(-1;0;1)$, $(-1;1;0)$, $(0;-1;1)$, $(0;1;-1)$, $(1;-1;0)$, $(1;0;-1)$.

2-мысал. Жоғарыда берілген $x+y+z=0$ теңдеудің $[-1;1]$ кесіндісінде неше нақты түбірі бар?

Шешуі: қарама-қарсы таңбалы сандарды қосу ережесіне сәйкес ноль санына қатысты симметриялы орналасқан шексіз нақты шешімдері бар.

3-мысал. $x_1+x_2+\dots+x_n+\dots=1$ теңдеудің бірден бір оң нақты түбірлерін табыңыз.

Шешуі. Белгісіздер саны шексіз болғандықтан, есептің шартына сәйкес бұл түбірлерді табу үшін (теңдеуді шешу үшін) шексіз кемімелі геометриялық прогрессияны қолданамыз.

Ол үшін өткенімізді шолып,

$\left(S = \frac{b_1}{1-q}, |q| < 1 \right)$ теңдеудің екі жағын талдаймыз

Өткеніміз бізге жол сілтейді: $x_1 = \frac{1}{2}, q = \frac{1}{2}$

$$S = \sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{2^n} = \frac{x_1}{1-q} = \frac{\frac{1}{2}}{\frac{1}{2}} = 1$$

Ендеше жауабы: $x_1 = \frac{1}{2}; x_2 = \frac{1}{2^2}; x_3 = \frac{1}{2^3}; \dots; x_n = \frac{1}{2^n}, \dots$

4-мысал $x_1 \cdot x_2 \cdot x_3 \cdot \dots \cdot x_n \cdot \dots = \frac{2}{3}$ теңдеудің бірден бір нақты түбірлерін табыңыз.

Шешуі. Берілген теңдеудің екі жағын талдау, теңдеуді шешу үшін бізді қысқаша көбейту формулаларына алып келеді. Себебі, өзге жолы жоқ.

Теңдеудің оң жағында тұрған сан, түбірлерді бөлшек түрінде ізде деп тұрғандай. Бұл жағдайда мына формулаларды:

1. $a^2 - b^2 = (a-b)(a+b)$
2. $(a+b)^2 = a^2 + 2ab + b^2$
3. $(a-b)^2 = a^2 - 2ab + b^2$
4. $(a+b)^3 = a^3 + 3a^2b + 3ab^2 + b^3$
5. $(a-b)^3 = a^3 - 3a^2b + 3ab^2 - b^3$

колдану тиімсіз. Олай болса, қалған екі формуланы колданамыз

6. $a^3 + b^3 = (a+b)(a^2 - ab + b^2)$
7. $a^3 - b^3 = (a-b)(a^2 + ab + b^2)$

Қолданып көрейік. Теңдеудің оң жағында тұрған санның алымы бөлімінен кіші болғандықтан, ізделінді түбірлердің алымы да бөлімінен кіші болып келеді.

Сондықтан, ізделінді түбірлерді $\frac{a_n^3 - b_n^3}{a_n^3 + b_n^3}$ түрінде іздестіреміз.

Осыдан, теңдеудің оң жағында сан тұрғандықтан, көбейту барысында өрнектер қысқарып, нәтиже $\frac{2}{3}$ саны келіп шығатын a_n және b_n -ді таңдаймыз.

Формулаларға және сандардың қысқаруы ережелеріне сәйкес $a_n = n$, $b_n = 1$ деп таңдасақ,

$$\prod_{n=2}^{\infty} \frac{n^3 - 1}{n^3 + 1} = \prod_{n=2}^{\infty} \frac{(n-1)(n^2 + n + 1)}{(n+1)(n^2 - n + 1)} = \prod_{n=2}^{\infty} \frac{n-1}{n+1} \cdot \frac{n^2 + n + 1}{n^2 - n + 1} =$$

$$= \frac{1}{3} \cdot \frac{7}{3} \cdot \frac{2}{4} \cdot \frac{13}{7} \cdot \frac{3}{5} \cdot \frac{21}{13} \cdot \frac{4}{6} \cdot \frac{31}{21} \dots = \frac{2}{3}$$

Сонымен, жауабы: $x_n = \frac{n^3 - 1}{n^3 + 1}, n = 2, 3, 4, \dots$

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Башмакова И.Г. Диофант и Диофантовы уравнения. – М, 1972
2. Цыпкин А.Г. Справочник по математике для средней школы М: Наука, 1980
3. Бейсеков Ж., Рахымбек Д., Шарипов Т.А. Орта мектепте математиканы оқытудың әдістемесіне арналған оқу құралы. – Шымкент, 2003. – 180б

МҰСА Ж.Е., АЛТЫНБЕКОВ Ш.А. МЕТОДЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ КОНКРЕТНЫХ РЕШЕНИЙ НЕОПРЕДЕЛЕННЫХ УРАВНЕНИЙ

В статье излагаются методы решения неопределенных уравнений и приводятся примеры. Применяются формулы сокращенных умножений при решении уравнений вида бесконечных сомножителей.

Ключевые слова: неопределенные уравнения, формулы сокращенных умножений, методы.

MUSA ZH.E., AITYNBEKOV SH.A. METHODS SPECIFIC SOLUTIONS OF INDETERMINATE EQUATIONS

The article describes methods for solving indeterminate equations and examples. Apply the reduction formula multiplying in solving equations of the form of endless factors.

Keywords: *uncertain equations, formulas of abridged multiplication methods.*

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН ОРТА МЕКТЕПТЕРДЕГІ ОҚЫТУ ЖӘНЕ ТӘРБИЕ ӘДІСТЕМЕЛЕРІ

ӘОЖ 372.8:811.512.122+004.357

МУЛЬТИМЕДИА ҚҰРАЛДАРЫН ОРЫС МЕКТЕПТЕРІНДЕ ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА ПАЙДАЛАНУ

АБДРАИМОВА Ж.Е., НУРМУХАНБЕТОВА Г.К.

Мақалада қазақ тілін оқытуда мультимедиялық технологияларды қолдану қарастырылған.

Кілт сөздер: *MacromediaFlash технологиясы, қашықтықтан оқыту, инновация.*

Мультимедиялық технологиялар – бейнелік және аудиоэффектілік әртүрлі мультимедиялық мүмкіндіктерді интерактивті программалық жабдықтың басқаруымен орындалатын электрондық құжаттарды дайындау тәсілдері.

Мультимедия құралдары деп, әртүрлі орталарды: графиканы, гипермәтінді, дыбысты, анимацияны, бейнелік көріністерді пайдалана отырып, тұтынушының компьютермен әрекеттесуін жүзеге асыратын аппараттық және бағдарламалық құралдардың біріктірілген кешендерін айтады.

Мультимедия жарнамалық бизнесте, компьютерлік ойындар жасауда кең қолданылады. Мультимедия технологияларының қызықты мүмкіндіктері электронды оқу құралдарын жасауда және де басқа оқып үйренуге арналған материалдар дайындауда көп пайдаланылады. Мультимедиялық технологияларды кеңінен қолдану оқытудың қазіргі компьютерлік технологияларын дамытудың жаңа бағыттарын дамытуға зор үлес қосып келеді.

Мультимедия технологиялары құралдарын оқу-әдістемелік материалдары кешендерін жасауда қалай қолдануға болады? Оларға әртүрлі

мультимедиалық эффектілерді жай мәтіндермен салыстырғанда қандай көлемде қосуға болады? Оқу құжаттарында мультимедиалық қосымшалар пайдалануға шек қойыла ма? Осындай мәселелерді шешу бағытында нақты зерттеу жұмыстарын жүргізу керек, өйткені, гармонияны бұзу, өте жарқын, әсерлі қосымшаларды, мультимедиалық эффектілерді шамадан тыс қолдану оқушылардың жұмыс қабілетін төмендетіп, оларды тез шаршатуы да ықтимал. Осындай сұрақтарға жауап беру, оқыту ісіндегі шамадан асып шарықтауды болдырмай, оқу-әдістемелік материалдарын тек эффектілі түрде көрсетпей, оның тиімді жағын қамтамасыз етуі керек.

Мұндай оқулықтың мынадай бөлімдері болады: теориялық бөлім, бақылау тапсырмалары, лабораториялық жұмыстар, өзін-өзі тексеру сұрақтары. Бұлар қалыпты оқулықтарда да болады. Бірақ электрондық оқулық көлемі шағын (бір компакт-дискіге толық сияды), оның ішінде балаларды қызықтыратын бейнефильмдер, дыбыстық үлгідегі мәтіндер мен әндер болғандықтан, оның берері мәліметі де толығырақ болады. Дискіні пайдалану да жеңіл, түсінбей қалған жағдайда бір оқыған материалға қайтып оралу да қиын емес. Кітапты парактап отырғаннан гөрі пернелерді басып кез келген тақырыпқа да оңай көшуге де болады. Мұндай оқу құралы балаларды қызықтырып, сол пәнді ары карай тереңдетіп оқуға итермелейтіні сөзсіз. Бұл, әрине, білім деңгейіне әсер етпей қоймайды [1].

Мультимедиалық технологиялар мұғалімдерге қалыпты оқыту жүйесінің бұрынғы тәсілдерінен бас тартып, еңбек етудің интеллектуалдық түрлерін пайдалануға мүмкіндік туғызып, оқу материалдарын басты көлемдерін бұрынғыша азайтып, жаңа тәсілдің жақсы жақтарын кеңінен қолдануға итермелейді.

Елбасы өзінің қазақстандықтарға арнаған Жолдауында оқу-тәрбие үдерісін ақпараттық технологиялармен барынша қамтамасыз ету міндетін білім беру жүйесінің басты мақсатының бірі және оның болашағы үшін маңызды фактор екенін атап көрсеткен болатын. Оқытудың жана инновациялық әдістері мен пәнге байланысты жаңа технологияларды пайдалануға итермелейді. «Инновация» деген ұғым латын тілінде жаңарту, жаңалық, өзгеріс енгізу деген түсінікті білдіреді[1].

Қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде дамуы, қолданылу аясын кеңейтуі – еліміздегі білім беру саласында жүргізілетін ең басым бағыттардың бірі. Білім негізі мектепте қаланады. Кез келген өркениетті елде көп тіл білу басты мақсат екенін мектеп оқушылары жақсы біледі. Қазіргі таңда қоғамның, өмірдің аяқ алысына ілесе білу үшін көп тілді, оның ішінде мемлекеттік тілді білмеу салдарынан баласының ертеңі бұлыңғыр болатынын әрбір ата-ана жете түсінеді. Сондықтан да орыс мектептерінде қазақ тілін оқытушы мұғалімдерге талап-тілек өте зор. Орыс мектептерінде орыс тілді балалар, оның ішінде қазақ балалары да, қазақ тілін екінші тіл ретінде қабылдайды.

Оқушылардың қазақ тіліне деген ынта, қызығушылығын, тіл үйренуге деген белсенділігін арттыру мұғалімнің білімділігімен қатар шеберлігін қажет етеді. Бүгінгі күні қазақ тілін үйретуде мұғалімнің ең бірінші көмекшісі – ақпараттық техникалық құралдар. Техникалық құралдар бізге әртүрлі жұмысты тез және қысқа мерзімде, жан-жақты, түрлі-түсті, көркем етіп жеткізуге мүмкіндік береді. Ал оқушыға өз бетінше орындап, білім деңгейін тексеруге мүмкіндік туғызады. Сондықтан орыс тілінде оқытылатын мектептерде қазақ тілін тиімді оқыту, электронды оқулықтар жасау, жұмыс дәптерлерін әзірлеу – өте зәру іс. Орыс тілінде оқитын оқушылар үшін қазақ тілінен заман талабына сай электронды оқулық жасау, жұмыс дәптерлерін әзірлеудің ең тиімді жолдары, балалардың жасына лайық мәтіндер таңдау – бүгінгі таңдағы өзекті мәселелердің бірі. Орыс тілді сыныптарда шет тілдерін оқытудың ең үздік әдістері, қазақ тілін оқыту мәселесі, сол тілді тудырған халықтың мәдениеті, әдебиеті, әдет-ғұрпы, салт-санасын ескере отырып жасалатын болады [1].

Орыс тілінде оқитын мектеп оқушылары үшін электрондық оқулықтар жасау, жұмыс дәптерін әзірлеу негізгі күтілетін нәтиже болып табылады. Бұл жұмыстардың бүгінгі мектеп оқушыларына, ертеңгі отандастарымызға мемлекеттік тілді меңгертуде маңызы зор. Мультимедиалық технологиялар мұғалімдерге қалыпты оқыту жүйесінің бұрынғы тәсілдерінен бас тартып, еңбек етудің интеллектуалдық түрлерін пайдалануға мүмкіндік туғызып, оқу материалдарын басты көлемдерін бұрынғыша азайтып, жаңа тәсілдің жақсы жақтарын кеңінен қолдануға итермелейді. Жаңа мультимедиалық технологияларға байланысты компьютерлік программаларды да көрнекі материал ретінде қолданып, тесттер мен бақылау жұмыстарын өткізіп, шығармашылықты дамытатын есептер шығарып, қашықтан оқыту сабақтарына қатысып, бұрынғы қалыптағы тәсілмен қоса компьютерлерде де жұмыс істеуді қатар атқарып, әрбір балаға бағытталған ойын сабақтарын т.с.с. жасау мүмкін болып отыр [2].

Соңғы кезде электронды оқыту өнімдері нарығында, Macromedia Flash технологиясы негізінде жасалған және тәжірибесі жоқ компьютер қолданушысына программалық өнімдер жасау мүмкіндігін беретін оқу құралдары мен мультимедиалық оқулықтар саны көбейіп барады. Қазір Macromedia Flash-технологиясы ең жаңа және кең қолданылып жатқан технология болып табылады [3].

Сонымен, қазақ тілін өзге ұлт өкілдері үшін мультимедиа материалдары арқылы алатын білім аса тиімді әрі нәтижелі. Мультимедиа форматындағы құралдар (аудио және бейнемәтіндер.) ерекше методологиялық үлгілерден және лингвистика мен әдістеме теорияларына сай тілді оқыту мақсаттарына байланысты сұрыпталып алынады. Қазақ тілін оқыту әдістемесін алатын болсақ, осы тілде көркем фильмдерді қарап, тілді

лингофон кабинетінде арнайы құрал арқылы естіп, сол тілдік ортаға еніп, тілді сіңіру жұмысы аса тиімді. Қазақ тілін оқыту әдістемесінде өте маңызды бағыт: мультимедиалық презентациялар. Мультимедиа алуан түрлі ақпараттық нысандардың бірлігінен, мысалы, мәтін, графика, бейне (video) анимация және дыбыстан тұрады.

Қорыта айтқанда, бұл мақалада қарастырған тақырып бойынша, яғни тәрбиелік мағынасы зор компьютерлік оқулық жасауда Flash бағдарламасының мүмкіндіктері мақсатымызға толық жету үшін өте маңызды рөл атқарады. Және оның оқулықтар жасаудағы басты артықшылықтарының бірі бұл программада шексіз көп кадрлар мен қабаттарды қолдануға болады. Macromedia Flash технологиясын, сондай-ақ қашықтықтан оқыту (дистанционное обучение) әдісіне арналған оқулықтар жасауда да пайдалануға болады. Осы бағытта 2-ші орыс сыныбына қазақ тілін үйренуге арналған Г.К.Доспанбетова мен С.Үсенбаеваның әзірлеген жұмыс дәптерінің негізінде дайындалған компьютерлік оқыту бағдарлама үзінділері төмендегі суреттерде көрсетілген. 1-сурет. Интерактивті жұмыс дәптері.

Қазақ тілінде презентацияларды, компьютерлік жұмыс дәптерлерін дайындағанда, оқытушылар да, оқушылар да жоспарлау, жобалау үдерісінде жаңа білім мен білікке ие болады. Осы жұмыстың нәтижесінде *тәжірибе алмасу; ақпарат алмасу; мәселелер шешу әдістерімен алмасу; жеке және бірлескен жобалар нәтижелерімен алмасу* және тағы сол сияқты сан алуан амал-тәсілдерді жүзеге асыруға мүмкіндік бере алады.

Жаңа мультимедиалық технологияларға байланысты компьютерлік бағдарламаларды да көрнекі материал ретінде қолданып, тесттер мен бақылау жұмыстарын өткізіп, шығармашылықты дамытатын тапсырмалар орындап, бұрынғы қалыптағы тәсілмен қоса компьютерлерде де жұмыс істеуді қатар атқарып, әрбір балаға бағытталған ойын сабақтарын т.с.с. жасау мүмкін болып отыр.

Бұл бағыт жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы дамыта оқыту, дара тұлғаға бағыттап оқыту мақсаттарын жүзеге асыра отырып, оқу-тәрбие үдерісінің барлық деңгейлерінің тиімділігі мен сапасын жоғарылатуды көздейді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ақпараттық білім беру – бастауыш мектепте \ \ Қазақстан мектебі.– Алматы, 2006. – № 9. – Б.9-11.
2. Түндебаева Н. Орыс тілді аудиторияларда қазақ тілін коммуникативтік оқыту технологиясы /Қазақ тілі және әдебиеті орыс мектебінде.– 2007.– № 10. –3-7 б.б.
3. Жадаев Б. Г. 100% Самоучитель Macromedia Flash MX. «Технолоджи – 3000»–М. 2004

АБДРАИМОВА Ж.Е., НУРМУХАНБЕТОВА Г.К. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СРЕДСТВ МУЛЬТИМЕДИА ПРИ ИЗУЧЕНИИ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА В РУССКОЯЗЫЧНЫХ ШКОЛАХ

В статье рассматриваются способы применения мультимедийных технологий в обучении казахского языка.

***Ключевые слова:** Macromedia Flash технологии, дистанционное обучение, инноваций.*

ABDRAIMOVA ZH.E., NURMUKHANBETOVA G. K. TRAINING OF USE OF MEANS OF MULTIMEDIA IN THE KAZAKH LANGUAGE AT THE RUSSIAN SCHOOLS

The Article is considered using multimedia technology in the studying of Kazakh language

***Key words:** MacromediaFlash technology, distance studying, innovative*

ӘӨЖ 37.091.3:811

БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫ КӨРКЕМДІККЕ ТӘРБИЕЛЕУ

КЕМЕШЕВ Д.А., КАЛЫКОВ А.Ш., АҚЫЛБАЕВ Б.М.

Мақалада бейнелеу өнері сабақтарында оқушыларды көркемдікке тәрбиелеудің басты мақсаттары қарастырылған.

***Кілт сөздер:** рухани қалыптасу, кішіпейілділік, ізеттілік, әдеп, адамгершілік, өркениет, мәдениет.*

Бейнелеу өнері сабақтарында оқушыларды көркемдікке тәрбиелеу – басты мақсаттардың бірі. Оқушыларды көркемдікке тәрбиелеу күнделікті өмір жағдайындағы адамгершілік іс-әрекет бірлігінен құралады. Өз қылықтарымен адам айналамен байланысып, ондағы жағдайлармен қарым-қатынас жасайды. Адамгершілік іс-әрекет қажеттігін қалыптастыру – әдептілік тәрбие ісінің маңызды бөлігі. Жалпы мәдениеттілік лексикасында әдеп, мораль, адамгершілік ұғымдары бірін-бірі алмастыра алады.

Бүгінгі күнгі мұғалімнің басты міндеті – қазақ ұлттық құндылықтарын оқушы бойына дарыта отырып, оның жүрек түкпіріндегі рухани қазынасын жарыққа шығару, әрбір баланы жеке тұлға ретінде жетілдіру үшін оның бойындағы барлық құндылықтарын дамыту. Мұғалім оқушыларын ұжым ортасында кішіпейілділікке, ізеттілікке, имандылыққа, инабаттылыққа тәрбиелеуді бірінші міндет етіп қоюы керек. «Егер бала нашар тәрбиеленсе, оған кінәлі тек қана тәрбиешілер. «Егер бала жақсы болса, онда ол тәрбиеге, балалық шағына қарыздар» деген сөзінде үлкен мән бар.

Қоғам мен баланың арасындағы көркемәдениетті меңгерудегі дәнекер, адамшылықпен толыққан, сынып ұжымын тәрбиелеудің әртүрлі қызметі арқылы қатынас жүйесін ұйымдастырушы, әрбір баланың жеке өзіндік өрнегі үшін жағдай жасаушы және әрбір тұлғаны дамытып, оның әлеуметтік мүмкіндіктерін ашып және балалық шақ қызықтарын қорғайтын–педагог-маман.

Еліміздің елу дамыған елдің қатарына қосылуына байланысты әлеуметтік-экономикалық, рухани салаларымыздың барлық жақтарында жаппай өзгерістер, жаңа бастамалар жасалып жатыр. Бұл өзгерістер рухани өміріміздің жанды саласы – жалпы білім беретін мектебінің оқу-тәрбие жұмысында қамтиды. Демек, ғылыми дүниетанымға жаңа көзбен қарап, жас азаматтың жеке тұлға болып қалыптасуын өркениеттік тұрғыдан бағалауға бет бұруымыз керек [1].

Қазіргі таңда білімнің интеграциялануын қамтамасыз ету, оның ғылыми деңгейін арттыру, тұтастай алғанда, оқушылардың жан-жақты танымдық әрекетіне тән дағдыларды қалыптастыру міндеті күн тәртібіне қойылып отыр.

Осы орайда жалпы білім мектептің және бастауыш мектептің оқу-тәрбие үдерісі негізінде ұйымдастырылуы, оның бір арнаға тоғысуы, адамның интеллектуалдық өрісін байытумен бірге, бүкіладамзаттық құндылықтар көзінің де бірлігін, жалпы ақиқат дүниенің біртұтас жүйе екендігі туралы ғылыми көзқарастың қалыптасуына мүмкіндік береді.

Оқыту үдерісін тиімді ұйымдастыру, жеке пәндер арасындағы ортақ ұғымдарды, заңдылықтарды бір-бірімен өзара байланыста қарастыру, оқушылардың танымдық, ізденушілік, шығармашылық қабілетін қалыптастыру, алған білімдерін жинақтау, тәжірибеде қолдана білуге үйрету т.б. мәселелер дидактикалық тұрғыдан шешуді қажет етеді.

Білім беру қазіргі ғылымның, мәдениеттің, ғылыми-техникалық прогрестің дамуы деңгейіне сай болуы керек. Жалпы білімнің мазмұны ғылымдардың өзара байланысы, өндіріспен қоғамдық дамудың жаңару үдерісіне тікелей ықпал жасайды.

Халқымыздың ардақты ұлдары, өз елін прогресс жолымен алға қарай бастаған Шоқан Уәлиханов, Абай Құнанбаев, Ыбырай Алтынсарин сол дәуірде қазақ даласына мәдениеттің, білімнің қажеттігін дәріптеген[2].

Бүгінгі күнгі педагогикалық-психологиялық проблемаға айрықша мән берудегі Ғ.Ғ.Ақмамбетов, Ж.М.Әбділдин, М.Баймаханов, А.Н.Нысанбаев, Қ.Шүленбаев. т.б. ғалым, педагог-психологтар Б.Р.Айтмамбетова, Қ.Б.Жарықбаев, Қ.Қ.Жампейісова, Р.М.Қоянбаев, Л.К.Керимов, Б.Ы.Мұқанова, Ж.Ы.Намазбаева, Г.Қ.Нұрғалиева, Т.Сабыров, Г.И.Уманов, Э.И. Шыныбекова, С.Ұзақбаева, А.А.Бейсембаева т.б. еңбектерін атап өтуге болады.

Әлемдік ғылымда табиғатқа, қоғамға және адам ойының дамуына ғылыми көзқарас бірнеше ондаған ғылымдардың өзара байланысы шеңберінде білімдер жиынтығы негізінде қалыптасады. Ал шынайы ғылым жүйеден туындаған білім барлық өмірлік, қоғамдық құбылыстарды дұрыс танып білуге мүмкіндік беретін әртүрлі пәндердің қосындысынан құралады. Сондықтан, оқу жоспарындағы барлық пәндер осы білім жүйесін қалыптастыруға бағытталған жағдайда ғана оқыту үдерісі тиімді деңгейге көтеріле алады.

Осы орайда, проблеманың философиялық, психологиялық, педагогикалық аспектісін анықтау арқылы жалпы оқушылардың шығармашылық қабілетін қалыптастыру мәселесін зерттеу қазіргі дидактиканың маңызды бағыты болып саналады. Бастауыш мектепте оқытудың басты мақсаты—оқушының жеке тұлғасын қалыптастыру, оларды қоршаған ортаның әсемдігін өнер түрлері арқылы түсіне білуге тәрбиелеу. Айтылған бағытта бейнелеу өнері пәнін басқа пәндермен тығыз байланыста өткізу үшін бастауыш сынып мұғалімі пәнаралық байланысты жүзеге асыру мүмкіндігі мол.

Педагогика ғылымында қалыптасқан идеяларының өзіндік даму тарихында Батыс Еуропадағы педагогикалық идеялар мен тұжырымдардың бастауында педагогика ғылымының күрделі мәселелеріне жатқызды. Олар жас буынға, келешек ұрпаққа білім беруде табиғат құбылыстарының өзара байланысы жөніндегі көзқарастарын, дүниетанымын дұрыс қалыптастыру керек екендігіне баса назар аударған.

Дүниеге көзқарас дегеніміз —адамдардың, жеке адамдардың іс-әрекетіне терең әсер ететін әлем және оның даму заңдылықтары жөнінде, табиғат және қоғам құбылыстары мен барыстары жөнінде біртұтас тиянақты көзқарастар жүйесі.

Дүниенің өзі макро-микро, мега жүйелерді құрайтын бір-бірімен көп салалы байланысты болатын нысаналар мен құбылыстардың жиынтығы болса, дүниетанымның негізіне дүние туралы белгілі бір білімдердің жиынтығы кіреді. Дүниетаным әртүрлі білімдерді игеру барысында, санымен бірге күнделікті өмірдегі көзқарастардың нәтижесінде қалыптасады[4,5].

Балалардың дүниетанымының қалыптасуы қоршаған ортасын танудан басталатынын айта келе, соны танып білуде ақыл ой мен білім қажетін анықтап көрсетеді. Ұлттық рух, халықтық дәстүр, ата-баба тағылымы, ұрпақтар сабақтастығы мәселелерін қамтыған, мектеп жасындағы балалардың дүниетанымын қалыптастырудың нақты жолдарын көрсету,әсіресе ана тілі арқылы ұлттық өркендеу, дамудың маңыздылығын дүниетанымдық, мәдени-әлеуметтік тұрғыда түсіндіру кезінде туған ананың ақ сүтіне, туған халқының кәусарына, өз ұлтының өмір салтына қанбаған адамның қадірсіз болатындығын анық көрсетіп жазған. Бала дүниетанымын

қалыптастырудағы білім мен тәрбиенің орнын және маңызын сипаттап берді. Бала тұрмыспен көзбе-көз танысын, оның есінде, жанында көп білім болсын, жан-жануарлардың тұрмысын бақыласын, жаратылыстың тұрмысымен таныс болсын [3].

Қазіргі таңдағы білім беру ғылымының, мәдениетінің, ғылыми техникалық прогрестің даму деңгейіне сай болуы қажет. Білімнің мазмұны ғылымдардың өзара байланысы, өндіріс пен қоғамдық дамудың жаңару барысына тікелей ықпал жасайды.

Бастауыш мектеп оқушыларына шығармашылық білім беру мен тәрбие беру байланысының негізгі міндеттері:

-оқушылардың шығармашылық белсенділігін қалыптастыру жұмыстарын ұйымдастыру;

-бастауыш мектеп мұғалімінің жүргізетін педагогикалық әрекетін ғылыми негізде ұтымды ұйымдастыру;

-бейнелеу өнері сабағында ортақ жетекші ұғымдар мен қағидалар, шығармашылық әрекеттер, оқушылардың дұрыс, кең әрі қажетті дүниетанымдық білімдері мен көзқарасын дамыту.

Білім негізі бастауыш мектептен басталады. Бастауыш мектеп мұғалімі –ерекше тұлға. Өйткені, ол–балалар мен үлкендер әлемінің арасындағы сарапшы. Осыған сәйкес бастауыш мектеп оқушыларына білім және тәрбие беру, шығармашылық қабілетін қалыптастырудың аса маңызды құрылымының бірі– бейнелеу өнері сабағында оқушылардың шығармашылық қабілетін қалыптастыруға көп мән беру.

Бүгінгі күннің талабы білім мазмұнын жаңарту, өмір талабына орай дамыта оқыту, оқытудың жаңаша әдіс-тәсілдерін қолданып, заман ағымына сай болу мұғалімдерге жауапты істер жүктейді. Олай болса, оқушыларға көптеген оқу пәндеріне ортақ жетекші ұғымдар мен қағидалар, деректер, ғылыми таным әдістері арасында өзара байланыс орнықтырып, оқушыларда дұрыс, кең әрі қажетті дүниетанымдық білімдер мен көзқарастардың пайда болуына жәрдемдесетін жолды білуі керек.

Бастауыш сыныптарда оқыту барысында үнемі білім, білік және дағдының тұтас жүйесінің дұрыс қалыптасуына, оқушылардың әртүрлі пәндерден алған білімін орынды қолдана білуіне:

- оқу пәндері арасындағы өзара байланыстың дамуы;

- ғылыми дүниетанымның қалыптасуы, білім мазмұнының барлық құрамды бөліктерінің байланысы;

- жан-жақты тәрбие беру жүйесінің барлық салаларын кешенді жүзеге асыру ықпал етеді.

Мектептерде баланың табысты көркем-мәдениетті өмір әрекеті үшін жағдай жасау қажеттілігімен, жеке тұлғаның жан-жақты дамуына ықпал ету, өмірдің мәнін түсіну, рухани қалыптасуымен анықталады. Ерте кезден-ақ

әдептілікті қадірлей білген қазақ халқы отбасында жастарды кішіпейілділікке, ізеттілікке, имандылыққа, инабаттылыққа тәрбиелеуді мақсат етіп қойған. Әдептің қоғамдағы басты қызметі тұлғалық қатынастарды адамгершілік талаптарына сәйкес ретке келтірумен байланысты. Бұл сипатта әдеп мәдениеттің іргелі бір құрамдас бөлігіне жатады. Мәдениеттің қалыптасу барысында ізгі мінез-құлық белгілері әдептілік талаптарына айналып отырған. Әдеп ережелері өркениет пен мәдениеттен сұрыпталып алынған.

Балалардың бір-біріне инабаттылық танытулары, өзара ізеттілік көрсетулері, сыйлы-құрметті, қадірлі-қастерлі болулары, тіпті жан-жануарлар және өсімдік әлемімен нәзік байланыста болулары, оларға қамқорлық жасаулары, әлбетте, тәртіптілік пен әдептілікке негізделген. Сондай-ақ, әдеп сақтау туған халықты, елді, жерді, Отанды және жалпы адамзатты ардақтау болып табылады. Өйткені, бұл – ұрпақтық парыздың нақты көрінісі.

Бала жастайынан халықтық әдеп-ибамен сусындатылуы тиіс. Аталарымыз жас балаға «Әдепсіз болма!»- дей отырып, олардың тәрбиесін әдептілікке, мәдениеттілікке негіздеген. «Ата-бабаңның жолын қу», «Әкеңдей бол», т.б. тәрбиеге толы насихат сөздер баланың әдепті болып өсуін қалаудан ғана туындаған. Олай болса, «әдеп» сөзі көрегендік ұғымын да бере алады. Ал, мұндай тәрбиені мектепте оқушы бойына дарытушы–ұстаздар мен сынып жетекшілері. Себебі, ұстаздар қауымының басты мақсаты– оқушыларды адамгершілікке бай, әдепті, көркем-мәдениетті етіп шығару.

Бала бойында турашылдық мінезді, ізеттілік талаптарының бұзылуына қарсы күресетін күш-қайратты қалыптастырумен қатар оның рухани болмысында көркемдік сезімін, адамдарға қайырымдылық, мейірбандық, шапағат көрсету, қанағатшылдық, өзін басқаның орнына қоя білу мәрттігін, адамдарды жақсы көріп қана қоймай, оларға қызмет көрсету тілегін, қайырлы іс істеу, жамандыққа қарсы ұмтылу қасиетін, құлшынысын, кішіпейілділік, кешірімділік, пәктік сезімін, өзінің ғана емес, басқалардың да тілектерін құрметтеу ізеттілігін, ұқыптылық, тазалық тәртібін шыңдайды. Ұлы Абай «Жүректен қозғайын, әдептен озбайын», дегеніндей, әдептен озбау – үлкен қасиет. Ол адамдардың білімділігі мен көркем-ой мәдениеттілігін көрсетеді.

Баланың әдептілігі мен көркем-ой мәдениет деңгейі оның сөйлескен сөзінен, істеген ісінен, мінез-құлқынан, әртүрлі жағдайда өзін ұстай білуінен және адамдармен қарым-қатынастарынан, жалпы барлық жүріс-тұрыстарынан көрініп тұрады. Халық әдепті адамды «мәдениетті екен» деп санайды. Мәдениеттілік қарапайым сөйлесіп отырған адамды тыңдау, сөзін бөлмеу, ата-аналар, мұғалімдер сияқты үлкенге және бөгде адамдарға тұрпайы және қатты қарсылық жасамаудан көрінеді. Адамға деген қарым-қатынас, көзқарасты айта отырып, өзін-өзі билей білу, өзінің көңіл күйін

басқару, ұстамды болу сияқты мәселені ескермей кетуге болмайды.

Әдептің ең жоғарғы сатысы–қарапайымдылық пен табиғилық. Қарапайымдылық, бұл, ең алдымен, өзіне талап қоюшылық, өзінің мінезіне, ісіне, біліміне сын көзімен қарай білу, өзін артық санамаушылық. Мұғалім жұмысының жүйесінде көркем-ой мәдениет ережелермен байланысты этикалық нормаларды балаларға түсіндіру белгілі орын алады. Түсіндіру формасы түрліше: көркем мәтіндер, мақал-мәтелдерді, өмірлік жағдайларды кірістірген түрлі әдістемелерді пайдаланған этикалық әңгімелер, лекция, пікірталас, конференциялар ұйымдастыру.

Оның мүмкін болатын себебі, енді адаммен араласудың бірқатар тәжірибесін жинақтаған, олар нақтылы жағдайдағы (мектептегі, үйдегі, көшедегі, қоғамдағы орындарда, т.б.) мінез-құлық ережелерін біледі, өз тәртібін талдап, оны өзге адамдардың мінез-құлықтарымен салыстырады, өз бетінше шешімге келіп, жалпы қорытынды жасай алады.

Оқушылардың көркемдік талғамын қалыптастыру көбінесе жұмыс істеудің формалары мен әдістерін дұрыс таңдауға байланысты. Басты әдістер: мектеп оқушыларын көркем-ой мәдениет ережелерін орындауға үйретуге және оларға соған сәйкес мораль нормаларын түсіндіру болып қала береді. Бұл екі әдіс өзара байланысты. Іс жүзінде балаларды ережелерді орындауға үйрету (жеткіншектердің өмірін ұйымдастыру, арнаулы жаттығулар, т.б.) үнемі болып тұрады, қажет болғанда, ол түсіндірудің түрлі формаларымен қатар жүргізіледі. Бұдан басқа сынып жетекшісі оқушыларды көркемдік білімдер жүйесімен қаруландырады. Бұл білімдерді жинақтаудың бірден-бір көзі жеткіншектердің жеке тәжірибесі болып табылады.

Мұғалім баланың мінез-құлық себептерін, әдептілік, ілтипаттық, кешірімділік сияқты неғұрлым нәзік қасиеттерін жетілдіру қажет. Бала бойындағы дөрекілікті турашылдықтан, сыпайылықты ілтипатты жарамсақтықтан ажырата білуі тиіс.

Оқушылардың көркемдік қабілетін қалыптастыруда Қазақтың көркем шығармаларының мәні ерекше. Олар: Асан Қайғы, Қазтуған, Доспанбет, Шалкиіз, Ақтамберді, Бұқар жырау, Шал, т.б. ақын-жыраулардың эстетикалық ізденістері көшпелілердің дүниені қабылдауын білдірді. Оған айрықша кісілік асқақтық тән. Бұқар жыраудың «Аспанда жұлдыз аралап, ай нұрын ұстап мінсе де – қызыққа тоймас адамзат...» деген толғауы ғаламның шексіз шалқарымен адамның үйлесімді түрде шектесу жағдайын байқатады. Ақын-жыраулар шығарманың көркем мазмұнымен ғана емес, сонымен бірге дәстүрлі қазақ қоғамындағы қуатты әлеуметтік-мәдени орнымен және қызметімен айқындалады. Сондықтан оларға халық жаппай ілтипат білдірген. Ақын-жыраулар толғауларында бүкіл қазақ халқының көркемойы мен талғам-түсініктері шынайы бейнеленген.

Ш. Уәлихановтың қоғамдық-саяси және философиялық көзқарастары

қазақ халқы мен Орта Азия халықтарының тұрмыс тіршілігіне, ұлттық әдет-ғұрпына, салт-дәстүріне баса көңіл бөледі. Сөйтіп, ол өз халқының ауыз әдебиеті, әсемдік танымы арқылы сол халықтың көркем талғамын ашуға ұмтылады. Ол қазақ халқының өткен өмірі мен болашағы жайлы ой-арманын, тілегін көрсетуге, ұмытылып бара жатқан салт-дәстүрлерге көңіл аудару, оны халық тәрбиесінің құралы, әдіс-тәсілі ретінде пайдаланғанын және оны болашақ ұрпақтар тәрбиесіне де көркем-ой мәдениеттілігін қажет екенін ескерген[4].

Ұлы ағартушы Ы.Алтынсариннің ұлттық қолөнер бұйымдарын жасауға ұмтылдырып, сол арқылы жас жеткіншектерді көркем ойлау қабілетін көтергені белгілі. Ол қазақтың қолөнерін өте жоғары бағалаған және сол өнерге баулу мақсатымен бірнеше қолөнер мектебін ашты. Бұларда ағаш ұсталығы және киім тігу жұмыстары жақсы жолға қойылса, Красноуфимскідегі реальное училищесі мен ауылшаруашылық мектептерінде тері илеу, қыш құмыра жасау өнері меңгерілді. Ал Торғайдағы қазақ қыздары үшін ашылған мектепте ұлттық киімдер, кесте тігу, киім пішу, шәлі тоқу, жіп шалу және қазақ қолында көп болатын жүн, қыл сияқты жұмыстармен үйретілді. Яғни, Ыбырай халықтың қолөнеріндегі әдемілікті, әсемдікті өзі ғана түсініп, қызықтаумен шектелмей, сол кездің өзінде-ақ өнерге балаларды да ынталандыруға атсалысқан. Оның да ұмыт болып бара жатқан әдет-ғұрыптарды тезірек меңгеріп, оның құнды пайдалы деген жақтарын қабылдатып, өмір қажетінен шығара білуге шақыруы қазіргі заман талабымен ұштасып жатыр. Ы.Алтынсарин ұлтымыздың жас ұрпақтарының білімді, өнерлі, шебер болуын аңсаған, сөйтіп, осы ұлы мақсатты қазақ жерінде алғаш жүзеге асыру үшін көп еңбек еткен педагог-ғалым болды. Сонымен қатар, оның «Жаз», «Өзен», т.б. өлеңдерінде табиғаттың сұлулығы, көкорай шалғынды көркі, күмістей сыңғырлаған суы, көкжиектің мұнарланған сағымы шебер тілмен, көркемдікпен суреттеледі. Ы.Алтынсариннің шығармалары жастарды әсемдік пен ғажайып табиғатты сүю мен көркемдікқабілетін қалыптастыруға тәрбиелейді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Жарықбаев К., Қалиев К.С. Қазақ тәлім тәрбиесі. – Алматы: Санат, 1995
2. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1980
3. Жәнібеков Ө. Уақыт керуені. – Алматы: Жазушы, 1992
4. Бердібаев Р. Сарқылмас қазына. – Алматы: Мектеп, 1983

КЕМЕШЕВ Д.А., КАЛЫКОВ А.Ш., АҚЫЛБАЕВ Б.М. ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ ШКОЛЬНИКОВ НА УРОКАХ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА

В статье рассматривается художественное воспитание школьников на занятиях изобразительного искусства.

Ключевые слова: скромность, благовоспитанность, духовная этика, нравственность, цивилизации, культура.

KEMESHEV D. A., KALYKOV A. SH. AKYLBAEV B. M. SCHOOL STUDENTS ART EDUCATION AT LESSONS OF THE FINE ARTS

In this article is considered the features of the introduction subjects in aesthetic education of primary school

Keywords: *and modesty, good manners, ethics spiritual, moral civilization, cultures.*

ӘОЖ 54.371.671

ХИМИЯДАН ФАКУЛЬТАТИВТІК САБАҚТЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ФОРМАЛАРЫ МЕН ӘДІСТЕРІ

ҚОЗЫКЕЕВА Р.А., БАЙМАХАНОВА Г.М., ЕСІРКЕП А.Б.

Мақалада химиядан факультативтік сабақты ұйымдастырудың негізгі мақсаты: оқушылардың пәнді меңгеруге деген белсенділігін, қызығушылықтарын арттыру жолдары қарастырылған.

Химиядан факультативтік сабақты ұйымдастыруда әр түрлі әдістер мен тәсілдер қолданылады: дәріс беру, әңгімелесу, семинарлар, әр түрлі жаттығулар жүргізеді және зертханалық тәжірибелер жасайды.

Кілт сөздер: сабақ, қосымша сабақ, факультативтік сабақ, консультация, таным, жорық, үйірме, дәріс, семинар, зертханалық тәжірибелер.

Мектеп жүйесінде факультативтік сабақты ұйымдастыру, оқыту үрдісінің әдістемесін зерттей түсуге көп мүмкіндіктер туғызады. Мұндағы химиялық және биологиялық пәндерді оқыту негізінде оқу-тәрбие үрдісін зерттеуге көңіл бөлу кездейсоқ пайда болған жоқ. Ондай дәстүрлі әдістермен қатар жоғары оқу орындарында пайдаланылатын әдістерді, сыныптан тыс жұмыстардың әдістерін де бірлікте қарастыруға болады. Химиядан факультативтік сабақты ұйымдастырудың негізгі мақсаты: оқушылардың пәнді меңгеруге деген белсенділігін, қызығушылықтарын арттыруға негізделген.

Қазіргі кезде мұғалімнің басшылығымен белгілі күн тәртібі немесе уақыт пен шектелген оқу-тәрбие үрдісінің әр түрлі формалары қолданылатыны белгілі. Осылардың ішінде сабақ оқытудың негізгі формасы деп есептеледі де, қосымша сабақ, кеңес беру, таным жорық оқытудың қосымша формасына жатады. Оқу пәніне қызығып, оны сүйетін, білімін тереңдеткісі келетін оқушылар үшін, кәдімгі сабақтан өзіндік ерекшелігі бар сыныптан тыс факультативтік сабақтар ұйымдастырылады.

Кәдімгі сабақ жыл сайынғы құрамы тұрақты сынып ұжымымен жекелей не толық оқушылармен 45 минут уақыт ішінде жүргізілетін оқу іс-әректіне басшылық жасауға негізделсе, ал факультативтік сабақтар білім дәрежесі әр түрлі сыныптардан құралған оқушылармен жүргізілуі мүмкін (олар кейде әр түрлі мектептерден құралуы да мүмкін). Екінші жағынан кәдімгі сабақтың ұзақтығы 45 минут болса, факультативтік сабақтар кейде екі академиялық сағатқа созылуы (арасында үзіліс бар 90 минут қосарланған сабақ болуы) мүмкін.

Кәдімгі сабақты тұрақты мұғалім жүргізсе, факультативтік сабақты мектеп мұғалімімен қатар, сырттан шақырылған мамандар да жүргізеді. Жалпы білім беретін орта мектептердегі *сабақ* сыныптық жүйе бойынша өтілсе, факультативтік сабақ жоғары оқу орындарына тән дәріс, семинарлық жүйелерде пайдаланылады, практикумдар мен сынақтарда өтіледі. Кейбір жағынан алып қарағанда факультативтік сабақтар кәдімгі сабаққа ұқсас жақтары да бар, бірақ оқушылардың танымдық, өз бетінше іс-әрекетіне көбірек назар аударылады [1].

Факультативтік сабақтар оқытудың басқа формаларымен де толықтырылады: оқу таным жорығы, үйде орындайтын сарамандық тәжірибелер, конференциялар, пікір сайыс сабақтары, өндіріс мамандары мен ғалымдарымен өткізілетін кездесулер. Оқытудың кейбір формалары сыныптан тыс жұмыстарға да ұқсас. Сабақтардың кейбір түрлері оқытылатын курстың мазмұнына сәйкес өтілетін материалдардың құрылысына қарай әр түрлі дидактикалық мақсаттар көздейді. Химиядан өтілетін факультативтік сабақтардың төрт типі белгілі:

- Аралас типті сабақтар;
- Дәріс сабақтары;
- Сарамандық (зертханалық) сабақтар ;
- Бақылау, есепке алу сабақтары (семиар, сынақтар, бақылау жұмысы).

Аралас типті сабақтар жиірек қолданылады. Кейде сабақ ертеректе өтілген материалдарды әңгіме түрінде қайталап, алған білімдерін қаншалықты есте сақтағандарын, кейбір түйінді мәселелерді қалай тұжырымдай алатынын білу мақсатында өтіледі. Сабақтың келесі бөлімінде мұғалім жаңа материалды түсіндіреді. Жаңа материалды түсіндіруде әр түрлі тәжірибелерді көрсетіп, көрнекіліктер мен қосымша түсіндірме материалдарды пайдаланады. Сондай-ақ, сабақта зертханалық тәжірибелер, жаттығуларды орындау, есептер шығару, анықтама әдебиеттермен жұмыс істеу т.б. өзіндік жұмыстарды орындауы да мүмкін.

Аралас типті сабақта кейде оқушылардың баяндамасы, хабарлама тыңдалады, кинофильмдер көрсетіліп, көрсетілімді тәжірибелер орындалады, шақырылған мамандар баяндама жасайды, дыбыс жазбаларын тыңдауы да мүмкін, т.б.

Оқыту үрдісі оқыту әдісі мен әдістемелік тәсілдер арқылы жүзеге асады.

Химияны оқыту әдістері жалпы және жеке әдістер түріне бөлінеді. Жалпы әдістер мұғалімге оқушылардың белгілі бір танымдық іс-әрекетін ұйымдастыруға бағыт береді. Дидактикалық мақсатқа және оқу материалының мазмұнына сәйкес түсіндірмелі-көрнекі бейнелеу, жартылай ізденушілік немесе жалпы зерттеу әдістерін қолданады.

Химиядан жүргізілетін факультативтік сабақтарда қолданылатын оқыту әдістері де сан алуан, олар осы пәннің оқыту әдісіндегі арнайы ерекшеліктерге сәйкес іріктеп алынады. Факультативтік сабақтарда қолданылатын арнайы әдіс жоқ, онда да дәстүрлі әдістер кең түрде қолданылады: әңгіме, тәжірибелер көрсетілімі, оқулықпен, оқу құралдарымен өзінше жұмыс, сарамандық (зертханалық) сабақтар, кейде жоғары оқу орындарында кеңірек пайдаланылатын дәріс, семинар, практикум, сынақ тәсілдері т.б. [2-3].

Факультативтік сабақтардың кәдімгі сабақтарға ұқсас, ұқсас емес жақтары да бар. Оқыту әдістерін түрлендіріп, өзгертіп отыру көзделеді.

Оқыту үрдісінің үш бөлігі бірлікте қарастырылады:

- Білімді мұғалім үйретеді, оны оқушылар меңгереді (оқыту мен оқу).
- Білімді жетілдіру және іскерлікті қолдана білу (оқушылардың өзіндік іс-әрекеттері).
- Білімді және іскерлікті тексеру (бақылау).

Қолданылуына қарай оқытудың осы бөлігіне сәйкес әдістер үш топқа біріктіріледі:

1. Жаңа материалды меңгеруге сәйкес әдістер.
2. Оқушылардың білімдерін, іскерліктерін, дағдыларын жетілдіру әдістері.
3. Білімді, іскерлікті, дағдыны тексеру әдістері химиядан өтілетін факультативтік сабақтар кезінде оқытудың үш тобына сәйкес үш әдіс түрленіп отырады.

Жаңа материалды, оқып-үйрену әдістерінің түрлері сөздік әдістер: дәріс, түсіндіру, әңгімелесу, мамандардың түсініктемелеріне оқушылардың баяндамасы, танымжорық, әңгімелер, бағдарланған мәтінмен жұмыс, үйрету машиналарына сүйенген диалог: сөздік – көрнекілік әдістер тәжірибелер көрсетілімі, жинақтамаларды, макеттерді, модельдерді, кестелерді, экрандық көрнекіліктерді, танымжорық түсіндірмелерімен айту.

Сөздік – көрнекілік – сарамандық әдістерге сарамандық сабақтар, сынақ тәжірибелік есептер шығару, зерттеу сипатындағы жұмыстар т.б. жатады.

Білімді және іскерлікті, дағдыны жетілдіру әдістері – оның сөздік әдістер – дәптерге жазу, жаттығулар, сан есептерін шығару, анықтама және

қосымша әдебиеттермен жұмыс, бағдарланған мәтін бойынша жұмыс, есептер құрастыру, рефераттар жазу, ғалымдар туралы хабарламалар әзірлеу, өндірістік технологиялық сипаттамалар, бағдарламаланған мәтін бойынша жұмыс.

Сөздік – көрнекілік әдістер – зертханалық тәжірибе, көрсетілімдік тәжірибелерді түсіндіру, танымжорық кезіндегі химиялық үрдістерді байқау оны түсіндіру, технологиялық сызбанұсқа бойынша жұмыс, үлестіріліп берілетін материалдармен жұмыс.

Сөздік – көрнекілік – сарамандық әдістер – зертханалық практикум, модельдеу, көрнекіліктер әзірлеу.

Білім мен іскерлікті есепке алу және бақылау әдістері – оның сөздік әдістері – фронтальды тексеру, әңгіме, ауызша, жекелеп сұрау, перфокарталарды пайдаланып, тақырып бойынша сұрау, жазбаша тексеру және бақылау жұмыстары, семинарлар, конференциялар, әдебиеттерге шолу, сынақтар, бақылаушы құралдар бойынша білімді тексеру. Сөздік – көрнекілік әдістер: сынақ-тәжірибелік есептерді шығару, білімді графикалық тексеру. Сөздік – көрнекілік – сарамандық әдістер – сынақ-тәжірибелік есептерді шығару, модельдеу, құрастырған аспаптармен көрсету, қорытынды жиынтығы әр түрлі шығармашылық жұмыстарды хабарлау.

Жалпы факультативтік сабақтарда оқушылардың білімін тереңдетуге, өз бетінше ізденуге, кәсіптік бейімделуге т.б. қызығушылықтары артатыны тәжірибе жүзінде көрсетіп отыр. Оқушылардың факультативтік сабақтарда алған білімдерінің сапасы жайлы олардың емтихандағы жауаптарына қарапта пікір айтуға болады. Факультативтік сабақтарға қатысқан оқушылардың жауаптары басқалардың жауаптарына қарағанда аса толықтығымен көзге түсіп жатады [4].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мырзабайұлы А. Химияны оқыту әдістемесінің педагогикалық негіздері. Алматы: Білім баспасы, 2004ж.
2. НұғыманұлыИ., ШоқыбаевЖ.Ә., ӨнербаеваЗ.О. Химияны оқыту әдістемесі. Алматы: «Print-S» баспаханасы, 2005ж.
3. Химия мектепте журналы 2006-2009 жылдар.
4. Мырзабаев А., Тұрбекова Н. Химиядан кластан тыс жұмыстар және танымдық ойындар. – Алматы, 1993.

КОЗЫКЕЕВА Р.А., БАЙМАХАНОВА Г.М.ЕСИРКЕП А.Б. ФОРМЫ И МЕТОДЫ ОРГАНИЗАЦИИ ФАКУЛЬТАТИВНЫХ ЗАНЯТИИ ПО ХИМИИ

В статье рассмотрена основная цель организации факультативных занятий по химии: активность учеников на усвоение дисциплины, развития интересов к дисциплине.

При организации факультативных занятия по химии используются разные виды методов как: чтение лекции, беседа, семинары, выводы, проводить разные упражнения и делать лабораторные эксперименты.

Ключевые слова: *занятие, дополнительное занятие, факультативное занятие, консультация, понимание, подход, кружок, семинар, лабораторные эксперименты.*

KOZYKEYEVA R.A., BAYMAKHANOVA G.M.ESIRKEP A.B. THE FORMS AND METHODS OF ORGANIZING FACULTATIVE LESSONS ON CHEMISTRY

The article describes the main objective of organizing facultative lessons on chemistry activity of students on mastering disciplines of interest to the discipline.

In organizing the facultative lessons on chemistry used various kinds of methods such as: lectures, discussions and seminars, the conclusions carry out different exercises and makes laboratory experiments.

Keywords: *employment, additional lessons, facultative lessons, consultation, understanding approach circle workshop Other laboratory experiments.*

БІЗДІҢ АВТОРЛАР

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

Арыстанова Ш.С. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Музыкалық білім» кафедрасының аға оқытушысы.

Кадирбаева Р.И. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Информатика» кафедрасының доценті, п.ғ.д.;

Джаманкараева М.А. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Физика-математика» кафедрасының аға оқытушысы, ф.-м.ғ.к.;

Смаилова М.С. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Музыкалық білім» кафедрасының магистр-аға оқытушысы;

Абдукадиров Б.З. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Физика-математика» кафедрасының магистр-оқытушысы.

Қойшиев Қ.Е. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Психология» кафедрасының аға оқытушысы, п.ғ.к.;

Алдияров А. Д. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Арнайы педагогика» кафедрасының аға оқытушысы, т.ғ.к.;

Айдарбеков К. Ж. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Арнайы педагогика» кафедрасының магистр-аға оқытушысы.

Қамытбекова Ұ.Ж. – Оңтүстік Қазақстан облысының білім, жастар саясаты және тілдерді дамыту басқармасының «Экологиялық орталық» МКҚК Директоры

Халикова Г.С. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Биология» кафедрасының доценті м.а., а.ш.ғ.к.;

Адилбекова А.Н. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Биология» кафедрасының магистр-оқытушысы.

Каракулов К.Ж. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Арнайы педагогика» кафедрасының профессоры, п.ғ.д.;

Шыныбекова М.Ә. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институтының студенті.

Пошаев Д.Қ. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Кәсіптік оқыту және бейнелеу өнері» кафедрасының профессор м.а., п.ғ.к.;

Мұсақұлов Қ. Т. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Кәсіптік оқыту және бейнелеу өнері» кафедрасының аға оқытушысы, п.ғ.к.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ ЖӘНЕ МАТЕМАТИКА

Жаппарбергенова Э.Б. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Биология» кафедрасының доценті, б.ғ.к.;

Алпамысова А.Б. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты, «Биология» кафедрасының магистр-оқытушысы;

Өтегенова П.Р. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институтының студенті.

Жұмабаев М.Ж. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Физика-математика» кафедрасының профессоры, ф-м.ғ.д.

Мәдібекова Ғ.М. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Химия» кафедрасының меңгерушісі, х.ғ.к., доценті;

Муталиева Б.Ж. – М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің доцент м.а., х.ғ.к.

СатыбалдыҰ.Н. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институтының студенті.

Халила Ә.Н. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Биология» кафедрасының профессоры, б.ғ.д.;

Бердібекова А.Т. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Биология» кафедрасының магистр-оқытушысы;

Адилбекова А.Н. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Биология» кафедрасының магистр-оқытушысы.

ТАРИХ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ПӘНДЕР. ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКА

Айттай Б.С. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Қазақстан және әлем тарихы» кафедрасының аға оқытушысы, тарих ғ.к.;

Байшуақова А.Д. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Қазақстан және әлем тарихы» кафедрасының аға оқытушысы.

Айтимбаев А.Т. – М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің аға оқытушысы;

Айтимбаев М.Т. – М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің аға оқытушысы.

Арынгазиева Б.Б. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Қоғамдық пәндер» кафедрасының меңгерушісі, филос.ғ.к., доцент.

Кулсариева А.Т. – Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінің профессоры, философия.ғ.д.

Қожабекова З.Е. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «География» кафедрасының аға оқытушысы, г.ғ.к.

ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУ

Абдыханов У.Қ. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Қазақ және әлем әдебиеті» кафедрасының доценті, ф.ғ.к.

Абрамова Г.И. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Ағылшын тілі» кафедрасының доценті, ф.ғ.к.;

Сманова Ф.І. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Ағылшын тіл» кафедрасының аға оқытушысы, п.ғ.к.;

Абдуалиев Т.М. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Ағылшын тіл» кафедрасының аға оқытушысы, ф.ғ.к.

Ермекова Т.Н. – Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті «Қазақ тіл білімі» кафедрасының профессоры, ф.ғ.д.

Калжанова А.К. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Бастауышта оқыту әдістемесі» кафедрасының аға оқытушысы, ф.ғ.к.;

Кистаубаев Н.К. – «Арман» гимназиясының орыс тілі және әдебиеті оқытушысы.

Қарақұлова А.М. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Шетел тілдері» кафедрасының меңгерушісі, ф.ғ.к.

Құрбанов А.Г. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Тіл білімі» кафедрасының доценті, ф.ғ.к.

БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ. МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ

Жақсыбекова С.С. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Музыкалық білім» кафедрасының аға оқытушысы.

Тұрысқұлов Ө. Ж. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Дене тәрбиесі мен бастапқы әскери дайындық» кафедрасының меңгерушісі, п.ғ.к., доцент.

Нуралимова Қ. А. – №24 мектеп-лицейінің дене шынықтыру пәнінің мұғалімі, Шымкент қ.

ЖАС ҒАЛЫМДАР ІЗДЕНІСІ

Идиятуллаева Ж.Д. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институтының студенті;

Сартаева Х.М. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Биология» кафедрасының доценті, б.ғ.к.

Қарсыбай О. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институтының студенті;

Алтынбеков Ш.А. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Физика-математика» кафедрасының доценті, ф-м.ғ.к.

Мұса Ж.Е.– Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институтының студенті;

Алтынбеков Ш.А. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Физика-математика» кафедрасының доценті, ф-м.ғ.к.

**ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН ОРТА МЕКТЕПТЕРДЕГІ ОҚЫТУ ЖӘНЕ
ТӘРБИЕ ӘДІСТЕМЕЛЕРІ**

Абдраимова Ж. Е.–Халықаралық гуманитарлық-техникалық университетінің «Информатика және математика» кафедрасының магистр-оқытушысы;

Нурмаханбетова Г.К.– Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Информатика» кафедрасының доценті, п.ғ.к.

Кемешев Д.А. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Кәсіптік оқыту және бейнелеу өнері» кафедрасының профессоры, п.ғ.д.;

Калыков А.Ш. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Кәсіптік оқыту және бейнелеу өнері» кафедрасының магистр-аға оқытушысы;

Ақылбаев Б.М. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Кәсіптік оқыту және бейнелеу өнері» кафедрасының магистр-оқытушысы.

Қозыкеева Р.А.– Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Химия» кафедрасының доценті, т.ғ.к.;

Баймаханова Г.М.– Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Химия» кафедрасының доценті, х.ғ.к.;

Есіркеп А.Б.– Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институтының студенті

НАШИ АВТОРЫ

ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ

Арыстанова Ш.С. – Старший преподаватель кафедры «Музыкальное образование» Южно-Казахстанского государственного педагогического института.

Кадырбаева Р.И. – доцент кафедры «Информатика» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, д.п.н.;

Джаманкараева М.А. – старший преподаватель кафедры «Физика-математика» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.ф.-м.н.;

Смаилова М.С. – старший преподаватель-магистр кафедры «Музыкальное обучение» Южно-Казахстанского государственного педагогического института;

Абдукадиров Б.З. – магистр-преподаватель кафедры «Физика-математика» Южно-Казахстанского государственного педагогического института.

Койшиев К.Е. – старший преподаватель кафедры «Специальная педагогика» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.п.н.;

Алдиярова Д. – старший преподаватель кафедры «Специальная педагогика» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.и.н.;

Айдарбеков К. Ж. – старший преподаватель-магистр кафедры «Специальная педагогика» Южно-Казахстанского государственного педагогического института.

Камытбекова У.Ж. – директор государственного коммунального казенного предприятия «Экологический центр» при Управлении образования, молодежной политики и развития языков Южно-Казахстанской области;

Халикова Г.С. – и.о. доцента кафедры «Биология» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.с\х.н.;

Адилбекова А.Н. – магистр-преподаватель кафедры «Биология» Южно-Казахстанского государственного педагогического института.

Каракулов К.Ж. – профессор кафедры «Специальная педагогика» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, д.п.н.;

Шыныбекова М.А. – студент Южно-Казахстанского государственного педагогического института.

Пошаев Д.К. – и.о. профессора кафедры «Профессиональное обучение и изобразительное искусство» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.п.н.;

Мұсақұлов Қ.Т. – старший преподаватель кафедры «Профессиональное обучение и изобразительное искусство» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.п.н.

ЕСТЕСТВОНАУЧНЫЕ ДИСЦИПЛИНЫ И МАТЕМАТИКА

Жаппарбергенова Э.Б. – доцент кафедры «Биология» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.б.н.;

Алпамысова А.Б. – магистр-преподаватель кафедры «Биология» Южно-Казахстанского государственного педагогического института;

Утегенова П.Р. – студент Южно-Казахстанского государственного педагогического института.

Жумабаев М.Ж. – декан факультета «Физика и математика» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, д.ф.-м.н., профессор.

Мадыебекова Г.М. – заведующая кафедрой «Химия» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.х.н., доцент.;

Муталиева Б.Ж. – и.о. доцент Южно-Казахстанского государственного университета им. М.О.Ауезова, к.х.н.;

Сатыбалды У.Н. – студент Южно-Казахстанского государственного педагогического института;

Халила А.Н. – профессор кафедры «Биология» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, д.б.н.;

Бердибекова А.Т. – магистр-преподаватель кафедры «Биология» Южно-Казахстанского государственного педагогического института;

Адилбекова А.Н. – магистр-преподаватель кафедры «Биология» Южно-Казахстанского государственного педагогического института;

ИСТОРИЯ И ОБЩЕСТВЕННЫЕ ДИСЦИПЛИНЫ. ПРАВО И ЭКОНОМИКА

Айттай Б.С. – старший преподаватель кафедры «История Казахстана и мировой истории» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.и.н.;

Байшуакова А.Д. – старший преподаватель кафедры «История Казахстана и мировой истории» Южно-Казахстанского государственного педагогического института.

Айтимбаев А.Т. – старший преподаватель Южно-Казахстанского государственного университета им. М.О.Ауезова;

Айтимбаев М.Т. – старший преподаватель Южно-Казахстанского государственного университета им. М.О.Ауезова.

Арынгазиева Б.Б. – заведующая кафедрой «Общественные дисциплины» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.филол.н., доцент.

Кулсариева А.Т. – профессор Казахского национального педагогического университета им. Абая, доктор философских наук.

Кожобекова З.Е. – старший преподаватель кафедры «География» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.г.н.

ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Абдыханов У.К. – старший преподаватель кафедры «Казахская и мировая литература» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.ф.н.

Абрамова Г.И. – доцент кафедры «Английский язык» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.ф.н.;

Сманова Г.И. – заведующая кафедрой «Английский язык» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.п.н.;

Абдуалиев Т.М. – старший преподаватель кафедры «Английский язык» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.ф.н.

Ермекова Т.Н. – профессор кафедры «Казахский язык» Казахского государственного женского педагогического университета, д.ф.н.

Калжанова А.К. – старший преподаватель кафедры «Методика начального обучения» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.ф.н.;

Кистаубаев Н. К. – учитель русского языка и литературы гимназии «Арман», г. Шымкент.

Каракулова А.М. – заведующая кафедрой «Иностранные языки» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.ф.н.

Курбанов А.Г. – доцент кафедры «Языкознание» Южное Казахского государственного педагогического института, к.ф.н.

ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЕ ИСКУССТВО. КУЛЬТУРА И СПОРТ

Жаксыбекова С.С. – Старший преподаватель кафедры «Музыкальное образование» Южное Казахского государственного педагогического института.

Турыскулов О. Ж. – заведующий кафедрой «Начальная военная подготовка и физкультура» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.п.н., доцент.

Нуралимова К. А. – учитель физкультуры школа-лицей №24 г. Шымкент.

ПОИСКИ МОЛОДЫХ УЧЁНЫХ

Идиятуллаева Ж.Д. – студент Южно-Казахстанского государственного педагогического института;

Сартаева Х.М. – доцент кафедры «Биология» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.б.н.

Карсыбай О. – студент Южно-Казахстанского государственного педагогического института;

Алтынбеков Ш.А. – доцент кафедры «Физика и математика» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.ф.-м.н.

Муса Ж.Е. – студент Южно-Казахстанского государственного педагогического института;

Алтынбеков Ш.А. – доцент кафедры «Физика и математика» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.ф.-м.н.

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ И ПРОБЛЕМЫ ВОСПИТАНИЯ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ СРЕДНИХ ШКОЛАХ

Абдраимова Ж. Е. – магистр-преподаватель кафедры «Информатика и математика» Международного гуманитарно-технического университета;

Нурмаханбетова Г.К. – доцент кафедры «Информатика» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, п.ғ.к.

Кемешев Д.А. – профессор кафедры «Профессиональное обучение и изобразительное искусство» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, д.п.н.;

Калыков А.Ш. – старший преподаватель-магистр кафедры «Профессиональное обучение и изобразительное искусство» Южно-Казахстанского государственного педагогического института;

Акылбаев Б.М. – магистр-преподаватель кафедры «Профессиональное обучение и изобразительное искусство» Южно-Казахстанского государственного педагогического института.

Козыкеева Р.А. – доцент кафедры «Химия» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.т.н.;

Баймаханова Г.М. – доцент кафедры «Химия» Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.х.н.;

Есиркеп А.Б. – студент, Южно-Казахстанского государственного педагогического института.

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

<i>Арыстанова Ш.С.</i> Болашақ мұғалімдердің кәсіби құзырлығын қалыптастыру.....	4
<i>Кадирбаева Р.И., Джаманқараева М.А., Смаилова М.С., Абдукадиров Б.З.</i> О некоторых тенденциях развития современного образования в Испании.....	11
<i>Койшиев К.Е., Алдияров А.Д., Айдарбеков К.Ж.</i> Психологические теории адаптивности личности школьника.....	18
<i>Қамытбекова Ұ.Ж., Халикова Г.С., Адилбекова А.Н.</i> Студенттердің құзыреттілігін бағалау түрлері.....	25
<i>Қаракулов К.Ж., Шыныбекова М. А.</i> Проблемы управления процессом воспитания.....	34
<i>Пошаев Д.Қ., Мұсақұлов Қ.Т.</i> Оқытушылардың интеллектуальдық әлеуетін жетілдіру мәселелері.....	39

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ ЖӘНЕ МАТЕМАТИКА

<i>Жаппарбергенова Э.Б., Алпамысова А.Б., Өтегенова П.</i> Рептилия изолятының микробиологиялық құрамын зерттеу.....	46
<i>Жумабаев М.Ж.</i> О термоупругой задаче.....	49
<i>Мадыбекова Г.М., Муталиева Б.Ж., Сатыбалды У.</i> Коллоидно-химические основы применения полимерных композиционных материалов ...	57
<i>Халила Ә.Н., Бердібекова А.Т., Адилбекова А.Н.</i> Қан сарысуындағы бөгелек антигендерін иммунологиялық әдістермен анықтау.....	64

ТАРИХ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ПӘНДЕР. ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКА

<i>Айтай Б.С., Байшуақова А.Д.</i> Өлкетану пәнінде интербелсенді әдістерді қолдана отырып «туған ауыл тарихы» атты семинар сабағын жүргізу.....	70
<i>Айтимбаев А.Т., Айтимбаев М. Т.</i> Научное наследие Валихановых....	75
<i>Арынғазиева Б.Б.</i> Адам болмысындағы қорқыныштың мәнісі.....	81
<i>Құлсариева А.Т.</i> Интеграционный потенциал национальной идеи «мәңгілік ел»	89
<i>Қожабекова З.Е.</i> Қоғамдық өндіріс жүйесіндегі өндірістік инфрақұрылымның орны мен рөлі.....	99

ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУ

<i>Абдыханов У. К.</i> Высота нравственных требований М. Алексеева, Ч. Айтматова и Р. Сейсенбаева.....	106
<i>Abramova G. I., Smanova G. I., Abdualiyev T. M.</i> Advertisement: extra-linguistic and pragmatic aspects.....	112
<i>Ермекова Т.Н.</i> «Қыз» концептісіне қатысты тілдік бірліктер	119

<i>Калжанова А.К., Кистаубаев Н.К.</i> Эмотивная лексика в колористическом аспекте.....	126
<i>Каракулова А.М.</i> Sociolinguistic changes in the English language.....	131
<i>Құрбанов А.Г.</i> Қазақ мақал-мәтелдеріндегі стильдік инварианттар.....	139

БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ. МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ

<i>Жақсыбекова С.С.</i> Формирование музыкальной культуры личности.....	144
<i>Тұрысқұлов Ө. Ж., Нуралимова Қ. А.</i> Оқушыларға дене шынықтыру сабағында ұлттық ойындарды пайдаланудың технологиясы.....	149

ЖАС ҒАЛЫМДАР ІЗДЕНІСІ

<i>Идиятуллаева Ж.Д., Сартаева Х.М.</i> Даната бақасының (bufo danatensis) қазіргі кездегі систематикалық және гельминтологиялық жағдайы.....	156
<i>Қарсыбай О., Алтынбеков Ш.А.</i> Тригонометриялық теңдеулерді шешуде көбейткіштерге жіктеу әдісін қолдану.....	166
<i>Мұса Ж.Е., Алтынбеков Ш.А.</i> Анықталмаған теңдеулердің нақты түбірлерін табу әдісі.....	167

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН ОРТА МЕКТЕПТЕРДЕГІ ОҚЫТУ ЖӘНЕ ТӘРБИЕ ӘДІСТЕМЕЛЕРІ

<i>Абдраимова Ж. Е., Нурмаханбетова Г.К.</i> Орыс мектептерінде мультимедиа құралдарын қазақ тілін оқытуда пайдалану.....	170
<i>Кемешев Д.А., Калыков А.Ш., Ақылбаев Б.М.</i> Бейнелеу өнері сабақтарында оқушыларды көркемдікке тәрбиелеу.....	175
<i>Қозыкеева Р.А., Баймаханова Г.М., Есіркеп А.Б.</i> Химиядан факультативтік сабақты ұйымдастырудың формалары мен әдістері.....	182
БІЗДІҢ АВТОРЛАР	187
НАШИ АВТОРЫ	191

ОҢТУСТІК ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА

№3 (05)

Басуға 28.10.2015 жылы қол қойылды. Қаріп түрі «Times New Roman»
Көлемі 12,25 шартты баспа табак. Таралымы 300 дана.«Әлем» баспаханасы.
Тапсырыс №2810. Шымкент қаласы, Ғ.Ляев көшесі, 7

+ 7 702 331 44 37, +7 776 331 44 37

